

VÂDİLMEHÂZİN SAVAŞI

4 Ağustos 1578

(ÜÇ KRAL SAVAŞI)

(Ma'reketü Mülûki's-Selâse)

İSMÂİL CERAN

Her monarşide onu yükselten, ayakta tutan ya da onu uçuruma götüren, ister fizikî olsun, isterse moral (ahlâki), genel sebepler vardır. Bütün olaylar bu sebeplere boyun eğmektedir. Eğer tesadüfen bir savaş, yani özel bir neden, bir devleti yokoluşa götürmüşse; işte bu devleti tek bir savaşla mahvedecek mutlaka genel bir nedenin olması da kaçınılmazdır¹.

Bu bakış açısının Vâdilmehâzin Savaşı'nın değerlendirilmesinde önemi oldukça büyüktür. 4 Ağustos 1578 Pazartesi günü, XVI. yüzyıl askerî tarihinin en çok kan dökülen, öldürücü savaşlarından birisi olan "Vâdilmehâzin Savaşı"² kavurucu bir sıcak atmosferinde, Kasr el-Kebir şehrine yaklaşık üç fersah mesafede, Vâdilmehâzin nehrinin sol kıyısı ve Vadi Lukos'un sağ kıyısı arasında kalan geniş bir alanda cereyan eder.

"Modern Çağ"ın şafağı gibi görülen XVI. yüzyıl; gelenekler ve yeniliklerin içiçe girip karıştığı tezatlar ve gözûpeklikler asrıdır. Yeni toprakların keşfi, hümanist hareketler ve Protestan reformatörlerin ataklığı, ayrıca ölçüsüz olaylara sahne olacak dinî gayretin yanında uzlaşmazlıklar ve fanatizmin patlamasına neden olacaktır.

Böylece XVI. yüzyıl savaşın hemen hemen her yerde var olduğu ve her tür çatışmanın neden olduğu kriz, karışıklıklar ve kıskırtmalar dönemi olacaktır.

¹ Montesquieu, *Grandur et décadance de Romains*, chp., XVIII, bkz. Pierre Berthier, *La Bataille de L'oued el-Makhazen dite Bataille des Trois Rois (4 Aout 1578)*, Paris 1985, 1.

² el-Vefrânî, *Nüzhetü'l-hâdî bi ahbârî mülûki'l-karnî'l-hâdî-Histoire de la Dynastie Saadienne au Maroc (1511-1670)* (nşr. O. Houdas), Paris 1888, 131/74: en-Nâsirî, *Kitabü'l istiksa li ahbâr-i düveli'l-mağribi'l-aksâ* (nşr. Cafer en-Nâsirî-Muhammed en-Nâsirî), Darülbüya 1955, VI, 68; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktübas min zikri men halle mine'l 'alâm medinetü Fas*, Ribat 1973, 214; el-Fiştâlî, *Menâhilü's-safâ fi meâsiri Mevlâna's-Şürefa* (nşr. Abdülkerim7 Ribat 1972, 37, 216.

Batı Katolik Hıristiyanlık âlemi, Protestanlığın zuhuruyla, ortaya çıkan din savaşlarının neden olduğu bir parçalanmışlığı yaşarken, diğer taraftan İslâm Dünyası'nın da tehdidi altındaydı. İşte Vâdilmehâzin Savaşı'nı bu perspektif içinde yerini almış görüyoruz. Bu Savaş, 1415'den beri Mağrib'te varlık mücadelesi sürdüren Portekiz ve İspanya'nın genel durumunu, ayrıca Mağrib ve Portekiz devletlerinin geleceğini belirleyen önemli bir hareket noktası olacaktır.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Mağrib Avrupalılar için, daha çok Batı Afrika, Hind ve Yeni Dünya'ya geçişte derin limanları ve geniş sahil yoluyla son derece uygun bir köprü mesâbesindeydi.

Osmanlılar açısından ise; Mağrib, Osmanlı ordularına karşı direnen ve hilâfetleri dairesinde bulunmayan zengin bir yapıya sahip tek Arap ülkesiydi³.

I. SAVAŞ ÖNCESİ DURUM

1. Vâdilmehâzin Savaşı'nın Adlandırılışı:

4 Ağustos 1578'de vuku bulan bu savaş için bir çok adlandırma söz konusudur. Hıristiyan tarihçiler daha çok "Kasr el-Kebir Savaşı" ya da "Kasrülkebir Savaşı" (İspanyolca: Alcazarquivir) adını verirken, Müslüman yazarlar ise "Vâdilmehazin Savaşı" demeyi tercih etmişlerdir. Bir üçüncü adlandırış ise "Üç Kral Savaşı" (ma'reketü mülûki's-selâse) dır.

Bu savaşın mevkii itibariyle Kasr el-Kebir şehrinin 18 km. kuzeyinde, Vadi Lukkos'un sağ kolu Vâdilmehâzin ırmağı boyunca vuku bulması nedeniyle "Kasr el-Kebir Savaşı" diye adlandırılışı yerine "Vâdilmehâzin Savaşı" diye söylenmesi daha uygundur. Aynı zamanda bu şiddetli savaşta üç kralın ölümleri de "Üç Kral Savaşı" diye zikrini gündeme getirmiştir. Aslında savaşta aynı günde Mağrib Sultanı Abdülmelik, yeğeni sabık Mağrib Sultanı Muhammed el-Mütevekkil ve Portekiz Kralı Dom Sebastiyân ölürken, diğer yandan iki hükümdarın yıldızları parlayacaktır. Ebu'l Abbas Ahmed, "el-Mansûr" ünvanını alarak Mağrib sultanı ilan edilirken⁴ daha sonra Portekiz tacını İspanya Kralı II. Philippe ele geçirecektir. Bu nedenle belki de bu savaşa "Üç Kral Savaşı" yerine "Beş Kral Savaşı" dememiz söz konusu olacaktır⁵.

³ Muhammed el-Garbî, *Bidâyetü'l-hükûm'l-Mağribî*, 88.

⁴ el-Vefrânî, 136/76; el-Fiştâlî, *Menâhilü's-safa*, 337, 216.

⁵ P. Berthier, *Bataille*, 2.

Bu muharebe mevkiinin adına nisbetle Osmanlı tarihlerinde "Kasrû'l-Kebir" veya "Vadi's-Sebil" muharebesi diye zikredilmektedir⁶.

2. Avrupa ve Akdeniz Ülkeleri:

a) Akdeniz Ülkelerinin Nüfusu:

Nüfûs bakımından XVI. yüzyılda Akdeniz ülkeleri için güvenilir rakamlar vermek pek mümkün olmamakla birlikte 60 ya da 70 milyon kişilik bir dünyadan söz edilebilir. İspanya, Portekiz, Fransa, İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin olanlar pek fazla hatalı değilse de diğer geriye kalanlar hakkında bilgiler yetersizdir.

Batı cephesinde yüzyılın sonundaki gerçeğe yakın rakamlar şöyledir: İspanya 8 milyon, Portekiz 1 milyon, Fransa 16 milyon, İtalya 13 milyon; yani 38 milyonluk bir toplam. Osmanlının Asya parçası için 8 milyon tahmin edilirken, İslâm dünyası için ve Akdeniz kıyılarında ona bağlı olan halklar için en çok 22 milyon tahmin edilmektedir.

Kolonilere sahip Portekiz nüfusunun bu yetersizliği, denizcilik, gemi yapımı vb. alanlardaki ekonomisinin gelişen bazı sektörlerindeki insangücü (main d'oeuvre) ihtiyacını karşılayabilmesi için onu kolonilerine ya da yabancı ülkelere başvurmaya sevkedecektir. Çok geniş imparatorluğun ağır yükü altında ezilen Portekizliler asıl faydalarına olan kendi ülkelerini kolonize etmeyi unutacaklar ve bunun neticesi olarak da, yetersiz ve kötü beslenme gibi olumsuz şartlar, Portekiz halkı için tehlikeli boyutlara ulaşacaktır⁷.

b) Avrupa'ya Umûmî Bir Bakış:

XVI. yüzyılın ikinci yarısıyla XVII. yüzyılın ilk yarısı içinde Avrupa kıtası hem dinî ve hem siyasî mücadele içinde çarpışmak suretiyle yeni inkılâplara sahne olmuştur.

XVI. yüzyılın ilk yarısında Lüther mezhebi'nin yani Protestanlığın meydana çıkmasına kadar, Batı ve Orta Avrupa Katolik, Balkanlar ile (Raguza ve Dalmaçya ve bazı Arnavutluk bölgesi müstesna) Rusya, Ortodoks mezhebinde idiler.

⁶ İsmail Hakkı, Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara 1982, III/1, 47.

⁷ Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Paris 1966, I, 530-535; II, 56-57.

Protestanlık türlü mâniyalara rağmen sahasını günden güne genişleterek Almanya'nın dışına çıkmış ve taraftar bulmuştur. Protestanlık, evvelâ İskandinavya'ya ve daha sonra Kalven (Calvin) vasıtasıyla Fransa'ya girip oradan İngiltere'ye geçmek suretiyle süratle yayıldı. İngiliz kralı, Anglikan kilisesini te'sis edip kendisi bu kilisenin reisi oldu.

Protestanlığın meydana çıkması Katolik mezhebinde de reforma sebep oldu ve onlarda yeni yeni tarikatlar halinde, Fransisken (Franciscain) ve bunun şubesi olarak Kapüsen (Capucin) ve Cezvitler ya da Yesûiler (Jesuite) vs. çalışmaya başladılar; bunların arasında râhibe tarikatları da vardı.

Bu dinî inkılâp yani Protestanlık Avrupa'da bir hayli kan dökülmesine sebep olmuştur; Fransa'da otuz sene süren (1563-1593) mezhep muharebeleri çok kanlı ve insafsızca devam etmiştir. IV. Henri, 1598'de Nant Fermanı'nı (edit de Nantes)⁸ neşrettirmek suretiyle Protestanların vicdan hürriyetini ve bunlar hakkında eşit muameleyi tanımıştır⁹.

c) Cerbe Zaferi:

Almanya imparatoru ve İspanya Kralı Şarlken artık ihtiyarlayıp yıpranmış, katolikliğe karşı protestanlığın ve Avrupa Hıristiyanlığına karşı Türklüğün zaferleri karşısında nihayet aczini anlamış ve 1555 senesi 25 Ekim'inde İspanya ile Hollanda ve Belçika'yı oğlu II. Philippe'e ve 1556 senesi 27 Ağustos tarihinde de Almanya imparatorluğunu kardeşi I. Ferdinand'a terkedip bir manastıra kapanmıştır. Onun yerine II. Philippe Akdeniz'de ve I. Ferdinandda Avrupa'da hegemonya peşine düşmüştür. Bu amaçladır ki, Akdeniz'e açılan Hıristiyan donanması Trablusgarb'ı hedeflemişse de, Turgut Reis gibi yıllardan beri Avrupa Hıristiyanlığını titremiş bir kahramanın elinden Trablusgarb'ı almaya kalkışmanın nasıl bir çılgınlık olacağı düşünüldüğü için bu sevdadan vazgeçilerek çok mühim bir deniz üssü olan Cerbe adasına yönelinmiştir.

Cerbe (Gerbo/ Dscherbe/ Djerba) Adası Tunus'la Trablusgarb arasındaki Gages körfezinde, sahilden dar ve sığ bir boğazla ayrılan münbit bir adadır. Büyük bir askerî ehemmiyeti olan ve hatta Akdeniz hâkimiyetinin en mühim üslerinden sayılır.

⁸ Ernest Lavisse, *Histoire de France*, Paris 1912, 84-85.

⁹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/II, 116-120.

"Cerbe Vak'ası" akisler bırakan bir Türk menkıbesiyle meşhurdur. Vaktiyle Turgut Reis korsanlık ederken sekiz gemilik filosuyla buranın limanında iken büyük bir Hıristiyan donanmasının ablukasına uğramış, teslim olması beklenirken, adada akan bir ırmakla liman arasında kanal açarak gemilerini geçirip düşmanın haberi bile olmadan çekilip gitmeye muvaffak olmuştur. Daha sonra 12 Mart salı günü Cerbe kalesi Hıristiyanlara teslim olmuştur. Bu olay üzerine Osmanlı donanması Cerbe istikâmetine hareket etmiştir.

Türk denizciliğinin en büyük menkıbelerinden birisi de galibiyetle neticelenen Cerbe zaferidir (1560/967). Kale Başkumandanı Medina-Coeli dukası, Piyale Paşa komutasında şiddetle başlayan topçu ateşine mukabele etmiştir. Fakat Başkumandan Medina-Coeli harbin sonlarına doğru İtalya'ya kaçıp canını kurtarabilmiştir. Bu muharebeye Uluç (Kılıç) Ali Reis de iştirak etmiştir.

Neticede, 30 Temmuz Salı günü Don Alvaro da Sandi kumandasında İspanyol, İtalyan, Alman ve Malta askerlerinden çok mühim kuvvetlerin müdâfaa ettiği Cerbe kalesi nihayet fethedilmiştir¹⁰.

d) Savaş Öncesi İberya ve Mağrib'de Durum:

Vâdilmehâzin Savaşı'nı anlatmadan, Mağrib¹¹ ve İberya'da genel durumun kısaca değerlendirilmesinde fayda vardır. Bu iki farklı dünya; Mağrib ve İberya, birçok asırdır ortak bir alanda, birbirleriyle karşılaşmışlar ve çoğu zaman ölümlü savaşlarda her iki taraf, dînî ve nasyonal kimliklerini belirlemişlerdir.

1578'de vuku bulan bu savaşı iyi anlayabilmek için biraz geri giderek, tarih boyunca Mağrib ile İberya arasında meydana gelen olayları ve neticede Mağrib ile Portekiz'i, 4 Ağustos 1578'de nihâi bir tarzda karşı karşıya getirecek olan, gelişmeyi göz önünde bulundurmak gerekecektir.

Aslında her iki tarafı birbirinden tabîi olarak ayıran, Cebelitârik Boğazı, kesin bir sınır olmamış, sürekli, karşılıklı alışverişler, tarih boyunca devam etmiştir. Şüphesiz her iki ülke kendilerine has karakteristik özellikleri ile or-

¹⁰ Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronoloji*, İstanbul 1971, II, 318-321; Ahmed Dede Derviş, Münecçimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr fi vekâyi'l-âsâr* (nşr. İsmail Erünsal), Matbaa-i Amire 1868, II, 575; Von Hammer (Atâ Bey), *Devlet-i Osmaniye Tarihi* İstanbul 1911-1917 (1329-1336), VI, 126, 281.

¹¹ G. Yver, "Al-Maghrib" *Encyclopédie de L'İslam Supplément*, V, 1178-1186.

tak bir Akdeniz iklimi ve ortak denizler, sanki onları birleştirir olmuştur. Bir başka açıdan Portekiz ile Mağrib kıyıları birbirine benzerliği de ihtiva etmektedirler. Bu coğrafi bölge, tarihi boyunca, İslâm ve Hıristiyan medeniyetlerinin karşılaşma alanı olmuştur. Kuzey Afrika'yla Avrupa arasında köprü olma özelliğine sahip olan İberyaya Yarımada'sı (Arap Endülüsü) tüm Ortaçağ boyunca müstevlilerin dalga dalga akınlarına maruz kalmıştır. 414'den itibaren, Kuzey Avrupa'dan gelen Wizigot'lar burada devletlerini sürdürmüşlerdir. Bununla birlikte Yarımada için asıl dönüm noktası olan tarih 711'dir. Önemli bir kısmı Berberî kabilelerden müteşekkil ordularıyla 711'de Mağrib'den Yarımada'ya geçen Araplar, Wizigotları yenerek, Müslüman İspanya'nın kuruluşunu gerçekleştirmişlerdir.

VIII. asırda birliğini sağlamış olan Müslüman İspanya, X. asırdan itibaren anarşi ve derin karışıklıklarla sarsılır. 1010'dan itibaren de bağımsız, çok sayıda devletçiklere (principauté) bölünür. Bu tarihten sonra İspanya'da Müslüman gücü, büyük bir ölçüde zayıflayacaktır. Bu Müslüman güçlerin parçalanması, Hıristiyan kralların İslâm topraklarına sürekli saldırıları nedeniyle, onların devamlı güneye doğru itilmelerini doğuracaktır. Bu saldırılar döneminde Portekiz krallığı kendi kimliğini bulacaktır. Hıristiyan saldırılarına karşı değişik dönemlerde Murâbitlar ve Muvahhidler karşı koymaya çalışmışlar. Zaman zaman kazanılan başarılar Kilisenin de teşvikiyle Hıristiyan güçlerin ortak reaksiyonunu gerektirmiştir.

İberyaya yarımadasının Güney kısımları Müslümanların ve Kuzey kısımları da Hıristiyanların yerleştikleri yörelerdi. Ülkenin Hıristiyanlar tarafından yeniden fethi, Müslümanların ve Yahûdilerin nihâi olarak çıkarılışlarıyla birlikte birçok şehir ve köy harap ve metruk hale gelmiştir¹².

XIII. asrın ikinci yarısından sonra durum tersine dönmeye başlamış; artık önceki dönemlerdeki Müslüman güçlerin İberyaya'daki saldırılarına karşı, Alphonsa Le Sage döneminde bir grup İspanyol 1260 tarihinde Ramazan Bayramı'ndan da yararlanarak Sale şehrine saldırıda bulunmuş, erkekleri öldürüp, kadınları alıkoyarak, şehri yağmalayıp ele geçirmişlerdir. Aynı şekilde Hıristiyanlar Larache ve Tichemmes gibi Mağrib'in liman şehirlerine de saldırılar da bulunarak yağmalamışlardır.

¹² P. Berthier, *Bataille*, 5-8; F. Braudel, I, 150-151; S.M. İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi* (nşr. Yusuf Yazar), Ankara 1990, 13-16, 29; Pierre Vilar, *Histoire de l'Espagne*, Paris 1947, 7-10, 20.

Bir diğer açıdan bakılınca; İspanya ve Portekiz İberya'dan Moriskolar'ın¹³ (Endülüsler) tarafından önce kendilerine karşı herhangi bir muhtemel hücumu karşılamak için, Kuzey Mağrib kıyı limanlarını istila etmeyi arzulamışlardır¹⁴.

Devam eden saldırılar neticede ürününü vermiş, ve 1415'te büyük bir ticarî yol üzerinde bulunan Septe (Ceuta)'nin Portekizliler tarafından işgaliyle Hıristiyanlar Afrika ve Mağrib'e ayak basmışlardır¹⁵.

O sırada Septe'de mukim olan Hıristiyanlar, tüm imkânlarıyla Portekiz'e yardımcı olmuşlardır. Zaten İtalya'dan gelen tüccarlar Septe'de kendilerine

¹³ Katolik İspanya diğer dinlere karşı hoşgörülü olmamıştır; VII. ve XV. yüzyıllarda Yahudilere ve XV. ve XVI yüzyıllarda da Müslümanlara zulm edilmiştir. Güneydeki Müslüman hânedânların çöküşünden önce Kaştale (Castille), Leon ve Aragon'da Hıristiyan hükümdarlıkları altında yaşayan Müslümanlara Mudedarlar (Arapçada Mudaccenin) deniliyordu. XVI. yüzyıldan itibaren bu Mudedarlar Moriskolar olarak bilinir. Morisko deymi ilk olarak 1492'de Gırnata'nın düşüşünden sonra kullanılmıştır. Moriskolar Arapça ve Latin kökenli dilleriyle konuşurlardı. Latin kökenli dillerinin yazımında Arap harflerini kullanırlardı; bu da, aljamiado (yabancı dil anlamında Arapça el-acemiye kelimesinden türetilmiş bir kelime) olarak biliniyordu. Mudedarlar XIV. ve XV. yüzyıllarda camileri (moreiras) için cenas reales ismi verilen bir vergi ödemek zorundaydılar.

Moriskolar sıkı çalışmaları ve maharetli oluşlarıyla biliniyorlardı.

Gırnata'nın 1492 Ocağında teslim oluşundan itibaren yaklaşık yedi yıl boyunca Katolik hükümdarla (Ferdinand ve İzabel) Müslüman tebaa arasında sükunet içinde bir ilişki devam eder. Daha sonra, Ferdinand, antlaşma hükümleri aksine, sözünden dönerek baskıyla Müslümanların dinlerini değiştirmeye teşebbüs eder.

Moriskolar Hıristiyanlığı kabul etmek için herhangi bir kültürel ya da sosyal fayda göremediler. Hatta, Hıristiyan olanlar bile Hıristiyan toplumda bir statü sahibi olamadılar; Hıristiyanlar kendilerini küçümsedi, kendilerinden nefret ettiler; toplumun paryası olarak muamele gördüler ve kendilerinden perros moros (Mağribli köpekler) diye söz edildi.

1 Ocak 1568'de üç ile onbeş yaş arasındaki Morisko çocuklarının Hıristiyanlık akidesi çerçevesinde eğitim almalarını öngören bir emir çıkar. XVI. yüzyılın ilk yarısı boyunca Moriskoların Hıristiyan yapılmasını öngören kanunlar çıkarılmıştı; ancak Morisko çocuklarının Hıristiyan çocukları gibi eğitim görmesi için bir teşebbüste bulunulmamıştı.

Fransa kralı I. François. V. Charles'in esiri olduğunda kendisine Gırnata'nın fethi hikayesi okunur I. François ihdetle şöyle der; "Bu Müslümanlar! Bunlar kovulmadılar mı? Öyleyse hiçbir şey yapılmamış."

Moriskolar değişik dönemlerde Berberî ve Türklerin yardımıyla ayaklanmaya teşebbüs etmişlerdir (bkz. S. Muhammed İmamüddin, *A political History of Müslim Sapin, Endülüs Siyasi Tarihi*, trc. Yusuf Yazar, Ankara 1990, 349-365).

¹⁴ en-Nâsiri, *el-İstiksa*, IV, 42, 56; İbrahim Harekât, *es-Siyâsetü ve'l-Müctema'fi asri's-Sa'di*, Darülbeyza 1987, 148, 149.

¹⁵ P. Berthier, *Bataille*, 8-9; el-Kâdirî, *Neşrül-Mesâni li ehli'l-karni'l-hâdi aşere ve's-sâni* (nşr. Muhammed Hucci-Ahmed et-Tevfik), Rabat 1986, 235.

has otellere inerek, ticârî mallarını ülke içine ve Sudan'a naklederlerdi. Kendileri de Avrupa'ya bu bölgeden mahallî ürünleri götürürlerdi¹⁶.

Septe'nin düşüşüyle Mağrib'de Portaekiz işgalinin ilk aşaması başlamıştır¹⁷ (1415-1471/818-876). Bu ilk aşamada; Septe'nin ve akabinde Kuzey limanlarının işgalini görüyoruz. 1471'de Tanca (Tanger)'nin alınışıyla Portekiz Boğazının kontrolünü elinde tutmayı amaçlamıştır. Tanca (Tanger) yaklaşık ikiyüz yıl (1471-1661) Portekizliler'in işgali altında kalmıştır. 1661 yılında büyük kız Catherine de Bragance, kocası İngiltere Kralı II. Karl'a şehri, cehiz olarak getirdi. (altı yıllık kuşatmadan sonra Sultan İsmail 1684 yılında Tanca'yı İngilizlerden çekip alabilmiştir)¹⁸.

İkinci aşama ise; Arzila'dan Santa Cruz du Cap de Gué'ye kadar uzanan Güney-Bau liman şehirlerinin ele geçirilişi devresidir. Ve nihayet üçüncü aşamada; Santa Cruz'un kaybıyla (1541) başlayan Portekiz'in düşüşü, Vâdilmehâzin Savaşı'yla son bulacaktır.

4 Eylül 1479 Alcaçovas ve 6 Mart 1480 Toled'e antlaşmaları Portekiz'e "Fas Krallığını" işgal hakkı tanırken, 7 Temmuz 1494 Tordesillas antlaşması ve nihayet 1509 tarihli Sintra muâhedeyle¹⁹de Mağrib kıyılarının Portekiz ile İspanya arasında taksimini planlanıyordu.

Böylece kıyı bölgelerini ele geçiren Hıristiyanlar buralarda hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak için çok sayıda Fronteira (liman kenti) kuracaklardır.

1481'de Portekiz hâkimiyetini tanıyan ve XV. yüzyılın sonunda tam bir bağımsız şehir figürünü canlandıran Safi, Portekiz'in Mağrib'i işgalinde bir dönüm noktasıdır. Portekiz Safi işgali sonrası artık Merakeş'e kadar Mağrib'in iç kısımlarını da istila etmek tutkusuna kapılacaktır²⁰.

Bu Portekiz işgalleri döneminde her ne kadar Müslüman güçlerin muâvemetiyle karşılaşmış ve savaşlar verilmiş olsa da, Portekiz bölgelerdeki kabîlelerle anlaşmayı bilmiş ve onları otoritesi altına kolaylıkla alabilmiştir.

¹⁶ İ. Harekât, *es-siyâset*, 149.

¹⁷ el-Kadirî, *Nesrû'l-mesâni*, 157-158.

¹⁸ Carl, Brockelman, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi* (nşr. Neşet Çağatay), Ankara 1992, 334-335.

¹⁹ Sources Inédites de l'Histoire du Maroc, 1 ere série, Dynastie Saadienne, Paris 1905-1953, Portugal, I, 151; Muhammed el-Garbi *Bidâyetü'l-Hükmi'l-mağribi*, 88.

²⁰ S.İ.H.M. Portugal, I, 202, 212; Anleterre, I, 176; Espagne, I, 469; İ. Harekât, "es-Siyâsetü, 148-151; P. Berthier, *Bataille*, 10-13.

Portekiz'in bu politikasını, o dönem iktidarda bulunan Vattâsiler'in güçsüzlüğü ve parçalanmışlığı kolaylaştırmıştır. Ayrıca Portekiz bölgede Yahya b. Tahfûfa (aslen Berberî) ve Nunho Mascarenhas gibi nüfûz sahibi olan yerli kabîle şefleriyle iyi diyalog kurarak Portekiz'in vassâlî olmalarını sağlamıştır²¹.

Bu arada (1471-1515) mağrib kıyılarında Portekiz'in gösterdiği başarıya karşı bölgesel mukâvemet merkezleri teşekkül ediyor. Bu direnişte dinî duygular motor vazifesini görürken, merkezi iktidarın güçsüzlüğü Murâbitların yükselişini ve cihâd bayrağı altında müstevlilere karşı verilecek mücadelede, kabîlelerin birliğini sağlayacak tarikat liderleri, aralarında ittifak kuruyorlardı.

1541'de Santa Cruz de Cap du Gué'nin kaybı, daha sonra Safî ve Azemmur'un terki artuk Portekiz'in düşüşünde çok önemli dönemlerdir²².

Portekizliler'in Güney Fas'ta tutunmaya çalıştıkları ve son Merînî Sülâlesi'nin kendilerini, onların saldırılarına karşı koyamadıkları zamanda Sa'dîler Sülâlesi iktidara gelmişti. Tağmadaret Şerifi, din mücahidlerinin başına geçti. Ülkeyi istilâ eden yabancılar geri sürülmeye başlandı²³.

Orta çağlardan itibaren Fas Şorfâ'sı (aşlı şürefâ, tekili şerif) ülkenin tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Mağrib genellikle, mehdîlik iddiasında olanlara veya kurtarıcı şahsiyetlere bağlılık göstermiş ve buradaki toplumun İslâmî yönden en karakteristik vasfı kutsal kişilere, azizlere ve murâbitlara inanmak ve birer dinî-askerî merkezler olan zâviyelerin etrafında kardeşlik teşkil etmek olmuştur. Murâbitların güçlenmesi ve Şeriflerin içtimâî üstünlük kazanması Fas'daki müslümanlığın bir hususiyetidir. Çünkü Fâs, Atlantik'e açılan sahilleri, İspanya ve Portekiz'e yakınlığıyla Hıristiyan hücumlarının asıl yükünü taşımış ve bu hücumlara müslümanlar gereken şiddetle karşılıkta bulunmuşlardır²⁴.

Daha önceki bölümlerde de belirtildiği gibi, Portekiz'in Mağrib'i istilâsı karşısında İslâm adına istilâcılara karşı Dra'a da Sa'dî Şerifleri'nce bir mücadele başlamıştı. Ülkede yabancıların bulunuşuna karşı murâbitların tepkisi

²¹ Auguste Cour, *L'Etablissement des Dynasties des Cherifs au Maroc et leur rivalité avec les Turcs de la Regence d'Alger* (1509-1830), paris 1904, 52.

²² P. Bertier, *bataille*, 16-18.

²³ Brockelman, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi* (nşr. Neşet Çağatay), 334.

²⁴ Ç.E. Boswort, *İslâm Devletleri Tarihi* (nşr. E. Merçil-M. İpşirli) İstanbul 1980, 48.

de belirleyici olmuş, onlar halkı *cihâda* çağırarak ülkedeki dağınık güçleri birleştirmeyi başarmışlardır. Özellikle Vattâsiler'in otoritesi Sûs bölgesinde tamamıyla zayıfladığından, meşrû devletin üstleneceği bu mücadeleyi 1511 (911)'de Dra'da vâki olan Tağmadaret şerifi tarafından te'sis edilen Sa'diler Devleti, müstevlî Hıristiyanlara karşı vermeyi başarmıştır²⁵.

Hıristiyan istilacılara karşı verilen bu mücâdele 12 Mart 1541'de Santa Cruz'un alınışıyla semeresini vermiştir. Bu olay Portekiz için de son derece önemliydi. 1415'de Septe'nin (Ceuta) alınışıyla kurulan bir sistemin çatlaması ve sarsılmasıydı. Santa Cruz'un kaybı sonrası Portekiz Kralı III. Jean 20-21 Ekim 1541'de Safi ve Azemmur'u boşaltma kararını almıştır. Bu olay Şarlken (Charles Quint)'in Alger'ye karşı giriştiği başarısız girişimiyle çakışmaktadır. Portekiz İslama karşı bir bölgeyi bırakmak zorunda kalırken, diğer yandan İspanya ona nihâi bir darbeyi indirmeyi planlıyordu²⁶.

Portekiz'in Mağrib'den geri çekilişi Kasr es-Sağır ve Arzila'nın da terkiyle devam etmiştir²⁷. Özellikle, son derece stratejik öneme hâiz olan Arzila'nın terki Portekiz için gerçekten bir çöküşün işareti olmuştur. Portekiz'in Mağrib kıyılarında bu kadar hızlı ve âni çöküşünü nasıl açıklamalı? Şüphesiz bu gerileme İmparatorluğun bütünüyle ilgiliydi: Çok geniş alana dağılmış Portekiz imparatorluğu o dönemde (demografik) insan ve mâli sıkıntı içindeydi. Ayrıca Mağrib kıyılarında kurdukları bu Fronteira'ların iç kesimlerle gerekli diyalogu kuramamaları ve Portekiz vassâli konumunda olan bazı şehirleriyle mücadeleye girişmeleri gibi bir çok menfi nedenin de etkisi olmuştur.

Bütün bu nedenlerin ötesinde asıl etmen, İslâm'a son derece bağlı olan Mağribliler'in Hıristiyanların ülkelerini istilâ etmelerini kabul edememeleridir. Portekiz'in Mağrib'deki varlığının zirve dönemi, orada mevcut merkezî otorite olan Vattâsiler'in iktidarının zayıfladığı bir evreyle aynı dönemde olmasıdır. Ne zaman ki, merkezî otoriteyi Sa'diler²⁸ ele geçirmiş, işte o zaman Portekiz için gerçek tehlike belirginleşmiştir²⁹.

²⁵ el-Vefrânî, *Nüzhetü'l-Hâdî*, 20-21; el-Kâdirî, *Nesrû'l-mesânî*, I, 368; Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927, 66.

²⁶ S.İ.H.M. Portugal, IV, s. XIX-XX; P. Berthier, *Bataille*, 20-21.

²⁷ S.İ.H.M. Portugal, IV, 339.

²⁸ A. Cour, "Sa'diler-Sa'diye", *İslâm Ansiklopedisi*, X, 41-44.

²⁹ P. Berthier, *Bataille*, 21-23.

3. Mağrib Sultanı Muhammed el-Mütevekkil:

Abdullah el-Galib Şâzeliyye tarikatı mühtesipleriyle münasebet te'sisine çalışıyor, kadınlardan ziyade erbâb-ı tarikatın dava fasletmelerine müsamaha ediyordu. Murâbitlar ise bu fırsattan istifade ederek merkeze itâatı az olan yerlerde zaviyelerini âdeta müstakil hale getiriyorlardı. Sultan Abdullah el-Galib Türklere taraftar olan tarikat erbabını ezmek için de Türklerin Şark tarafında meşgul olmalarını fırsat saydı³⁰. Türklere bağımlılığı bilinen (Cheraga) Şarkkiye yahut Yusûfiyye denilen tarikatın müridlerini taziyk etti ve Mağrib'de bu tarikatı söndürdü. Fakat bunun karşılığını göreceğini bildiğinden ayrıca, Cezayir'de bulunan Abdülmelik'in makâm-ı saltanat nezdindeki teşebbüs ve müracaatlarını karşılamak ve İstanbul'da kendine müteallik cereyan eden ahvâli anlamak istediğinden dolayı 980/1572-1573'de İstanbul'a bir sefâret heyeti göndermeye karar verdi. Ve Mehmet b. Ali ed-Draî isminde bir murâbitı hediyelerle hilâfet makamına gönderdi. Fakat bu zat dönünce Abdullah el-Galip³¹ ölmüş ve onun yerine Muhammed al-Mütevekkil Mağrib sultanı olmuştu³². (27 ramazan 981/21 Ocak 1574).

Abdullah el-Galib'in ölümüyle (1574/981) yerini alan oğlu, Ebû Abdullah Muhammed el-Mütevekkil al Allah öncelikle babasının komşularına karşı izlediği gidişatı devam ettirir. Fakat İspanya-Fas ittifakı, yerini Portekiz-Fas ittifakına bırakır.

Ülkesindeki iç kriz, ordusunun Avrupa kıt'asındaki savaşlarda zayıflaması, Morisko'ların ayaklanması vb. nedenler³³ İspanya'nın politikasını değiştirmesini ve Babiâli'yi de göz önüne almasını gerekli kılar. Fakat bu sırada Osmanlı donanmasının İnebahtı (Lepante) yenilgisi, İspanya'ya biraz soluk alma fırsatı verir. Fas sultanıda Tunus olayları ve ülkesindeki iç problemler nedeniyle Morisko'lara yardım edemiyordu. Zaten isyancıların çoğu

³⁰ Auguste, Cour, *L'Etablissement des Dynasties des Cherifs au Maroc et leur rivalité avec les Turcs de la Régence d'Alger* (1509-1830), Paris 1904, 139; İbn Asker, *Davhatü'n-nâşir li me-hâsin men kane bi'l-Mağrib min meşâyihî'l-karni'l-âşir* (nşr. Muhammed Hucci), Ribat 1977, 32, 76.

³¹ el-Fiştâli, *Menâhilü's-safa*, 28, 4; en-Nâsirî, *el-İstiksa*, VI, 35, 52.

³² el-Vefrânî, 142/80; en-Nâsirî, *el-İstiksa*, III, 23; VI, 57; İbnü'l-Kâdî *Dürretü'l-Hical fi es-mai'r-ricâl zeylü vefeyâti'l âyan* (nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr), Kahire 1970, 47; İbn Askar, *Davhatü'n-Nâşir*, 69-72; *Cezvetü'l-iktibas*, 214; el-Fiştâli, *Menâhilü's-safa*, 31, 189; A. Cour, *L'Etablissement des Dynasties des Cherifs au Maroc*, 140-141; Aziz Samih, İlter, *Şimâli Afrika'da Türkler*, İstanbul 1936, I. 150-151.

³³ Pierre Vilar, *Histoire de l'Espagne*, 26-27; S.M. İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, (trc. Yusuf Yazar) 349, 360.

İspanya'yı terketmişti. Neticede İspanya da politikasını Osmanlı ittifakı yönünde yönlendirmeye teşebbüs edecektir³⁴.

Hükamdarlığı sürekli problemlerle dolu ve mücadele içinde geçen Muhammed el-Mütevekkil'in ölümü akabinde derisi yüzülerek içi samanla doldurulduğu için halk onu "meslûh" diye adlandırır.

Ayrıca bazı tarihçiler el-Mütevekkil'i çok gururlu, tebaasına karşı çok katı ve kan dökmeye istekli, fakat bütün bunlara rağmen kendisinin âlim, fakih, edib bir şahsiyet olduğunu bildirirler.

Muhammed el-Mütevekkil'in veziri Kâid Ali ibn Şakrâ', kâtipleri; Muhammed b. Ahmed b. İsa, Yunus b. Süleyman et-Tâmelî ve Ali b. Ebû Bekr, hâcibi ise; Ahmed b. Hammu ed-Der'î idi. Onun Fas şehri kadısı; Ebû Mâlik Abdülvâhid el-Humeydî, Merakeş kadısı ise; Ebû'l Kâsım Ali b. Mes'ûd eş-Şâtibi idiler³⁵.

4. Mağrib Sultanı Ebû Mervân Abdülmelik:

a) Abdülmelik Cezayir'de:

1557/964 tarihinde Muhammed eş-Şehy'in ölümü sonrası yerine oğlu Mulay Abdullah el-Galib Mağrib sultanı olur. O sırada istikballerinden endişe eden ve Sicilmase'de bulunan Ahmed ve Abdülmelik diğer kardeşlerinin bulunduğu Tlemcen'e kaçarlar. Tlemcen'de bir müddet ikâmetten sonra, Ahmed ve Abdülmelik Alger'ye geçerler. Abdullah el-Galib'in ölümüyle onun yerine yeğenleri el-Mütevekkil'in tahta geçişine kadar Cezayir'de kalırlar³⁶.

Ebû Mervan Abdülmelik el-Mu'tasım-Billâh Muhammed el-Mehdi³⁷ ve kardeşleri Cezayir'de ikamet ederken, bazı ulema ve sülehanın girişimiyle diğer kardeşleri Fas Hâkimi Abdullah el-Galib ile uyuşmak üzere Fas hududuna vardıklarında el-Galib'in sözünde durmayışı nedeniyle üzerlerine asker gönderildiği cihetle Cezayir'e döndüklerinden donanma ile kendilerine yardım edilmesi talebini hâvî mektuplarına Osmanlı Devleti'nce ıtulâ hâsıl ol-

³⁴ el-Vefrânî, 102/57; ez-Zeyyânî, *et-Tercümanü'l-mu'rib an Düveli'l-Maşrik ve'l-Mağrib* (nşr. Roger Le Tourneau), Aix-En-Provence 1977, 27; A. Cour, *L'Etablissement des Dynasties des Cherifs au Maroc*; 141.

³⁵ el-Vefrânî, 104-105/59; E. Levi-Provençal, *Les Historiens des Chorfa*, Paris 1922, 401.

³⁶ el-Vefrânî, 105/59; Abdülaziz Salim-Celal Yahya, *Tarihu'l-Mağribü'l-Kebîr*, Beyrut 1981, III, 38-39.

³⁷ Ziya Kazıcı, "Abdülmelik", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), I, 271.

duğuna ve donanma düşman kalelerini zapta memur edildiğinden aralarındaki meseleyi Cezayir-i Garb Beylerbeyisi Hasan Paşa halledemezse seferin hıtâmında emellerinin husûlüne çalışılacağına dair hüküm Divan- Hümayün tarafından kendilerine bildirilir³⁸.

Ayrıca Hasan Paşa'ya da, onlara teselli verilmesine ve Fas hâkimi adâvette ısrar ederse Malta'nın fethine memur donanmanın işi bitince o taraf ahvâlinin tanzimine başlanacağına dair Hüküm³⁹ gönderilir. Ve yine Malta kalesinin fethi için gidecek donanmaya iltihak edecek o taraflardaki gönüllü reislerin gemilerinin hazırlanmasının temin edilmesi de bildirilir⁴⁰. Sa'dî Şerifleri böylece Osmanlı'ya müracaatlarında hüsnükabul görmüş olurlar.

b) Abdülmelik'in İstanbul'a Gelişi:

H. 976 tarihinde Abdülmelik İstanbul'a giderek⁴¹ arz-ı ubudiyet etmiş ve kardeşleriyle araları bulunarak Fas ve orası olmazsa Taza veya diğer bir kıt'a verilerek sulh edilmesini niyaz eylemişti⁴².

Hünkar kardeşi ve kendisine Cezayir hazinesinden verilmesi mu'tâd olan para ile Tat kalesinden ve Mesame karyesinden verile gelen mahsulün tamamen verilmesi için Cezayir Baylerbeyi Ali Paşa'ya emir verildiği ve gönderilen hil'atı giyip devlete müteallik hususta sadâkat gösterilmesi hakkındaki hükmünü bildirir⁴³.

Ayrıca Cezayir Beylerbeyi'ne de; Merakeş Hâkimi Seyyid Abdullah'ın karındaşı Abdülmelik; südde-i Saâdete gelip, kardeşi Abdülmü'min ile Cezayir hazinesinden ve mahsûlünden alageldikleri miktarın müsâvât üzere verilmesini rica etmekle, eskiden her ne alıyorlar ise yine o suretle verilip, müzâyaka çektirmemesi hakkındaki hüküm bildirilir⁴⁴.

Yine bir diğer hükümde ise; Fas Emiri Seyyid Abdullah'a gönderilen arabî mektupta, biraderi Abdülmelik ile aralarında olan ihtilafın ref'i için Abdülmelik tarafından vâki' olan mürâcaat üzerine bu mektubun yazıldığı ve

³⁸ Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri, Numara 6, Sayfa 450 (7 Ramazan 972).

³⁹ Mühimme 6, s. 451 (7 Ramazan 972).

⁴⁰ Mühimme 6, ss. 561, 566 (25 Cemaziyelevvel 972).

⁴¹ el-Hafaci, *Reyhânetü'l-elibba ve zühretü'l hayati'd-dünya* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv), 290.

⁴² Mühimme 7, ss. 898, 899.

⁴³ Mühimme, 7, s. 906.

⁴⁴ Mühimme 7, s. 899.

islâmlar arasında sulh ve salâhın teessüsü için nâzıl olan âyet-i kerîme'ye imtisâlen bu işe mübâşeret edildiği ve babasından kalan mülkten biraderlerine dahi hisse tefrik ederek aradaki nifakın ref edilmesi ve halkın âsûde yaşamasının temini istenir⁴⁵.

Ayrıca Hünkâr bunların Cezayir'e yakın bir yere iskânlarını ve Cezayir'de vâki' bulunan ulemâ ve sulehâdan Seyyid Ebu Lâtif ve Seyyid Ahmed ve Seyyid Saidülmısrî ve Seyyid b. Aşur nam kimseler tayin olunup uzlaşma için Fas'a gönderilmesi ve Abdülmelik'le Abdülmümin'in Cezayir'e geldikleri vakit verilmekte olan tahsisatlarının evvelki gibi sevk olunarak sıkıntıda bırakılmamalarını ve Fas ahâlisinin hangisine tâlib ve râgıp olduklarının tahkiki Cezayir Beylerbeyine emretmişti. Fakat Abdullah el-Galib'le uzlaşma teşebbüsleri bir netice vermeyince iki kardeş Cezayir'de ikâmetlerini uzattılar⁴⁶.

Abdülmelik Cezayir'de bulunduğu sırada kardeşi Abdülmümin, Osmanlı hükümdarının verdiği beratla Tlemcen'de oturmaktaydı. Daha sonra Abdülmelik kardeşi Abdülmümin'in Fas Emîri Abdullah'ın hilesi ile katlonduğunu; ayrıca Cezayir beylerbeyi de İstanbul'a mektup gönderip Abdülmelik'i bütün Fas ahâlisinin istediğini ve ondan hoşnut olduğunu; bu cihetle kardeşine verilen berat gibi ona da berat verilip, kardeşinin mutasarrıf olduğu dirliklerin evlatlarına taksim olunmasını bildirmekteydi. Cezayir Beylerbeyine gönderilen hükümde; Abdülmelik'in Cezayir'de, kardeşinin büyük oğlunun da hudutta oturması şartıyla berat gönderildiği; ayrıca dirlik ve ulûfelerinin de eskisi gibi verilmesi istenmekteydi⁴⁷.

Daha sonra Abdülmelik, annesi Sahabe er-Rahmaniye ve kardeşi Ahmed ile İstanbul'a gelir. Osmanlı Sultanı onları çok iyi karşılar; Sarayda hüsnükabul görürler⁴⁸. Abdülmelik Sultan III. Murad Hân'a izhâr-ı tazallüm eder ve mülkü mevrusunun kurtulmasını ister⁴⁹.

Abdülmelik müteveffa kardeşi Abdülmümin ile birlikte din ile devlete müteallik işlerde istikâmetle çalıştıklarından bahisle, babaları Muhammed eş-Şeyh'in ölümüyle, tahtının önce zâlim ve tiran olan kardeşleri Abdullah el-

⁴⁵ Mühimme7, s. 907.

⁴⁶ Mühimme 7, ss. 889, 898, 899.

⁴⁷ Mühimme 18, ss. 13, 15 (27 ramazan 979).

⁴⁸ el-Vefrânî, 105/59; el-Hafaci, *Reyhânetü'l-elibba*, 290; Muhammed el-Garbî, *Bidâyetü'l-hükmi'l-Mağribî*, 94; A. Cour, *L'Etablissement des Dynasties des Cherifs au Maroc*, 142; ez-Zeyânî, *et-Tercüman*, 27.

⁴⁹ Mehmed b. Mehmed, *Nühbetü't-Tevârih ve'l-ahbâr (osm)*, İstanbul 1276, 134.

Galib ve onun ölümüyle de yeğenleri Muhammed el-Mütevekkil tarafından gaspedildiğini anlatırlar⁵⁰.

Abdülmelik, Fas, Merakeş ve Sus bölgesi kendisine müyesser olursa babasının ve kardeşinin mutasarrıf olduğu üzere tasarrufunda olmasını, istidâ ettiğinden, mezkûr vilâyetler kendisine müyesser olunca o sûretle tasarruf etmesine bir mahalden dahletmesi⁵¹ ve ayrıca onun ricasına binâen kardeşi müteveffâ Abdülmü'min'in zamanında kendisi ve adamları ve müteveffânın oğulları her neye mutasarrıf idiyeler kendilerine iâdesine müsaade edildiğinden kimseye müdâhale ettirmemesi hükmü Cezayir beylerbeyine bildirilir⁵².

Abdülmelik ve kardeşi İstanbul'da bir müddet kalırlar. Bir ara Cezayir'e dönerler. Fakat bu sırada Abdülmelik'in annesi sarayda kahr⁵³.

Neticede; Abdülmelik'in arzusu kendisinin mahrum edildiği Mağrib tah-tını elde edebilmektir. Bu amaçla Osmanlının kendilerine askerî yardım yapmasını talep etmekteydi. Başarı halinde Osmanlının vasâli olmayı kabul edeceklerini ve Cezayir Türkleri'nin politikasını destekleyeceklerini va'det-mekteydi⁵⁴.

El-Vefrânî'nin ifadesine göre; Bâb-ı Ali Mağrib Şerifleri'nin bu isteğine ilk etapta müsbet cevap vermekte gecikir. Bunun nedeni ise o sırada Tunus'un Hıristiyanların istilâsına maruz kalmasıdır⁵⁵.

5. 1568 Granada Savaş Dönemeci :

1568 yılının sonunda şaşırtıcı bir şey olarak kışın ortasında ve bundan da fazlası 1569'da, savaşlar yeniden alevlenmişlerdir; birbiri ardı sıra çıkan bu savaşlar Akdeniz'in çevresinde, onun hem çok uzağında, hem de kıyıları-nın çok yakınlarında, az veya çok uzun süreli yangınlar halinde olmuş ve dö-nemin artan trajedisini belirlemişlerdir.

1568 yılıyla birlikte, Atlantik'te İspanyollar'la Protestanlar arasında bir savaş başlamış. Bu savaş İngiliz adası ile İspanyollar arasında örtülü ve acıma-

⁵⁰ ez-Zeyyânî, *et-Tercüman*, 27.

⁵¹ Mühimme 12, 544 (25 Şevval 979).

⁵² Mühimme 12, 537 (25 Şevval 979).

⁵³ ez-Zeyyânî, *et-Tercüman*, 27.

⁵⁴ el-Vefrânî, 105/59; A. Cour, *Etablissement*, 141; ez-Zeyyânî, *et-Tercüman*, 27.

⁵⁵ el-Vefrânî, 105/59.

sız bir ekonomik savaş halinde yozlaşmıştır. Her iki tarafada darbe vurmaktadır. Böylece Ada, yünlerini işlemek için muhtaç olduğu İspanyol zeytinyağından mahrum bırakılmıştır.

1568 Ağustos ayında Fransa'da üçüncü din savaşı başlamıştır. 1570 tarihinde her ne kadar Protestanlar'la katolikler uzlaşır görünmüşlerse de, 24-25 Ağustos 1572 gecesi Fransa Kralı IX. Charles'ın emriyle Paris'te bulunan tüm Protestanlar'ın öldürüldüğünü görüyoruz. Bu tüyler ürpertici cinayet tarihe "Saint-Barthélemy Katliamı" diye geçmiştir. Çünkü 25 Ağustos bu Aziz'in bayram günü olarak kabul edilmekteydi⁵⁶. Bu örnekte görüldüğü gibi İspanya ve Fransa'da Protestanlara karşı verilen savaş tehlikeli boyutlara ulaşmıştır.

Aynı dönemde Doğuda da Türklerin mücadelesini görmekteyiz. Doğu Akdeniz ticaretinin büyük geçiş alanı olan Arap ülkelerinde Yemen başta olmak üzere, Mısır'dan Suriye'ye isyanların başlamış olması, Türklere büyük güçlükler çıkarmış ve ayrıca mâli yükümlülükler de getirmiştir.

1568-1570 yılları, İspanya'da gördükleri zulüm ve baskıya karşı Endülüs Müslümanlarının ayaklanmasına şahit olmaktadır⁵⁷. Başlangıçta önemsiz bir olay yer almaktadır; 1568 noelini izleyen gece bazı Moriscolar Granada'ya ulaşmış, kente sızmış ve yüksek sesle, Hz. Muhammed'in dinini savunmak isteyenlerin kendilerini izlemelerini istemişlerdir. Kente 60 kişi kadar girmişler, 1000 kadar olarak çıkmışlardır. Daha sonra sayıları 4000'e ulaşmış, bunlar arasında 300 kadar Türk olduğu da söylenir.

Bu din savaşı, bu düşman uygarlıkların savaşı, kin ve sefâlet tarafından önceden hazırlanmış bir alanda, kendiliğinden hızlıca yayılmış. Almedia Ocak'tan itibaren isyancılar tarafından ablukaya alınmıştır. Şubat'ta Granada'da mâlikâneleri, köyleri, kentleri ve vassalları olan Sessa dükü, 45'ini silah taşıyabilecek durumda olmak üzere, âsilerin sayısını 150 bin olarak tahmin etmektedir. Mart'ta isyan dağdan ovaya taşmış ve isyancıların Cezayir'le ilişkileri olduğu konusunda hiçkimse kuşku duymamaktadır.

İspanya isyanları basturmak için tedbir olarak asker toplamak ve aynı anda İspanyol kadırgaları, Afrika yönünde muhtemel yardımları engellemek üzere alarma geçirilmiştir.

⁵⁶ Ernest Lavisse, *Histoire de France*, Paris 1903, 78-81; F. Braudel, II, 273-274.

⁵⁷ Jean Sauvaget, *İslâm Dünyası Kısa Kronolojisi* (Nşr. Ord. Prof. Suut Kemal Yetkin- Faik Reşit Unat), Ankara 1963, 65.

Aynı zamanda isyancıların yardım çağrıları İstanbul'un yolunu çabucak tutmuştur. İspanya'nın kalbinden Türkiye'ye kadar kesintisiz bir haber zinciri çalışmaktadır; tabii yorulmaz yürüyüşçüler, yolcular ve bağlantı ajanları olan kaçak veya gezgin Moriscolar'ın taşıdıkları haberler de bu zincir halkalarının dışındadırlar; Moriscolar'ın Kuzey Afrika'da olduğu kadar İstanbul'da da kendi adamları ve avukatları bulunmaktadır.

Olayın oranları ne olursa olsun, İspanya kendi evindeki savaş tarafından tüm kitlesi itibariyle sarsılmıştır.

Savaş zor şartlarda sürmekte ve harekâtlar kopuktur. İspanyol müfreze-lerin açlıktan ölme tehlikesi geçirdikleri ve bazende öldükleri ve bu zor vahşî dağlarda hareketleri oldukça zordu. İnsan, mühimmât, silah (Hıristiyan esirler ödemede aracı olarak kullanılmaktadır; bir tabanca için bir esir) top ve yiyecek, (pirinç, buğday veya un) getiren Cezayir veya Berberistan teknele-
rinin kolayca girdikleri sayılamayacak kadar çok koya sahip olan isyan halindeki ülkelerin kıyıları nasıl ablukaya alınabilirdi. İsyanı bastırma harekâtının etkisizliği, zaten kendiliğinden gelişmekte olan korkunç savaşı yaygınlaştırmaktadır.

Granada Moriscoların isyanına Aragon Moriscolarıda katılmışlar ve tehlike büyümeye başlamıştır. Papanın temsilcisine 26 Ekim'de resmen, eğer savaş kışın da sürer Morisco bölgelerine sızar ve nihayet Türkler müdahale ederlerse, Müslümanların eline düşme tehlikesiyle karşı karşıya olanın İspanya olduğu söylenilmiştir.

Bu sırada Moriscolara Müslüman dünyasının da yardımı ve İspanya'ya karşı ortak bir istilâya girişecekleri endişesi uyandırılmıştır.

Granada olayının bir sonucu da Tunus'un Uluç Ali tarafından zaptı olmuştur. Morisco savaşı fiilen bütün 1570 yılı boyunca sürmüştür⁵⁸.

6. Tunus Olayları:

Tunus Barbaros tarafından zaptedilmiş, son Tunus sultanı Mevlây Hasan'ın Şarlken vasıtasıyla burasını geri almaya muvaffak olarak İspanyolların himayesi altında hükümdarlık yaptığını ve bunun 1540(974)'da oğlu tarafından hal' edildiği ve Turgud Reis'in de Tunus'u elde

⁵⁸ F. Braudel, II, 273-279; S.M. İmammüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, 357-360; Pierre Vilar, *Histoire de L'Espagne*, 26-27.

etmek için uğraştığını, ayrıca Kıbrıs muhasarası esnasında Cezayir-i Garp Beylerbeyi Uluç Ali Paşa (Kılıç Ali Paşa) Tunus üzerine giderek orasını zaptetmiş ise de Tunus'u elde bulundurmak için lüzumlu olan Halkulvad veya Kalbend (Goletta) İspanyolların elinde kalmıştı⁵⁹.

Divan-ı Hümâyün tarafından Kaptan-ı Deryâ Kılıç Ali Paşa'nın kaymakamı Ramazan Bey'e yazılan 2 Şevval 979(1571) tarihli hükümde; Tunus'un Cezayir Beylerbeyliğine ilhak olunduğu ve kendisinin tekrar kaymakam nasbedildiği bildirilmiş ve keyfiyet⁶⁰ 7 Zilkâde 979 tarihli hükümlerle Cezayir-i Garb yeniçerileri ağası yeniçeriler kethüdası, bölükbaşları, odabaşlar ve yeniçerilerine yazılmıştır⁶¹.

İstanbul Tunus ahvâli hakkında uzun ve derin bir tahkikatı uygun görür. Bu nedenle Ahmed Paşa'nın altı kadırğa ile gönderilmesi, iki kadırganın Tunus'ta kalıp, vilâyetin tüm ahvâlini tespitle bilgi getirmesi tebliğ olunmuştur⁶².

Kılıç Ali Paşa'nın tavsiyesiyle 23 Şevval 979 tarihinde Ahmed Paşa Cezayir Beylerbeyliğine tayin olunur. O' Cezayir'e gelince vilayeti, İnebahtı yenilgisi nedeniyle yeis ve keder içinde bulur. Yerliler bu kritik durumdan istifade ederek vergi vermekten kaçınıyorlardı. Hatta Konstantin halkı isyan bile etmişti. Paşa ortaya çıkan karışıklıkları düzelterip, kaleleri tamir ettirip, mazgalları temizletir. Burçlar yapıp, toplar koydurur⁶³. Neticede ahâli yeneden emniyet ve asayişe kavuşur.

Bu sırada Fransa Kralı Charles IX, İspanya'nın Cezayir hakkındaki proje ve tasavvurlarını Marsilya vâlisi De Memillon vasıtasıyla Ahmet Paşa'ya bildirmiş, bazı Arap Şeyhlerinin teşvikiyle, İspanya Hükümeti Portekiz'le ittifak ederek Cezayir'e mazarrat kastettiklerini de İstanbul'daki Fransa sefiri, François de Noaille Osmanlı Padişahına arz etmiştir⁶⁴.

Bâb-ı Ali Ahmet Paşa'ya söz konusu İspanya saldırısına karşı kalelerin tamiriyle ilgili bir hüküm gönderdi⁶⁵.

⁵⁹ Katip Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr fi esfâri'l-bihar*, İstanbul 1980, I, 44; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/I, 29.

⁶⁰ Mühimme 18, 134.

⁶¹ Mühimme 12, 571.

⁶² Mühimme 12, 523.

⁶³ Mühimme 21, 273 (18 Zilhicce 981); A. S. İltar, *Şimâli Afrika'da Türkler*, 151-152.

⁶⁴ Mühimme 22, ss. 49, 51 (Safer 981).

⁶⁵ Mühimme 22, 186 (28 Ramazan 981).

Cezayir Beylerbeyi Ahmed Paşa bu taarruzu karşılamak için gece gündüz çalışıp, Batu Azzun'dan Bâb-ı Cedîd'e kadar geniş ve derin hendek kazdırarak, her iki tarafına muhkem ve yüksek duvarlar inşâ ettirdi. Hendeğin dış kısmına toprak yığırdı ve dört göz köprü ve köprüünün başına yüksek bir kapı ve kapının muhafazası için bir burç bina etti. Kurşuni fındık (eskiden tüfek mermisi için kullanılan bir terim) döküp siyah barut işletti⁶⁶. Limanın tahkîmini ziyadeleştirdi.

Bu sırada İspanya'dan Endülüs, Tagarten ve Medhil halkından olup dârülharpten Cezayir'e iltica etmiş olan Endülüs mühâcirleri Makâm-ı Hilâfet'e müracaat ederek kendileri mallarını, mülklerini bırakıp gelmiş olduklarını ve Cezayir'de rençberlik, ırgatlık ederek nafakalarını tedarik etmekte bulunmuş iken bu paranın rûsûm ve vergi namiyle ellerinden alındığını şikayet etmişlerdir.

Hünkâr evkâftan münhal oldukça bunlara vazife verilmesini ve üç sene müddetle vergi ve rûsûm alınmamasını irâde etti⁶⁷.

a) Tunus'un İşgali:

7 Ekim 1571 İnebahtı (Lepanto) yenilgisi Avrupa Hıristiyan dünyasında sevinçle karşılanır. Fakat yeniden daha güçlü bir şekilde kurulan Osmanlı donanması Akdeniz'de sürekli tehdit unsuru olmaya devam eder⁶⁸.

11 Ekim 1573'de başarıdan başarıya koşan kutsal ittifâkın başkumandanı II. Philippe'in kardeşi, Şarlken'in gayrimeşru oğlu, İnebahtı muhaberesinin de başkomutanı olan Don Juan d'Autriche Tunus'u işgal eder⁶⁹.

Don Juan İnebahtı zaferinin gururu ile sarhoş olarak Afrika sahillerinde kendi şanına layık büyük bir makam kurmak istiyor, Papa da bu tasavvuru teşvik ediyordu.

Halbuki İspanya kralı ise, Türklerle fazla uğraşmaya lüzum olmadığını ve Tunus'un Ben-i Hafs Hanedanı ile Fas Şeriflerinin ve diğer Türk düşmanları tarafından Türklerin denize döküleceğine kani olduğundan Don Juan'ı geri çağırıyordu. Ayrıca o, Ben-i Hafs Hanedanının ihyasını da istemekteydi.

⁶⁶ Mühimme 22, 130 (3 Rebiülevvel 981).

⁶⁷ Mühimme 23, 139 (28 Receb 981); A.S. İter, *Şimâli Afrika'da Türkler*, 154

⁶⁸ Hammer (Atâ Bey), VI, 267, 269; Katip Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr*, 93; İbrahim Peçevi, *Peçevî Tarihi*, İstanbul 1283, I, 498, Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 29.

⁶⁹ P. Berthier, *Bataille*, 35; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 21.

Don Juan, istiklal arzusunda olan eski hükümdar, Hamid'i çocuklarıyla beraber Napoli'ye nakledip yerine kardeşi Mulay Mehmed'i İspanya'ya haraç vermek şartıyla iktidara getirir. Neticede kralın öfkesi üzerine 8.000 İspanyol askerini Gabrio Serbellion komutasında Tunus'ta bırakarak Don Juan geri döner⁷⁰.

Hafsî sultanların elinden Tunus'u alarak işgal eden Hıristiyan güçler orada her türlü aşırılığı yaptıkları gibi, câmilere karşı bile saygısızlıkta bulunurlar. Bununla birlikte, oradaki mevcut kalelere ek olarak müstahkem kaleler inşa ederek, artık kendilerini Tunus'un gerçek sahibi olarak görür ve hiçbir gücün de onları oradan çıkaramayacağına emin olurlar⁷¹.

İspanya kralını Türklere taaruza teşvik edenler, Fas hükümdarı, Benî Abbas Şeyhi ve Tunus'ta Türklerin kurduğu idareyi menfaatlerine muvâfık görmeyen Şeyhler, Benî Hafs hanedanı ve onların taraftarları idi.

Benî Abbas isyan etmiş, Fas hükümdarı da Tlemcen üzerine hareket hazırlıkları yaparak endişe uyandırmıştı. Tunus artık elden çıkmış, Tunus'un geri alınması 1574/982 senesi Muharrem'inin evelinde gönderilecek ordu ve donanmanın hareketına bırakılmıştır⁷².

Tunus'un işgaliyle ilgili el-Vefrânî'nin bildirdiği bir rivâyete göre; III. Murad gördüğü rüya sonrası Tunus seferine karar verir. Rüyasında birisi ona "Arapların yardımına koşmadıkça müslüman olamazsın" der. III. Murad uyanır, abdest alır, Allah'a niyaz eder ve uyur. Tekrar aynı sözleri söyleyen iki kişiyi başucunda bulur. Onlara kim olduklarını sorunca, bu iki şahsiyet, Tunus şehylerinden İbn el-Arûs ve İbn el-Kelâi olduklarını söylerler. III. Murad bu rüyasını anlatınca kendisine Tunus'un işgal edildiği ve içinde bulunduğu hazin durumu anlatılır. Bunun üzerine III. Murad sefer hazırlıklarının yapılmasını emreder⁷³.

Ayrıca Tunus Beylerbeyi de Osmanlı'ya mektup gönderip Tunus'a düşmanın tecavüz ettiğini ve Şeyh Ali'nin üçbin atlı ile gelip hayli yardım eylediğini ve kaid Ramazan'ın çok gayret eylediğini bildirdiği cihetle, Şeyh Ali'ye Arapça mektup ile hitat ve kaid (Komutan) Ramazan'a da Cezayir-i Garb

⁷⁰ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 29; A.S. İter, *Şimâli Afrika'da Türkler*, 155.

⁷¹ el-Vefrânî, 106-107/60-61.

⁷² Mühimme 24, ss. 59, 72; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 29.

⁷³ el-Vefrânî, 108/62.

Beylerbeyiliği ihsan olunduğu ve Vezir Sinan Paşa'nın donanma askerine serdar olduğu, Muharremde üçyüzü mütecâviz gemi ile, o tarafa geleceği, Tunus ve Trablusgarb Beylerbeyileri ile müttefiken Halkü'l- Va'd kalesine ve yahut münasip olan yere taarruz edip, tahlîs edilmesi ve yüz aklıkları göstermeleri ve sâbık Cezayir'i Garb Beylerbeyisi Ahmet Paşa'nın emvâl ve eşyasına ve kadırgasına ve forsa esirlerine müdahale edilmeyip donanmaya gönderilmesi ve bazı valiler tarafından ihdas olunan bid'atların kaldırılması doğrultusunda, Cezayir ve Tunus Beylerbeyine hüküm bildirilir⁷⁴.

Tunus'un işgali üzere ayrıca Cezayir-i Garb beylerbeyine yazılan hükümde; büyük donanmanın oralara gelmek üzere olduğundan Cezayir'den müfredatu muharref yerlerden 1095 nefer atlı ve 1000 nefer yeniçeri silahları ile hazır edip donanmayı beklemesi bildirilir⁷⁵.

b) Tunus'un Zaptı :

Uluç Ali Paşa İnebahtı yenilgisinde seksen yedi parça donanmasıyla İstanbul'a geldi. Daha sonra (1571'de) II. Selim yeni donanmanın inşası akabinde Uluç Ali Paşa'yı Kaptan-ı Deryâ olarak nasb eder ve Uluç lâkabını da Kılıç'a tahvil eder⁷⁶.

⁷⁴ Mühimme 24, ss. 59, 60 (5 Zilhicce 981).

⁷⁵ Mühimme 24, ss. 91, 107 (Zilhicce 981).

⁷⁶ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/I, 20; Danişmend, *Kronoloji*, II, 412; Peçevî Tarihi, I, 498; Mirâtü Tarihi Osmânî, 193; Hammer (Atâ Bey), VI, 273; Katip Çelebi, *Tuhfetü'l-kibâr*, 95; Cezayir-i Garb beylerbeyi Uluç Ali Paşa'ya hüküm:

Elhaletü hâzihi senin hakkında mezid-i inâyet-i pâdişâhânem zuhura getirüp işbu 979 Cemâziyelâhîrinin sekizinci gününde (28 Ekim 1571) kapudanlığımla Cezayir beylerbeyliğini sana tefvîz edip buyurdum ki; vusûl buldukta asla ve kat'a tehir ve terâhi etmeyüp adamın gönderip hasların zaptettirip dahi sen bizzat yanında gemilerle gelip vezirim Pertev Paşa'ya mülâki olup, perakende olan gemileri cem edip Ağrıboz'la Sakız arasında muhafaza hizmetinde olasın. (Mühimme 16, 319)

25 Mayıs 1571'de akdedilen Venedik-İspanya antlaşmasında daimi sûrette Türklerle mücadele edilmesine hâvi bir madde mevcut idi. Mukaddes ittifak denilen bu antlaşmaya Toskana, Ceneviz, Savua, Malta, Ferrara, Parma gibi küçük beylikler de girmişti. Müttefik donanmanın başkumandanlığı İspanya kralı II. Filip'in kardeşi ve Şarlken'in tabii oğlu yirmi üç yaşındaki Don Juan'a verildi. Bu Osmanlılar aleyhine onikinci ittifaktı. (Hammer (Atâ Bey), VI, 266).

7 Ekim 1571 (17 Cemâziyelevvel 979)'da başlayan İnebahtı muharebesinde Cezayir beylerbeyisi Uluç Ali Paşa donanmanın sağ cenah kumandanı idi. Zayıtsız kumanda ettiği gemilerini kurtarmaya muvaffak olan Uluç Ali Paşa o an Edirne'de bulunan pâdişaha acı haberi bildirir ve kendisine kaptanpaşalık verilir. Daha sonra Uluç lâkabı Kılıç'a tebdil olunur. (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/I, 15-16, 20.

Tunus'un geri alınması için sabık Yemen serdari olup vezirlikle İstanbul'da bulunan Sinan Paşa⁷⁷ memur edilip, Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa komutasındaki donanma ile birlikte hareket ederler. Donanma mevcudu üç-yüz kadardı, el-Vefrânî 450 gemi ve 100.000 savaşıçdan bahseder⁷⁸.

Karaya çıkarılan 40.000 kişilik bir kuvvetle 11 Temmuz 1574'de Tunus'a girilir. 25 Ağustos'ta eski İspanyol kalesi La Goulotte (Kalbent, Halkü'l Va'd), 13 Eylül'de de Tunus Türklerin eline geçer. Tunus kalesi tamir edilerek beylerbeylik ile Ramazan Paşa'ya verilir. Ayrıca İspanyollar'ın elindeki diğer iki küçük kale de alındıktan sonra Donanma geri döner⁷⁹.

Tunus'un alınışında 10.000 kişi öldürülür, 14.000 kişi de esir edilir. Bu büyük bir zaferdir.

Sultan III. Murad'ın gönderdiği donanmaya Abdülmelik ve Ahmed'te, Cezayir Paşa'sından sağladıkları otuz altı kişilik bir küçük kadirga ile katılarak bu savaşta büyük maharetler sergilediler.

Tunus zaferinin İstanbul'a bildirilmesi için iki gemi yola çıkar. Ahmet ve Abdülmelik'de, o sırada İstanbul'da bulunan annelerini görmek isteğiyle izin alarak gemilerden birine binerler. Yolda bir gece kopan fırtına sonucu iki gemi birbirinden ayrılır. Abdülmelik'in bulunduğu gemi diğerinden önce İstanbul'a ulaşır. Zaferi bildirdiklerinde kendilerine yazılı belge sorulunca diğer gemide olduğunu söylerler ve diğer gemi de üç gün sonra İstanbul'a gelir. Zafer top atışları ve diğer nümâyişlerle kutlanır⁸⁰.

El Vefrânî eserinde; Tunus zaferini İstanbul'a ilk önce ulaştırılanların Abdülmelik'in habercileri olduğunu zikreder. Onun gönderdiği mektubu annesi III. Murad'a vererek, bu zaferin haberine karşılık ondan Abdülmelik'in Mağrib'e dönüşüne yardımcı olmasını ister⁸¹.

⁷⁷ Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, İstanbul 1859 (1275), I, 570-572.

⁷⁸ el-Vefrânî, 108/62; Mühimme 26, 287, 288 (15 Receb 982).

Vezir Sinan Paşa'ya hüküm ki;

Mektup gönderip Halkulvad ve Tunus bi-inâyetillâhi Teâla feth ve teshir olunup, Halkulvad temelinden hedm olunup içinde olan küfârın ekseri ta'me-i şimşir ve miktarı kayd u bend ve esir kılınp sây-i meşkür ve bez-i maktûr etmişsin... yüzün ak olsun...

Aynı mealde Kaptanıderyâ Kılıç Ali Paşa'ya da bir hüküm gönderilir.

⁷⁹ Berthier, *Bataille*, 35-36; F. Braudel, II, 14; Münecimbaşî, *Sahâifü'l-ahbâr*, II, 551; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 29; Mirâtü Tarihi Osmânî, 194; Danişmend, *Kronoloji*, II, 417.

⁸⁰ ez-Zeyyâni, *et-Tercüman*, 28.

⁸¹ el-Vefrânî, 109/62.

Tunus'un alınışıyla Eylül 1574'de Türk tehlikesi, İberya Yarımadası'nda her zamankinden daha baskılı ve daha etkili bir şekilde gücünü yeniden hissettirir. Bu dönemde İspanya'nın mâli kriz içinde olması nedeniyle direnme kapasitesinin azaldığı ve muhtemel Osmanlı girişiminden de çekindiğini görmekteyiz⁸².

7. Abdülmelik'in Mağrib'e Dönüşü ve Sonrası :

a) Abdülmelik'in Fas'a Dönüşü :

Abdülmelik ve kardeşinin çocukları Cezayir hükümetinin elinde Mağrib'e karşı tehdit ve ihtilal unsuru olarak bulunuyordu. Neticede İstanbul'a gelen Abdülmelik'in ricasına binaen, müteveffâ Abdülmümin'in zamanında kendisi ve adamları ve müteveffâfın oğulları her neye mutasarrıf idiyeler kendilerine iâdesine müsâde edildiğinden kimseye müdahale ettirmemesi hükmü Cezayir Beylerbeyisine bildirilir⁸³.

Abdülmelik Cezayir'de bulunduğu sırada Türkler ve orada ticaretle meşgul Hıristiyanlar ile çok sayıda dostluk kurmayı başarır. Andrea Gaspora Corso onun II. Philippe ile irtibat kurmasını sağlar. Murad Reis'in kızıyla evlenerek Cezayir Türkleriyle olan diyalogunu da güçlendirir. Türklerle birlikte kara ya da denizde birçok sefere katılır. Bu savaşlarda Türklerin savaş sanatı ve tekniğini iyice öğrenir⁸⁴.

Ayrıca Abdülmelik Cadix asıllı, Müslümanların sürgün yargısı sonrası ayaklanmalara katılan ve neticede Cezayir'e gelerek yerleşen ve orada itibâr görenek devletten bir de görev alan Endülüslü (Andalous), Ebû el-Fadl el-Gurrî ile çok iyi diyalog kurmuştu. Bu zat Mağrib'e giderek orada önemli kişilerle irtibat kurardı. Abdülmelik'in gönderdiği mektupları ilgili kişilere verir ve cevaplarını getirirdi. Ayrıca el-Mütevekkil'in çevresindekilerle çok iyi ilişki kurarak, bütün siyasî olaylardan Abdülmelik'i haberdar ederdi⁸⁵.

Tunus'un zabtu (1574) sonrası, İspanya Türklerle uyuşma siyasetine döndü. Fakat Kılıç Ali Paşa Afrika'nın Hıristiyanlardan temizlenmesi doğrultusunda Fransa elçisinin de teşvikiyle, Divân-ı Hümâyûn'u Mağrib seferine

⁸² P. Berthier, *Bataille*, 36.

⁸³ Mühimme 12, 537 (24 Şevval) 79.

⁸⁴ P. Berthier, *Bataille*, 55.

⁸⁵ ez-Zeyyâni, *et-Tercüman*, 27-28.

iknaya çalışıyordu. Bu arada 1576/984 senesinde Don Alvar de Bazan komutasındaki İspanya donanmasının Trablus'a tâbi' Kartene (Kerkene, Kerkenna) adalarında yaptığı gösteri⁸⁶ Osmanlı Sultanı III. Murad'ın İspanya'ya karşı kinini artırır. Bu olaydan da faydalanmasını iyi bilen Kılıç Ali Paşa, neticede Osmanlı Sultanı'nı Fas seferi projesini uygulamaya ikna eder.

Osmanlı Sultanı ve Kaptan-ı Deryâ Kılıç Ali Paşa, Mağrib'in düşmanlığından çekinildiği müddetçe İspanya'ya karşı Oran ve Marsa el Kebir'de hiçbir ciddi girişimde bulunulamayacağını biliyorlardı. Bu nedenle Abdülmelik'in isteği ma'kul görülerek Mağrib tahtına Türklere taraftar bir hükümdar getirilmesi kararına varırlar⁸⁷.

Fransızların entrikaları, Kılıç Ali Paşa'nın İspanya aleyhtarlığı, Abdülmelik'in İstanbul'a gelip Fas sultanlığına getirilmesi için istihramları ve Tunus muharebesine iştirak ile gösterdiği sadâkati de göz önüne alınarak pâdişahın emrine uyularak Fas üzerine sefer açılması ve Abdülmelik'in Fas tahtına oturtulması kararlaştırılarak Cezayir Beylerbeyi Ramazan Paşa'ya emir verilir⁸⁸.

Tunus zaferi sonrası, Osmanlı Sultanı, Sa'dî Şerifleri ve annelerine karşı daha lütüfkâr davranır. Onların Mağrib'e dönerek babalarının tahtına sahip olmalarına yardımcı olmak amacıyla gerekli talimatı Cezayir Beylerbeyine gönderir. Ayrıca onlara yeterli para ve silah yardımı da yapılarak Cezayir'e gitmek üzere yola çıkmalarına müsâade edilir.

Abdülmelik ve Ahmed'in Alger'ye gelişleriyle büyük bir bayram olur. Abdülmelik Cezayir Beylerbeyine Osmanlı Sultanı'nın fermanını verir. Beylerbeyi Divan üyeleriyle söz konusu fermanı mütâlaa eder ve tartışmalar sonrası: "Askerler Cezayir'den ve mâlî ihtiyaçlarının tedariki ise Sa'dî Şerifleri tarafından olursa kabul" diye karara varılır. Neticede kendilerine Osmanlı Sultanının verilmesini istediği 5.000 askerin emirlerine âmâde olduğu söylenir. Fakat ordunun techizi ve tüm ihtiyaçların karşılanması için sorumluluk Sa'dî Şeriflerine yüklenir. Onlara askerlerin techizât. silah ve tüm ihtiyaçlarını karşılayacak meblağ, Mağrib'e varıldıktan sonra ödenmek şartıyla borç olarak önceden verilir.

⁸⁶ Mühimme 28. s. 129 (13 Cemaziyelevvel 984).

⁸⁷ el-Vefrânî, 109/61; A. Cour. *L'Etablissement des Dynasties des Chérifs au Maroc*, 141-142.

⁸⁸ ez-Zeyyâni, *et-Tercüman*, 29; A.S., *İlter, Şimali Afrika'da Türkler*, 157.

Mağrib'e gidecek ordunun teçhiz ve silahlânması için neler gerekiyorsa hepsi yapılır. Bütün yapılanlar kadı ve fukahâ'nın huzurunda kaydedilir ve Ahmed ile Abdülmelik'e durum bildirilir. Toplam harcamalar 500.000 mis-kaldi. Sefer esnasında askerlerin erzak ve ücretleri şâhitler huzurunda ve kendilerinin de imzaları karşılığı ödenir. Tüm hazırlıklar tamamlanınca hareket edilir. Yolları üzerinde bulunanlara; "Kendilerini meşrû olarak tanıyanlar memnun kalacak, fakat itâatı reddedenlerse hatalarının sorumluluğunu üstleneceklerdir " mesajını gönderirler⁸⁹.

Ocak 1576'da (Şevval 983) Abdülmelik, Ramazan Paşa ile birlikte yaklaşık 15.000 civarında bir orduyla Cezayir'den hareket eder. Ordu; 6.000 arkebüzücü, (Tüfekli asker) 6.000 süvari ve oniki parça topdan, bir diğer rivayette ise 5.000 arkebüzücü (Türklerden), 12.000 mızraklı ve 400 süvari arkebüzücüden oluşmaktaydı⁹⁰.

El-Mütevekkil'in Fas'tan hareket eden ordusuyla Abdülmelik'in birlikleri Beni Vârisîn topraklarında er-Rukn mevkiinde karşılaşılır. Mulay (Mevlây) Abdülmelik ve taraftarları senelerden beri uğraşarak Fas'ın önemli kaidlerini ve Fas ordusunun bazı kumandanlarını elde etmişlerdi. Bunun neticesi olarak Muhammed el-Mütevekkil'in ordusunda bulunan Saîd ed-Duğalî⁹¹ komutasındaki Endülüs birlikleri ile Kirman kaidi, Kaid İbn Şakrâ ve Evlâd-ı Umrân vb. bazı birlikler de Abdülmelik'in tarafına geçerler⁹².

Ordusundaki bazı birliklerin Abdülmelik'in tarafına geçişiyle mukâvemetin imkansızlığını anlayan el-Mütevekkil, Fas'a doğru geri çekilir ve oradan yeniden direnişe geçmek için birlikler hazırlayacağı Merakeş'e hareket eder. Böylece el-Mütevekkil'in birlikleri her şeylerini bırakarak kamplarını terkedip dağılırlar.

El-Mütevekkil'in ordusunun dağılışını öğrenen Abdülmelik, Cezayir, Zuhaf ve Angad Arapları'nın da bulunduğu Türk ordusuyla hareket ederek onun karargahını ve ordusunun terkettiği herşeye sahip olur.

⁸⁹ ez-Zeyyânî, *et-Tercüman*, 29-30.

⁹⁰ el-Vefrânî, 110/62; Muhammed el-Garbi, *Bidayetü'l hükmi'l Mağribî*, 94; S.İ.H.M. France, I, 452; P. Berthier, *Bataille*, 343; A. Cour, *L'Etablissement*, 142; (Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/I, 46; Muhammed el-Mütevekkil Alellah'ın ordusunu 60.000 diye ifade eder).

⁹¹ el-Fiştâlî, *Menâhilü's-safa*. 39, 190; 41, 201.

⁹² el-Vefrânî, 111/63; A. Cour, *Etablissement*, 142, Hammer (Atâ Bey), VII, 54.

Neticede Abdülmelik hiçbir direnişle karşılaşmadan 1576 Mart sonu (Zilhicce sonu 983) er-Rukn muharebesi galibi olarak Fas şehrine girer ve hükümdar ilan edilir. Böylece Abdülmelik Mağrib sultanı olarak Arap ve Berberî kabîlelerin heyetlerini kabul eder ve kendisine bîat olunur. O Mağrib'in önemli kâidleriyle irtübata geçerek, kendilerine karşı direnenleri tehdit edip, itâat edecek olanlara da lütûf ve va'dlerde bulunur. Sâbık Fas sultanı Muhammed el-Mütevekkil de Merakeş'e çekilir⁹³.

b) Abdülmelik'in Mağrib'e Girişi Sonrası:

El-Vefrânî; Abdülmelik'in Fas'a girişi sonrası, ülkelerine dönmeyi isteyen Türklere kendilerine ödenmesi üzere anlaştıkları "bahşiş"lerini öder. Abdülmelik her bir Türk askerine 400 ons öder. O ödeyecek olduğu bu miktarı ekonomik durumu düzelince ödenmek üzere Fas asillerinden borç alır. Böylece Türklere 500,000 ons ödemiş olur. Ayrıca on parça "top" ve diğer türden değerle hediyeler vererek Türk ordusunun ayrılışında onları Sebu Irmağına kadar at üzerinde uğurlar⁹⁴.

Bu konuda ez-Zeyyânî'nin bildirdiği ifadeler ise şöyledir; Abdülmelik Fas'a girişinden üç gün sonra, Türk birlikleriyle yapılan anlaşma gereği önceden ödenmesi gereken 500,000 miskale ek 420.000 miskal olmak üzere toplam 920.000 miskali ödemeyi ister. Abdülmelik bütün bu meblağı, Fas sarayından ve Muhammed el-Mütevekkil'in kampından ele geçirdikleriyle ve ayrıca, Fas sakinlerinden 315.000 miskal borç alarak tamamlar. Fakir, zengin herkes onun Türklere olan borcunu ödemesinde katkıda bulunmayı ister. Fas'ta bulunan Yahûdi topluluğu da 140.000 ons verir.

Böylece Abdülmelik sultan ilan edildikten sonra Türklere anlaştığı gibi belirlenen miktarı onlara öder. Ayrıca on adet top, altun işlemeli bayraklar, kumaşlar, Mağrib elbiseleri vb. Fas meta' ve ma'mûlaundan muhtelif değerli hediyelerle herkesi talîf ederek Sultan Nehri'ne kadar Cezayir ordusunu teşyî eder.

⁹³ el-Vefrânî, 110-111/63; ez-Zeyyânî, *et-Tercüman*, 31; el-Fiştâlî, *Menâhilü's-safa*, 38, 219; en-Nâsırî, *el-İstüksa*, VI, 59, el-Hafaci, *Reyhânetü'l-elibba*, 290; Abdülaziz Salım-Celal Yahya, *Tarihu'l-Mağribi'l-Kebîr*, III, 38-39; Nühbetü't-Tevârîh, 134; A. Cour, *Etablisement*, 141, 142; Jacques Berques, *Ulémas Fondateurs İnsurgés de Magreb XVII siecle*, Paris 1982, 18; *Uzunçarşılı; Osmanlı Tarihi*, III/I, 46.

⁹⁴ el-Vefrânî, 111/63; A. Cour, *Etablisement*, 142.

Bir diğer rivayette gelen hediyelerin 200.000 altunluk tuhaf bir hediye olduğu bildirilmektedir⁹⁵.

Muhakkik Derviş Ahmed Efendi tertip ettiği Sahâifü'l-ahbâr adlı eserinde şu bilgileri vermektedir; H. 984 de Abdülmelik tahta çıkarak, Mustansır'ın (el-Mütevekkil) bütün ordu ve mühimmâtına elkoyar, sonra Fas'a gelir. Ramazan Paşa ve etbâ'sına ikrâm ve in'âmdan sonra Murad Han'a 200.000 altun, kıymetli hediyeler, ayrıca Vezir-i Azam Muhammed Paşa'ya ve diğer vezirlere de bir elçile hediyeler gönderir. Söz konusu elçi H. 985'de İstanbul'a vâsıl olur (Safer ayı ortası)⁹⁶.

Cezayir Beylerbeyi Ramazan Paşa'da yeni Mağrib hükümdarı Abdülmelik'in yanına bir miktar kuvvet bırakarak Cezayir'e döner⁹⁷. Ve Abdülmelik'in silah ihtiyacı görüldükten sonra Merakeş tarafına varmaya cüret olunamayp, Cezayir'in denizden korkusu olduğundan hududa döndüğünü ve Tlemcen ve Mostaganem ve askerlerinin müteyakkız olmalarını tenbih ederek Cezayir'e avdetini Bâbîâlî'ye bildirir⁹⁸.

c) Abdülmelik'in Ordusunu Kurması :

Abdülmelik daha sonra Cezayir'den kendisiyle beraber gelen Türklerden⁹⁹ geri dönmeyenler, seferde kendine katılanlar, Araplar, mühtediler (renegats) ve Berberî kabîlelerinden kategorilerlerine göre yeniden bir ordu oluşturur. Bunlar içinden saray görevlileri, hâcipler vb. görevleri üstlenecek kişileri de seçer. Zira bunların öncelik hakları vardı.

Daha sonra Abdülmelik'in bu birliklerine 14.000 kişilik Fas ve Merakeş Endülüslüleri de katılırlar. Ayrıca Kuzeydoğu Mağrib'in Berberî kabîlelerinden 5.000 kişilik Acem denen birliğin, 5.000 kişilik Doğu Arapları'nın, 6.000 kişilik Batı bölgesi kabîlelerinin ve sonuncu olarak da Güney Mağrib'in Arap kabîlelerinden oluşan birliklerin katılımıyla Abdülmelik ordusunu tamamlamıştır¹⁰⁰.

⁹⁵ el-Vefrâni, 111/63; ez-Zeyyâni, *et-Tercüman*, 31; Nühbetü't-Tevârih, 134; A.S. İter, *Şimali Afrika'da Türkler*, 157.

⁹⁶ Münecimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr*, III, 262.

⁹⁷ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 46-47.

⁹⁸ Mühimme 30, 147 (17 Safer 985); A.S., İter, *Şimali Afrika'da Türkler*, 157.

⁹⁹ el-Fişâlî, *Menâhilü's-safa*, 34, 214.

¹⁰⁰ ez-Zeyyâni, *et-Tercüman*, 32.

d) Abdülmelik ile el-Mütevekkil'in Mücadelesi :

İki rakip şerif Abdülmelik ve el-Mütevekkil arasındaki mücadele zamanla şiddetlenir. Abdülmelik'in kardeşi Ahmed, el-Mütevekkil'i kovalarken Murabıtlar da halkı dîni bahanelerle Merakeş sultanına karşı kışkırtıyorlardı.

Bunlardan Ebu Abdullah el-Endalûsi Mâliki doktrini yenerek Muhammediye diye adlandırılan yeni bir mezheb kurmuştur. Bu Şeyh daha önce iki defa el-Mütevekkil tarafından hapsedilmişti.

İşte bu dönemde Abdülmelik Merakeş'e girer¹⁰¹. Fakat rakibi el-Mütevekkil Berberilerden ve Cebel-i Deren Murâbıtı, Şâzeliyye tarikatından Ebu Abdullah Muhammed b. Ousa'dun'un topladığı büyük bir orduyla tekrar Merakeş'e dönerek şehri yeniden ele geçirir. Bu sırada el-Endalûsi'nin taraftarları da Şubat 1578 (Zilhicce 985)'de ayaklanarak el-Endalûsi'yi sultana götürürken kâidi öldürürler. Şeyh kaçır ve bir zaviyeye sığınır. Fakat sultan onu oradan çıkartarak kalabalığa teslim eder. Halk onun üzerine saldırır ve onu öldürür. Neticede Şeyh Riyâz ez-Zeytûn'da bulunan evinin üstünde çarmla gerilir;¹⁰² Abdülmelik tekrar Merakeş'e girer ve el-Mütevekkil ise Cebel-i Deren ve Sus bölgesine çekilir.

Abdülmelik Fas şehrinde düzeni sağladıktan sonra yeniden yeğeni el-Mütevekkil'in üzerine yürür. İki ordu Salé yakınında Vadi er-Reyhan(er-Rihan)da karşılaşır. El-Mütevekkil her zamanki gibi yenilir ve yine Sus bölgesine kaçarak Cebel-i Deren'e sığınır.

Vadi er-Reyhan (er-Rihan)¹⁰³ karşılaşması sonrası Abdülmelik Merakeş'e gelir (16 Temmuz 1576). Kendisi babası El-Mehdî'ye ait olan saraya, kardeşi Ahmed ise el-Galib'in sarayına yerleşir.

Merakeş ehli onu sultan olarak tanır. Bölge kabîlelerinin, (Havz. vb.) heyetlerini kabul eder. Fakat el-Mütevekkil'e yardımcı olan Sus bölgesinden gelen kabîleleri kabul etmeyi istemez.

Merakeş'te bir müddet kaldıktan sonra, kardeşi Ahmed ile tekrar el-Mütevekkil'i takip amacıyla Sus bölgesine doğru hareket eder. Tinzurt, Esâts gibi savaşlarda çok sayıda kişi ölür.¹⁰⁴ Sus bölgesi halkı kendi ölümlerinin 16.000'den fazla olduğunu söylemekteydiler.

¹⁰¹ en-Nâsirî, *el-İstiksa*, VI, 64.

¹⁰² el-Vefrânî, 92/50; İbn Asker, 80-83; A. Cour, *Etablissement*, 143.

¹⁰³ El-Fiştâlî, *Menâhilü's-safa*, 37, 216.

¹⁰⁴ el-Fiştâlî, *Menâhilü's-safa*, 31, 189-190.

Abdülmelik el-Mütevekkil'i izlemekten bir netice alamayınca, onu takibe kardeşi Ahmed'i görevlendirir. Ahmed'de onu takipten bir netice alamaz ve geri dönerek Merakeş'e Abdülmelik'in nâibi olarak yerleşir. Ahmed'in Sus bölgesini terkiyle, Abdülmelik'in oğlu Endülüslü (Andlous'lu) birlikleriyle orada kalır¹⁰⁵.

d) Abdülmelik'in Osmanlı ile Diyalogu:

Abdülmelik'in sultan oluşuyla yeni bir tarzda gelişen Osmanlı-Mağrib ilişkileri onun saltanatu döneminde devam etmiştir.

Fas hâkimine yazılan Nâme-i Hümayûn'dan anlaşıldığına göre Abdülmelik Osmanlı sultanının gönderdiği hıl'at-ı hümayûnu giyip, şimşir-i zafer (Zafer Kılıcı) tesiri kuşanıp Ramazan Paşa ile vilâyet-i Fas'a varıp fethi müyesser olup, Fas hâkimi olan adî firar edip, Merakeş nam beldeye vardıkta, anında fethi müyesser olup amma ardınca varmakta Ramazan Paşa ihmal üzere olduğunu bildirmiş ve şikâyatımız lisan kullanmıştı¹⁰⁶.

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılan; Abdülmelik yeğeninden tamamıyla kurtulmak için Fas'tan Merakeş'e yürüdü. Orada bulunan Ebu Abdullah Mehmed (Muhammed el-Mütevekkil)'i bozarak Sous bölgesine kaçırdı. El-Mütevekkil tekrar baskınla Merakeş'i almak istedi, fakat muvaffak olamayınca, tahtını kaybeden bütün Berberî hükümdarlar gibi Hıristiyanlara sığındı. Sahildeki kaleleri vermek şartıyla saltanatını geri almaya yardım etmelerini Portekizliler'den istedi¹⁰⁷.

Portekiz Kralı Sebastiyân Afrika'da Portekizlilerin uğramış oldukları mağlubiyetlerin intikamını almak için üç seneden beri hazırlanırken; Ehl-i Salîb topluyordu; Bunun için Ebu Abdullah'ın teklifini büyük bir memnuniyetle kabul etti.

¹⁰⁵ el-Vefrânî, 112/64; ez-Zeyyânî, *et-Tercüman*, 32-33.

¹⁰⁶ Mühimme 30, s. 208 (13 Rebiülevvel 985).

Çok akıllı olan Mevlay (Mulay) Abdülmelik, vaktiyle Mısır hâric bütün Kuzey Afrika'ya, Batı Afrika'ya, İspanya ve Portekiz'e hâkim olan Fas İmparatorluğunun inhitat devresinde olduğunu kavramıştı. Fas'ta büyük ıslahata girişti ve bu hususta Osmanlı teşkilâtını örnek aldı. O derece ileri gitti ki, Osmanlı padişahı gibi giyiniyor, aynı şekilde kavuk taşıyor, onun gibi merâsimle Cuma selamlığına çıkıyordu. Orduda da ıslahata girişti. Cezayir'den Türk subayları getirtti. (1905 yıllarında da Fas'ın İstanbul'dan Türk subayları getirip ordusunu ıslaha çalıştığı hatırlanmalıdır.) Birkaç yüz Türk ve Kuloglu, Sultan'ın hizmetine girdi. Abdülmelik, III. Murad'ın yolladığı hil'ati giydi kılıç kuşandı. Osmanlı câmiasına dâhil hükümdarlardan biri vaziyetine geldi. (bkz. Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, IV, 345-346).

¹⁰⁷ A.S. İltter, *Şimali Afrika'da Türkler*, 157.

Aynı zamanda Osmanlı sultanının da Abdülmelik'e karşı teveccühü vardı. Abdülmelik'in ellerine aman kağıdı verip ticaret etmelerine izin verdiği ecnebi gemilerine, Cezayir Reislerinin taarruz etmemeleri ve şayet böyle bir gemi tutarlarsa esirleri ve eşyayı ellerinden alıp gemileri serbest bırakmaları¹⁰⁸ ve yine düşmandan gaflet üzere olmayıp reâyânın huzur ve itmi'nan üzere olmasına dikkat eylemesi,¹⁰⁹ Fas memleket ve ahâlisine Cezayir askerinden yahut başkası tarafından hiçbir taarruz ve müdâhale olunmayıp, düşman zuhurunda kâfi asker verilerek muâvenet olunması¹¹⁰ hakkındaki maruzatını tamamen terviç ederek Osmanlı Sultanı, Cezayir Beylerbeyine emirler vermiştir.

Ayrıca Fas hâkimine gönderilen bir diğer hükümde; tamam vilâyete sahip olup, idareye başlandığı bildirilmekle memleketin âyan ve eşrafına ve Türk ve Arap evlâdından olan askerlerine istihkaklarına göre riayette kusur edilmemesi hakkında ve Cazeyir Beylerbeyisine de; Fas emîri mektup gönderip Cezayir tarafından Fas toprağına tecavüz edilmemesini rica etmekle, kimse'nin Fas toprağına tecavüz etmemesi, fakat askerler yardım talep ederse gönderilmesi hakkında hükümler bildirilir¹¹¹.

Bir müddet sonra Fas ehli Abdülmelik'in hâkimiyetinden memnun olduklarını ve onun reâyâyâ adaletle muamele ettiğini ve kendilerinin de Pâdişahın ömrüne, ikbâline dua ile meşgul olduklarını, Hünkar'a arz etmişlerdir¹¹².

Abdülmelik ve Faslılar'ın sadâkat ve merbûtiyetleri Osmanlı sultanını memnun etmiştir. Sultan, Cezayir Beylerbeyi Ramazan Paşa'yı sadece Merakeş'e kadar gitmediğinden dolayı değil, bunu tamamlayan şikayetler üzerine değiştirmiştir. Selanık Sancağı beyi Hasan Paşa yararlı ve yiğit olduğu gibi Garb vilâyetinin ahvâline de vâkıf olduğundan Cezayir Beylerbeyliğine getirilmiş ve ikisi beraber dâima düşmandan intikam almaya çalışmaları ve

¹⁰⁸ Mühimme, 30, s. 182 (5 Rebiülevvel 985).

¹⁰⁹ Mühimme 30, s. 181 (5 Rebiülevvel 985).

¹¹⁰ Mühimme 30, s. 180 (5 Rebiülevvel 985).

¹¹¹ Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 46; Mühimme 30, s. 197 (Fas ve Merakeş hâkimine gönderilen nâme-i hümâyûn'da: "Himmet-i âliyye-i şahanemizle memleket ve vilâyete mâlik olup âyan ve ahâlisi dahi istihkaklarına riâyet olunmak lazım gerekir ki, nâme-i hümâyûn'umuz vusûl buldukta, ol harem-i pâk-i âyan ve ahâlisinin ve evlâd-ı Türk ve Arap askerlerin âbâ ve ecdadınız zamanları yolları nice olageldiyse siz dahi ol âdeti icra edip istihkaklarına göre riâyet eyleyesiz" diye bildirilir. (5 Rebiülevvel 985).

¹¹² Mühimme 30, s. 182 (5 R.A. 985).

reâyâyı adâlet ile yönetmesi ve donanma oraya vardığında yardım etmesi hakkındaki hüküm de Abdülmelik'e bildirilmiştir.¹¹³

Ramazan Paşa 4 Zilhicce 981'de Cezayir'e tayin olmuş ve 13 Rebiülevvel 985'de tebdil edilmiş olmakla dört sene vâlilik eder. Onun tebdil nedeni; halkdan bin türlü bahanelerle ceza alınıp, zulüm ve eziyet yapıldığından şikayet edilmesi olmuştur¹¹⁴.

Ramazan Paşa'nın azli sırasında haksızlığa uğradıklarını bildiren hak sahiblerinin, mallarının geri verilmesi Pâdişah tarafından yeni Beylerbeyi ve Cezayir kadısına irâde olunmuştur¹¹⁵.

Azlonunan Ramazan Paşa, Tlemcen'in cenubunda Figig vahasına asker göndererek 14000 Filori vergi almış, fakat hazineye vermemiştir. Bu da haber alınarak daha sonra halefi tarafından istirdat ile mühürlenip İstanbul'a gönderilmiştir¹¹⁶.

Cezayir'de bazı yerler vardır ki, bunların hâsılâtı miriye müteallık mühim işler için kullanılmak üzere beylerbeyi tarafından tasarruf olunurdu. Ramazan Paşa bu yerleri de ahâliye satmıştı. Hasan Paşa'ya yazılan fermanla bu yerlerin teftişi ile sonra geri alınması, fakat bedellerinin Ramazan Paşa tarafından ahâliye iâdesiyle kimsenin zarar görmemesi bildirilmiştir¹¹⁷.

Yeniçeriler ve Levendler huzursuzluk çıkararak halktan hediyeler toplamak gibi rahatlığı ve intizamı bozmaya başlamaları üzerine bunların ıslahına müteallık emirler yazılıp gönderiliyordu.

Sık sık Cezayir yeniçerilerinin ağaları tebdil olunmakla asker arasında nizam ve intizam kalmadığı bildirilmekte, bir cürmü tebeyün etmeden ağaların tebdil olunmaması ve sözü ayağa düşürmemesi ve Cezâir-i Garb'e (Cezayir) dâhil oldukça yeniçeri terakki isterse inşallah bir vilâyet fethedip yararlık gösterdiğinizde terakkî talebine yüzümüz olur diyerek isti'mâlât verilmesi ve Divan'da mühim bir iş müzakere olunurken yeniçeri tâifesinden huzursuzluk çıkaranların önlenmesine müteallık hükümler Cezâir-i Garb Beylerbeyi'ne gönderilmiştir¹¹⁸.

¹¹³ Mühimme 30, s. 208 (11 R.A. 985).

¹¹⁴ Mühimme 24, s. 87.

¹¹⁵ Mühimme 30, ss. 179, 180; A.S. İltar, *Şimali Afrika'da Türkler*, 158.

¹¹⁶ Mühimme 30, s. 179.

¹¹⁷ Mühimme 30, s. 180.

¹¹⁸ Mühimme 30, ss. 180, 182, 183, 223.

Abdülmelik, bir çok konuda yeniliklere meyli ve Türk gelenek ve göreneklerini benimsemesi nedeniyle itham edilirdi¹¹⁹.

Abdülmelik Türkçeyi ve İspanyolcaı çok iyi bilir, Türkçe konuşmayı severdi. Osmanlı teşrifat ve teşkilâtının tesiri ile giyim kuşamda, saray geleneklerinde ve diğer bazı hususlarda bir takım değişiklikler yaptı; hatta Osmanlı pâdişahları gibi cuma ve bayram günleri namaza Alayla çıkmaya başladı¹²⁰.

Abdülmelik'in rahatlıkla Türk tarzı giyinişi, yabancı dil bilmesi ve Akdeniz'de birçok sefere katılmış olması Cervantes'i de etki altında bırakmıştır. Cervantes'in, Banos de Argel'in kadın kahramanı olarak, onun kızını tercih ettiğini görmekteyiz¹²¹.

Abdülmelik, 18 Mart 1576 (983) tarihinde Tetuan kaidi Ahmed Mulay el-Fedhol'a yazdığı mektubunda şu ifadeler ile; "Osmanlı Sultanı'nın hâdimi, Mağribîler'in (Maures), Fas, Merakeş, Sus ve Taroudant'ın hâkimi olduğunu bildirerek, el-Mütevekkil'in kâfirlere (inançsızlara) karşı değil de Merakeş önüne gelerek kendilerine karşı mücadele verdiğini bildirerek, Kaid'in kendine olan bağımlılığını sürdürmesini istiyordu¹²².

Abdülmelik'in vezirleri; Abdülaziz b. Sa'îd b. Mansûr el-Mizvâr ve Mevlât en-Nâs el-Vezgîti; hâcibi Rıdvan el-Uluj, katipleri Muhammed b. İsâ ve Muhammed b. Ömer eş-Şâvî; kadıları ise yeğeni el-Mütevekkil'in kadılarıydı. Çok iyi anlaştığı kardeşi Ahmed ise, onun Fas şehrindeki halifesiydi (vâlisi).

Abdülmelik kendini Haseni Şerifleri'nden ve Emîrülümünin olarak kabul ediyor; bunu ise yazdığı nâmelerde açıkça ortaya koyuyordu. Onun saltanat lâkabı el-Mu'tasım idi¹²³.

Abdülmelik biât sonrası aynı zamanda "gazi" lâkabıyla da anılırdı. Fakat tüm bunlara rağmen onun kardeşinin hizmetinde olan bir çok kişiyi öldürdüğünden bahsedilir. Ayrıca O'nun, siyâhi hizmetçilere güvenmediği ve onlara kötü muâmele ettiğinden sözedilir (köpeklere atması gibi). Yine onun

¹¹⁹ el-Vefrânî, 137/77.

¹²⁰ en-Nâsûrî, *el-İstiksa*, V, 87; Charles Andre, Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord: Tunisie, Algerie, Maroc de la conquete Arabe a 1830*, Paris 1980, 209; DİA, Abdülmelik.

¹²¹ Jaques Berques, *Ulémas, Fondateurs, Insurgés du Maghreb XVIIe siècle*, Paris 1982, 17-18.

¹²² S.İ.H.M. France, I, 346.

¹²³ el-Vefrânî, 137-138/77-78; en-Nâsûrî, *el-İstiksa*, V, 87, E. Levy-Provençal, *Les Historiens des Chorfas*, 401.

saray kadınlarından sekizini yakalayıp, içlerinden ikisini bir ağaca bağlayıp, küçük mızrakla öldürdüğü ve üstelik onların kanından orada bulunanların yüzlerine sürdüğü ve Rahâmâne kabilesinden (Kuzey Merakeş'te) yüzlercesini öldürdüğü ve yine bazı kişilerin düşmanlığından kurtulmak için de onları denize attığı da zikredilmektedir¹²⁴.

8. Muhammed el-Mütevekkil'in Kaçışı ve Yardım Arayışları :

Ülkesinde asker ve halk desteğinden yoksun kalan el-Mütevekkil, amcaları Abdülmelik ve Ahmed'e yenilince, kendine bağlı küçük birliğiyle Yukarı (Yüksek) Atlas'ta, Batı Deren dağlık bölgesine sığınır. Buradan amcalarına karşı mücadelesini sürdürür¹²⁵. Merakeş çevresine saldırılar düzenleyip etrafı yakıp yıkarak yağmalar. Bu arada zengin şeker işletmelerini de tahrip ederek, Merakeş'e saldırır. Abdülmelik'in üzerine gelişiyle, yeniden Sus bölgesine çekilir¹²⁶.

Her tarafta takip edilen ve sürekli Mulay Ahmed'in birliklerine yenilen el-Mütevekkil, artık mukavemet edemeyeceğini anlayınca Sus bölgesini terkederek, II. Philippe'in yardımını sağlamak amacıyla, oğlu Mulay eş-Şeyh ve kendine bağlı yaklaşık bin kişilik birliğiyle Penon de Velez vâlisi, Juan de Molino'ya sığınır¹²⁷.

Ez-Zeyyânî onun Lizbon'a gitmek amacıyla, önce 12 Kasım 1577'de Badis'e, sonra Ceuta'ya (Septe), orada dört ay kadar kaldıktan sonra Tanca'ya (Tanger) gidip 9 Temmuz 1578'de Sebastiyân'la görüştüğünü ve 11 Temmuz'da da Arzila'ya hareket ettiğini bildirir¹²⁸.

Bu dönemde Türklere karşı Mağrib'le yakınlaşmayı amaçlayan II. Philippe, Abdülmelik'le iyi ilişkiler kurmaya çalışıyordu¹²⁹. Bu nedenle, Ocak 1578 başlarına kadar El-Mütevekkil'in, Abdülmelik'e karşı yardım isteğiyle ilgili Penon de Velez valisine henüz kesin bir talimat verilmemişti.

13 Aralık 1577'de toplanan II. Philippe'in Devlet Konseyi (le Conseil d'Etat), Abdülmelik'le kurulmaya başlayan iyi ilişkilerin bozulmaması için, el-

¹²⁴ S.İ.H.M. France, III, 378, 383; İ. Harekât, *es-Siyâset*, 68.

¹²⁵ el-Vefrânî, 113/64; A. Cour, *L'Etablissement de la Dynastie Cherifienne au Maroc*, 144.

¹²⁶ en-Nâsirî, *el-İstiksa*, V, 67-69.

¹²⁷ el-Fişâlî, *Menâhilü's-safa*, 38, 213; S.İ.H.M. Espagne, III, 40-343; P. Berthier, *Bataille*, 57.

¹²⁸ ez-Zeyyânî, *Et-Terçüman*, 33; en-Nâsirî, *el-İstiksa*, V, 69.

¹²⁹ S.İ.H.M. France, I, 464.

Mütevekkil'e doğrudan yardıma yaklaşmayıp, durumun Lizbon'daki İspanya elçisi Don Juan de Silva aracılığıyla Portekiz kralına intikal ettirilmesi kararını alıyordu¹³⁰.

İspanya'nın kendisine cevap vermede gecikmesi üzerine, oradan hiçbir yardım sağlayamayacağını anlayan el-Mütevekkil, Portekiz esir Don Antonio da Cunha'yı elçi olarak yardım isteğiyle Dom Sebastiy'an'a gönderir.

Dom Sebastiy'an uzun müddet tasarladığı Mağrib seferi için uygun zamanın artık geldiğine hükmederek, el-Mütevekkil'in isteğine ma'kul cevap verir. Derhal bir karavelanın (caravelle) Penon de Velez'e gönderilerek el-Mütevekkil'i mâiyetiyle birlikte, Septe (ceuta)ye götürmesini emreder. Buranın valisi Marki de Vila Real emre itaat ederek el-Mütevekkili maiyyetiyle yaklaşık beş ay kalacağı Septe'ye götürür¹³¹.

İkisi arasında görüşmeler başlar. Neticede Sebastiy'an tüm Mağrib kıyılarının kendine terkedilmesi ve ülkenin iç bölgelerinin de el-Mütevekkil'e kalması şartıyla yardım yapacağını va'deder¹³². Dom Sebastiy'an'ın projesi doğrultusunda kendisi için olumlu bir olay ise; Arzila, el-Kasrülkebir ve Larache (el-Arâiş) kâidi Sidi Abdülkerim b. Touda'nın (el-Mütevekkil'in kız kardeşiyle evli) el-Mütevekkil'e sadâkatini ifade etmesiydi.

Abdülmelik'in saldırıları karşısında maiyetiyle Arzila'ya sığınan, Sidi Abdülkerim, Portekiz'den korunmasını isteyerek, Tanger (Tanca) Vâlisi Don Duarto Menezes'e şehri teslim etme çağrısında bulunur. Temmuz 1577'de Menezes, Portekiz kralı adına şehrin hakimi olur. Eski Arzila Fronteira'sı Portekiz'in olur. Bu olumlu gelişmeler Sebastiy'an'ın Afrika'ya şahsen geçmesi ve projesinde ısrarında onu kararlı kılar. Arzila'nın teslimi Temmuz 1577'de olmalıdır¹³³.

Muhammed el-Mütevekkil Portekiz'den yardım isteğiyle Tanca' (Tanger)'ya sığındığı zaman, onun akrabası ve Garb mıntukası hâkimi, Fahs ve Hıbt kaidi Abdülkerim b. Tude ile, Portekiz'in Arzila'yı işgal etmesi konusunda anlaşır. Portekiz, Vâdilmehâzin savaşı öncesi hücum noktası olarak

¹³⁰ S.İ.H.M. Espagne, 111, 356-359; P. Berthier, *Bataille*, 58.

¹³¹ Abdülaziz Salim-Celal Yahya, *Tarihü'l-Mağribi'l-kebir*, III, 39; S.İ.H.M. France, I, 464; P. Berthier, *Bataille*, 58.

¹³² el-Vefrânî, 132/74; en-Nâsirî, *el-İstiksa*, 113; ez-Zeyyâni, et-Tercüman, 35; P. Berthier, *Bataille*, 58-59; İbrahim Harekât, *es-Siyâsetü ve'l-müctema'fi asri's-Sa'dî*, Darülbeyza 1987, 69.

¹³³ S.İ.H.M. France, I, 637; Espagne, III, 321-322; P. Berthier, *Bataille*, 59.

burayı itihaz ediniz. Arzila Ahmed el-Mansûr döneminde tekrar geri alınacaktır¹³⁴.

Amcası Abdülmelik'le yaptığı savaşlarda yenilmesi ve her yerde amcası tarafından takip edilmesi üzere; kendini ülke içinde asker ve halk desteğinden yoksun gören el-Mütevekkil, önce kendini tahundan düşürmesi için amcası Abdülmelik'e yardımcı olan Türkler'e sığınır. Fakat onlardan istediğini bulamaz. Abdülmelik ile iyi ilişkiler kurmaya çalışan İspanya'da ona yardım için elverişli değildi. O sırada kendine yardıma hazır olan Dom Sebastiyân'dı. Bu ikisi arasında görüşmeler olur. El-Mütevekkil dört bin kişilik askeri yardımdan başka bir şey istemiyordu. Halbuki Dom Sebastiyân ise, her ne kadar İspanya kralı II. Philippe'in karşı olmasına rağmen, Mağrib'i ele geçirmeyi amaçlayarak, büyük bir sefer girişiminde bulunmayı tercih edecektir¹³⁵.

Abdülmelik ise, Sus Bölgesinde huzuru sağlamış; Portekiz'in müdâhale girişimini ve el-Mütevekkil ile görüşmelerini yakinen takip ediyordu. Kardeşi Ahmed'i orduyu tanzim etmesi ve İbrahim es-Süfyânî¹³⁶'yi de Kasrû'l-Kebir civarında halkın maneviyâtını yükseltmeye çalışarak, aynı zamanda ani saldırılara karşı koyabilmesi amacıyla, öncü birliklerin komutasıyla görevlendirmiştir.

a) Muhammed el-Mütevekkil'in Fas Ehli ve Ulemâsından Destek Arayışı:

Mağrib'de saltanat için çoğu zaman rakip sultanların dış güçlerin yardımına başvurduklarını görüyoruz. Rakiplerden birisi Türklerin yardımına başvurunca diğeri ise Hıristiyanların desteğini arardı. İlginç olan nokta; Hıristiyanları Mağrib topraklarından kovmak misyonuyla sahneye çıkan Sa'di Şeriflerinin, bizzat onların yardımına başvurmalarıydı. Kuşkusuz her yabancı güce başvurmanın faturası pahalı ödenmekteydi.

Abdülmelik Türklerin yardımıyla Mağrib'e gelip el-Mu'tasım ünvanıyla sultan ilan edilince, mahlu' (Azledilen) Sultan Muhammed el-Mütevekkil Portekizliler'den yardım istemekte tereddüt etmeyecektir¹³⁷.

¹³⁴ el-Fiştâli, *Menâhîlî's-safa*, 101, 114.

¹³⁵ S.İ.H.M. France, I. 464; *ez-Zeyyânî, et-Tercüman*, 354; Muhammed el-Garbî, *Bidâyetü'l-hükmi'l-Mağribî*, 94; İ. Harekât, *es-Siyâset*, 69.

¹³⁶ el-Fiştâli, *Menâhîlî's-safa*, 62, 33,34, 66, 38.

¹³⁷ en-Nâsiri. *et-Tercüman*, V, 85; Henri Cambon, *Historie du Maroc*, Paris 1952, 62.

Muhammed el-Mütevekkil Hıristiyanlara sığınıp onlardan destek arayışının nedenlerini ise, Mağrib ehli ve ulemâsına yaptığı çağrısında açıklar. Daha önce kendisine itâat eden halkının hiçbir meşrû sebep olmaksızın amcasına bîat ettiğini., bu davranışlarıyla da kendi meşru hakkının amcası tarafından gasbpedilmiş olduğunu, böyle bir durumda mahrum bırakıldığı haklarını yeniden elde edebilmesi için, ülkesinde Müslümanların desteğini bulamayışı nedeniyle de Hıristiyanlara başvurmak zorunda kaldığını ifade eder.

Mağrib ehli ve ulemâsı ise, el-Mütevekkil'e gönderdikleri cevaplarında bizzat onu haksızlıkla suçlamaktaydılar. Kendisine babası tarafından bırakılanlarla birlikte henâdanın en güçlü bir dönemini yaşadığını, kendisine karşı mukavemet gösteren amcalarına direnmesi gerekirken, bu konuda gerektiği gibi davranmayıp savaş meydanlarında yenilgiyle çıkıp, ailesini, hazinesini, silah ve ordusunu terkedip devamlı kaçmayı tercih ettiğini; halbuki saltanatın devamlılığı mûcib olduğu ve bunun içinde galib olanın saltanata hak kazanacağını ifade ederler.

Bütün bunlarla birlikte, el-Mütevekkil saltanat şehriden kaçarken âile efradını bile terketmiş olmakla itham edilir¹³⁸.

Ayrıca ulemâ, Kur'an-ı Kerîm'e (Enfal Sûresi âyet 13 ve el-Mâide Sûresi âyet 57 gibi) istinad ederek, Müslümanlara karşı Müslüman olmayanlarla ittifâk yaparak bir mücadele verilmesinin dinden çıkmayı gerektireceğini; böyle bir durumda da Muhammed el-Mütevekkil'in Sebastiyân'ın yardımına başvurmasıyla zaten mahlu' addedilmesinin kaçınılmaz olduğu görüşünü bildirmişlerdir.

Daha önce Murâbıtlar devrinde halife olan Ali b. Yusuf b. Taşfin el-Lemtûnî¹³⁹ (1106-1142) Müslümanlar'a karşı Hıristiyanlar'dan yardım isteyen Seville (İşbiliyye) emiri, İbn Abbâd el-Endalûsî'nin durumunu sorunca; o dönemin bütün ulemâsı, İbn Abbâd'ın bu hareketiyle dinden çıkmış olduğuna hükmetmişlerdir. Halbuki el-Mütevekkil'in bu davranış öncesi, kendisi gibi Müslüman olmayanlardan yardım talebinde bulunan Tunus, Tlemsen ve diğer islâm vilâyetleri sultanlarının âkibetlerini düşünmesi gerekirdi.

Abdûlmelik'in Mağrib tahını elde etmek amacıyla Osmanlıdan yardım talebi öncesi İspanya ve Fransa'dan muâvenet istediği söylenir. O İspanya'dan umduğu desteği bulamayınca Alger'deki Fransa elçisi Antonio Rizzo aracılığıyla 1574 Mayıs sonu IX. Charles'ın desteğini aramıştır. (S.İ.H.M. Espagne, III, 164, 166, 175).

¹³⁸ en-Nâsirî, *el-İstîksa*, V, 74.

¹³⁹ Muhammed İmamüddin, *Endülüs Siyasi Tarihi*, Ankara 1990, 301, 306.

Bu arada el-Mütevekkil'in Hıristiyanlardan yardım talebi öğrenilince, el-Mansûr Camii'nde sancak çekilir, hâfızlar yüz adet Kur'ân-ı Kerîm hatminde bulunurlar. Ayrıca Sahih-i Buhârî okunur. Tekbir ve tehlillerle halkın el-Mütevekkil'e karşı birleşerek onun amcalarını desteklemeleri sağlanır¹⁴⁰.

Muhammed el-Mütevekkil gibi Vattâsiler'den Bû Hassûn'da, sırasıyla Şarlken, III Jean ve Cezayir Türklerinden yardım ister. 1549 tarihinde eş-Şeyh'e Fas'da yenilince, Melilla'ya sığınıp, sonra Almanya'ya gideceği Malaga'ya geçer. Amacı Şarlken'den yardım istemektir. Onu Şarlken'in ordusunda savaşırken bile görmekteyiz. Şarlken'den aradığı yardımı bulamayınca İspanya'ya geçer; İspanya da II. Philippe'ten de aradığını bulamayınca, Portekiz'e geçerek III. Jçan'dan beş karavela (Caravelle), beşyüz kişi ve bir miktar para yardımı sağlar. Badis'e doğru yola çıkan Portekiz gemileri Rif kıyılarında Salih Reis tarafından ele geçirilir ve Bu Hassun Alger'ye götürülür. Neticede Bu Hassun, Fas'a geri dönmek için aradığı desteği orada Türkler'de bulur¹⁴¹.

9. Portekiz Kralı Dom Sebastiyân'ın "Fas Seferi"nin Nedeni :

Genç Portekiz Kralı Dom Sebastiyân, geniş bir alana yayılmış imparatorluğu miras alarak, dünyanın güçlü Monarkları arasında yer almış oluyordu. Baharat yolları; deniz taşımacılığını korumak, Atlantik adaları, Mağrib kıyılarında Guine kıyılarına, Brezilya'ya Hürmüz'e Pers Körfezi'ne, Japonya'ya hatta Çin'e kadar geniş alanlarda Dünyanın zenginliklerini toplamanın kavgasını veren inanılmaz, dağınık bir alana yayılan imparatorluk. Bütün bunlara rağmen yeni problemler onu bekliyordu¹⁴².

Ceuta, Tanger ve el-Kasr'ı terketmiş olan Portekiz Kralı III. Jean (1521-1577) tüm çabalarını Brezilya'nın sömürüsüne uygun doğrultuda yoğunlaştırmak eğilimindeydi.

Aslında Sebastiyân (1557-1578), Müslüman ve Protestanlara karşı Katolik inancının müdafii, yiğit şövalye olarak, Cizvit (Jesuites) hocaların etkisinde mistisizme doymuş ve coşkulu bir saray ortamında yetişmişti¹⁴³.

¹⁴⁰ el-Vefrâni, 114-130/65-73; en-Nâsrî, *el-İstiksa*, V, 71-78; P. Berthier, *Bataille*, 61-62.

¹⁴¹ en-Nâsrî, *el-İstiksa*, VI, 28; Abdülaziz Salim-Celal Yahya, *Tarihü'l-Mağribi'l-kebir*, III, 36; S.İ.H.M. France, I, 153-156, doc., XXVII; A. Cour, *Etablissement*, 105-108; P. Berthier, *Bataille*, 63.

¹⁴² P. Berthier, *Bataille*, 25.

¹⁴³ C.A. Julien, *Histoire*, 210.

Bu dönemde Mağrip'de Abdülmelik'in halkının desteğinden ziyade Türklerin yardımıyla iktidar oluşu, Dom Sebastiyân'ı Mağrib'e karşı harekete geçiren en önemli etmenlerden birisi olmuştur.

Eğer Türkler, Mağrib'in hâkimi olacak olurlarsa, bu kendisi ve diğer Hıristiyan krallar için, çok büyük bir rahatsızlık konusu olacaktı. Zaten bunun zararlarını, İspanya ve Portekiz kıyılarında ve diğer bölgelerde devam eden Türk akınları açıkça ortaya koyuyordu. Ayrıca Türklerin Akdeniz'deki varlıkları denizcilik alanında da onların aleyhine olmakta ve bu nedenle Katolik krallar sürekli zarar görmekteydiler¹⁴⁴.

Portekiz'de bulunan İspanya elçisi Don Juan de Silva, 3 Nisan 1576 tarihli mektubuyla II. Philippe'e Türklerin Fas'ı ele geçirmesinin doğuracağı tehlikeler karşısında Lizbon'un kuşkularını sergiliyordu. Abdülmelik'in Osmanlıya bazı limanları terketmesinden çekiniyordu.

Andalousie kıyası genel vâlisi Don Francisco De Cordoba 24 Nisan 1576 tarihli II. Philippe'e gönderdiği mektupta aynı kuşku; Türkler'in Fas'ın Atlantik kıyı limanlarına sahip olma endişesi ile dile getiriyordu.

Bu kaygılar sonrası II. Philippe muhtemel Türk saldırılarına karşı bir yığın tedbirler almayı uygun bulur ve bazı liman şehirlerinin istihkâmını gerçekleştirir¹⁴⁵.

a) "Haçlı Seferi" Zihniyeti:

Katolik inancını yayma arzusu Dom Sebastiyân'ı Afrikaya iten önemli bir nedendir. Dom Sebastiyân bir zamanlar olduğu gibi Hıristiyanlığı bu bölgelere götürerek halkların kurtuluşunu amaçlıyordu.

Gerçekten Sebastiyân'ı harekete geçiren haçlı seferi fikri miydi? Bu sorunun kesin bir cevabı yoksa da, bilinen gerçek XVI. yy.'ın ikinci yarısında Portekiz gibi derinlemesine Hıristiyanlaşan bir ülkede haçlı zihniyetinin hâlâ canlı oluşuydu¹⁴⁶.

Ayrıca İspanya'dan bir asır önce kovulan Endülüs Müslümanları hâlâ endişe veriyor ve Yarımada'ya karşı bir harekete Fas'tan başlanacağı korkusu yaşanıyor ve İspanya'da yine Moriskoların isyanlarının sürekli tehlike oluşturduğu biliniyordu.

¹⁴⁴ S.İ.H.M. France, I, 663-664; P. Berthier, *Bataille*, 33.

¹⁴⁵ S.İ.H.M. Espagne, III, 221, 234, 243, 246, 253; P. Berthier, *Bataille*, 36.

¹⁴⁶ S.İ.H.M. Portugal, IV, 278-285.

Bir diğer açıdan bu girişimin amacı o dönem Protestanlığa karşı verilen askerî mücadeleyi İslâma karşı çevirmektir. Belki bu amaçla 1595 sonrası Türkler'e karşı "haçlı seferi" projelerinin yeniden çoğaldığını görmekteyiz.

İşte bu gibi nedenler; Vâdilmehâzin Savaşı'nı bir ulusal savaş değil, İslâm-Hıristiyan mücadelesi diye algılamaya bizi götürmüştür.

Yine bu dönemde Fas'ta yaşayan Yahudiler, Sebastiyân'ın girişimini gerçek bir haçlı seferi olarak görüp, Abdülmelik'in zaferini coşkulu bir şekilde alkışlamışlardır. Bu vesileyle de, bu olayı kutlamak için "Pourim du Roi Dom Sebastien" ya da "Pourim des Chretiens" adlı bir bayramı ihdas etmişlerdir. Bugün hâlâ Tanger (Tanca) Yahûdî cemaatı, bu bayramı kutlamaktadır.

Bu haçlı zihniyetini destekleyen bir diğer nedense, Portekiz tarihinde, sürekli Fas'ın fethinin hayali, Portekiz'in Fas mitidir (efsânesi). Bu XV. yy.'dan miras kalan "haçlı seferi" isteği (hayali), dînî ve milli bir mit olmuştur¹⁴⁷.

Akdeniz Hıristiyanlığının sonuncu Haçlı Seferi İnebahtı değil, bundan yedi yıl sonra meydana gelen Portekiz'in felâketiyle sonuçlanan Vâdilmehazin Savaşı'dır diyebiliriz. Belkide bu nedenle, genç Kral Sebastiyân'ı Afrika'ya "haçlı seferi" düzenlemekten başka birşey düşünmez görüyoruz¹⁴⁸.

Genç Portekiz Kralı Sebastiyân son derece dindar ve coşku doluydu. Kendisini iki Cizvit'in (Jesuites) eline vermişti. Binaenaleyh Afrika İslâmları'na musallat olmayı bir din vazifesi olarak candan istiyor ve hazırlanıyordu. Yalnız bir sebep arıyordu. El-Mütevekkil'in İspanyollardan yüz bu lamayıp kendine müracaatı ise bu vesileyi meydana getirmiştir¹⁴⁹.

b) 1574 Dom Sebastiyân'ın Afrika Seferi :

Dom Sebastiyân yirmi yaşındayken. 1574'de etrafındaki bilge kişilerin tavsiyelerine duyarsız kalarak, Portekiz'e ait bölgeleri ziyaret bahanesiyle, Afrika'ya gitmek üzere Lizbon'dan bir miktar asker, dört kadırga, birkaç gemi ve karavelayla (caravelle) hareket eder¹⁵⁰. Lagos (Portekiz kıyısında)

¹⁴⁷ S.İ.H.M. Espagne, III, 389; P. Berthier, *Bataille*, 49-50, 217.

¹⁴⁸ F. Braudel, II, 354-355.

¹⁴⁹ A.S. İlter, *Şimali Afrika'da Türkler*, 160.

¹⁵⁰ S.İ.H.M. Espagne, III, 190.

limanına gelince gerçek amacı "Mağrib'in Fethi" olduğunu açıklar. Onun bu seferini av bahanesi ile yaptığı da zikredilir¹⁵¹.

Sebastiyan tedbir olarak Crato Piskoposu (Pieur de Crato) Don Antonio'yu geniş yetkilerle Tanger valiliğine atar. Amacı Tanger garnizonunun güçlenmesini sağlamaktır. Don Antonio, yaklaşık 1200 piyâde ve 800 süvariyle Tanger'e hareket eder¹⁵².

Neticede Sebastiyan, muhtemelen Ağustos 1574'de Ceuta'ya çıkar. Oradan Fas'a karşı bir operasyona girişmek üzere Tanca (Tanger)'ya geçer. Fakat hiçbir netice alamadan Lizbon'a dönmek zorunda kalır. Daha güçlü bir orduyla yeniden Mağrib'e geçmek için hazırlıklara başlar¹⁵³.

Düşücü Kral Dom Sebastiyan'ın Mağrib'i işgal etme isteği, kaçak sâbık Sultan el-Mütevekkil'le aralarındaki ittifakın kurulmasını çabuklaştırır. Muhammed el-Mütevekkil Arzila'yı Sebastiyan'a verip, onun vassallığını tanıyacaktır. Bu sırada Abdülmelik de diplomatik bir gösterişte bulunarak Dom Sebastiyan'a Mağrib'in limanlarından birini terketmeyi önerir; fakat artık zaman geçmiş; çünkü Sebastiyan sefer kararını çoktan vermiştir¹⁵⁴.

c) Fas Mitinin (Hayalinin) Doğuşu :

L'infant Saint Don Fernando esir olarak Fas'ta ölmedi mi? I. Emmanuel, Azemmur'u alışıyla Fas'ı işgal etmeyi hedef göstermedi mi? Nihayet Françesko (Franciscain) tarikatı mensubu Peder Le père André de Spolete şehit olduğu Fas'ta Hıristiyanların hakim olması gerektiğini bildirmedi mi?¹⁵⁵ Tüm bu tip benzer sorular genç hükümdarın hayal dünyasını tutuşturmaya yeterli değilmiydi ki!¹⁵⁶

Birkaç seneden beri Hıristiyan âlemi, İslâm'a karşı saldırıya geçmiş ve hatta zaferler de kazanmıştı. Dom Sebastiyan'ında bu zaferlerde rolü olmalıydı. 1562'de Mazagan'da Şerifler yenilmiş, İnebahtı'da Osmanlı'ya karşı zafer kazanılmıştır. Mağrib'de kazanılacak bir zafer ise Sebastiyan'ın büyük bir ün kazanması demektir. Ayrıca onun bir başka tutkusu da Abdülmelik gibi şöhrat kazanmış bir sultanla boy ölçüşmek olacaktır.

¹⁵¹ Henrie Terrasse, *Histoire du Maroc*, 186; P. Berthier, *Bataille*, 39-41.

¹⁵² S.İ.H.M. Portugal, V, 115; France, I, 339.

¹⁵³ S.İ.H.M. Espagne, III, 192, 197-198; P. Berthier, *Bataille*, 39-41.

¹⁵⁴ Henrie Terrasse, *Histoire du Maroc*, 187-188.

¹⁵⁵ S.İ.H.M. Espagne, III, 389.

¹⁵⁶ S.İ.H.M. Portugal, IV, 285; P. Berthier, *Bataille*, 50.

Bu arada ekonomik faktörü; Portekiz'in sahip olduğu kolonileri, ayrıca ülkedeki sosyal ve demografik problemlerin yüklediği ağır yükü de unutmamalıdır. Portekiz'in Afrika kıyılarında elinde bulundurduğu bölgeler asıl beklentileri olan ekonomik kazancı sağlayamamıştı. XVI. yy. ortasında Portekiz'de buğday krizinin ortaya çıkışı ve Mağrib'in sahip olduğu ölçüsüzce zenginliklerin bilinişi vb. bir çok etmen Sebastiyân'ın I. Jean ve V. Alphonse'un "Afrika Kralları" geleneğini yeniden sürdürme tutkusunu canlandırmıştır.

Silves piskoposu Dom Jeronimo Osorio, Portekiz'in içinde bulunduğu buğday krizini çözebileceği düşüncesiyle Sebastiyân'ın bir Fransız prensesiyle evlenmesi fikrini ortaya attı.

Verimli ve zengin topraklara sahipliği ve Portekiz'le bağlantısının kolay oluşu nedeniyle Mağrib'in işgali Portekiz'in başlayan çöküşüne o an için cevap verecek en iyi bir çözüm yoluydu¹⁵⁷.

1578'de gerçekten Portekiz'in ekonomisi önemli güçlüklerle karşı karşıya ve devlet hazinesi de sefer hazırlıkları için gerekli masrafları karşılayacak durumda değildi. Ülke dışından yardım bulmakta kolay görünmüyordu.

Madrid'de 1571 yılında 200 kadirga (galere), 100 gemi ve 50.000 askerden oluşan bir donanmanın yıllık masrafı 4 milyon duka'dan daha çok hesaplanıyordu. Kara ordusu için şartlar daha da ağırdı.

Anlaşılan bu Afrika seferi için ülkenin zenginlikleri yağmalanarak, yapılan harcamalar ülkeyi fakirleştirecek ve felaketin faturası da çok ağır olacaktır¹⁵⁸.

10. Sebastiyân'ın Savaş Hazırlığı ve İspanya ile Diyalogu :

Savaş hazırlıkları öncesi Sebastiyân ülkesinin ileri gelen şahsiyetlerine hitaben, İberyâ yarımadasında, mazideki İslâmî varlıktan ve kendilerinden öncekilerin bu varlığa son vermek için verdikleri soylu mücadeleden söz ederek halkı planladığı Afrika seferi için silah altına çağırır. Soyluların cevabı ise; Portekiz'in tek bir kral ve tek bir ordu olarak değil de, muhtelif unsurların da katılımıyla savaşacağından böyle bir girişimin büyük zorluklara maruz kalacağı şeklinde olur¹⁵⁹.

¹⁵⁷ S.İ.H.M. Espagne, IV, 346-349; P. Berthier, *Bataille*, 50-52.

¹⁵⁸ F. Braudel, II, 168-169; P. Berthier, *Bataille*, 76-77.

¹⁵⁹ S.İ.H.M. France, I, 415-419.

Sebastiyan Afrika projesinde yalnız olmamayı ister ve bu amaçla da İspanya hükümdarı II. Philippe'i proje doğrultusunda iknaya çalışır. İspanya'daki elçisi Don Duarte de Castelbranco aracılığıyla iki devleti ilgilendiren Larache'ın önemini bildiren 11 Nisan 1576 tarihli mektubunu II. Philippe'e gönderir.

Larache, stratejik önemi oldukça büyük doğal bir liman, askerî hareketlere uygun bir üss idi. Bu nedenle ki Türklerin buraya egemen olmaları kendilerinin Okyanus'taki denizcilik hareketlerini zarara uğratacağından, bu konuda en uygun olan çözüm; iki gücün ortak faydada birleşip mümkün olabilecek bu bölgelerdeki Osmanlı girişimlerini başarısız kılmalarıydı. Larache'a Osmanlı'nın egemen olmasının ne denli tehlikeler doğuracağını gören II. Philippe yeğenin projesiyle ister istemez ilgilenmek zorunda kalacaktır¹⁶⁰.

Neticede Fas'ta saltanat kavgaları devam ederken Larache'a sefer düzenleme fikrinde karar kılınır. Fakat uzun süren bu gizli görüşmelere rağmen ortak bir sefer gerçekleştirilemez. Muhtemelen II. Philippe yeğeni Sebastiyan'ın römorku olmayı istememiştir. Bu nedenle de yapılacak bütün girişimler yalnız Sebastiyan'a kalmış olmaktadır¹⁶¹.

Sebastiyan Mağrib'e Sa'dî Şeriflerine karşı girişeceği büyük sefer için artık hazırlıklara girişti. Bir yandan araç gereç ve teçizat hazırlıkları sürerken, diğer yandan diplomatik girişimleri de, bir şekil almaya başlamıştı. Daha Ağustos 1576 tarihinde Dom Sebastiyan, Pedro de Alçaçova Carneiro adlı elçisini Larache'a yapacağı girişimde kendisine yardım etmesi için, Madrid'e II. Philippe'e göndermişti. Bu tarihte Larache savunmasız ve Portekiz'in işgal tutkusunun önemli hedefiydi. Ayrıca bu askerî yardım isteği dışında, Alcacova Carneiro Dom Sebastiyan'ın II. Philippe'in büyük kızıyla evlilik konusunu görüşmek ve iki hükümdarın bir araya gelmelerini sağlamak amacını da taşımaktaydı¹⁶².

Nisan 1577'de Luis de Silva'nın İspanya elçiliğine atanmasıyla, Madrid ile Lizbon arasında yoğun bir diplomatik hareketlilik görülür¹⁶³.

¹⁶⁰ S.İ.H.M. Angleterre, I, LXIX, 163, 167; P. Berthier, *Bataille*, 41-42, 66.

¹⁶¹ P. Berthier, *Bataille*, 41-42.

¹⁶² P. Berthier, *Bataille*, 66.

¹⁶³ S.İ.H.M. Espagne, III, 86-390.

İki hükümdarın ilk görüşmeleri 22 Aralık 1576 - 1 Ocak 1577 tarihleri arasında Guadelupe'da olur¹⁶⁴ II. Philippe yeğeni Sebastiyân'ı büyük bir ihtişam ve nümayişle karşılar. Sebastiyân öncelikle II. Philippe'in kızını istedikten sonra Afrika seferi için projesini anlatarak yardım ister. Bu seferi, gerçekleştirmesine neden olarak bir defa daha Mağrib'i ve Yarımada'yı tehdit eden Türk tehlikesini dile getirir. Buna karşılık II. Philippe ise, Mağrib Sultanı Abdülmelik'in ülkesinde barışı sağlamaya çaba sarfettiğini, herhangi bir yabancı gücün saldırısına karşı koyacağını, hatta ciddi bir tehlikeyle karşılaşması anında Osmanlı sultanından yardım bile isteyebileceğini, işte böyle bir durumda gerçek tehlikenin Yarımada için söz konusu olacağını ifade eder.

İleri sürülen bu Türk tehlikesi acaba Sebastiyân'ın Afrika'ya geçiş isteğine bir bahane miydi? Bu konuda kesin bir şey söylememiz, ancak o dönemde Osmanlı-Fas ilişkilerini çok iyi bilmemizle ortaya çıkacaktır.

Tamamen inatçı arzusuyla kör olan Sebastiyân, sağduyu sahibi II. Philippe'in ma'kûl nedenlerini hiçte kabul etmek istemiyor ve hâlâ girişiminin sağlayacağı başarı ve kolaylık üzerine ısrar ediyordu.

Askerî alanda derin tecrübe sahibi Albe dükü (Le duc d'Albe) de böyle bir girişimin ne kadar zor ve belirsiz bir girişim olacağını Portekiz kralına açıklamaya çalışıyordu. Bununla birlikte İspanya Kralı II. Philippe diplomatik beceriksizliğiyle yeğenin, ülkesine tamamen hayal kırıklığıyla dönmesi ve bu buluşmadan hoşnut olması için onun projelerine şiddetle muhalif olmadı ve ona dolaylı yollardan yardım va'dinde bulundu.

Neticede Sebastiyân, Fas seferi için II Philippe ile elli kadırğa (galére) ile beşbin kişilik bir yardım ve İspanya'dan buğday, silah, erzak ve gerekli tüm gereçlerin tedariki konusunda bazı şartlarla anlaşılır.

II. Philippe'in istediği şartlardan birisi seferin sekiz ay sonra; gelecek Ağustos ayında olmasıydı. Bu da Portekiz'in askerî gereç ve teçhizatın da eksiklik ve hazinesinin durumu gereği imkansız gibiydi. İkinci şart olarak; Afrika'ya ulaşacak 15.000 kişilik ordunun yarısını Portekizli geri kalan kısmını da Alman ve İtalyan askerler oluşturmalıydı; Almanların sayısı 6.000, İtalyanlar'ınki ise 2.000'den fazla olmamalıydı. Bu yabancı birliklerin oluşu fikri Albe Dükü'ne âitti. Çünkü Portekiz birlikleri bir asırdır düz ovada savaşmamışlardı. Onların askerî hareketleri ya Fronteiras'larını savunma ya da

¹⁶⁴ S.İ.H.M. France, I, 557-558; Espagne, III, 386-390.

muhkem kalelere saldırılar ile sınırlıydı. Mağribîler (Maures) savaş konusunda daha iyi; modern silahlara ve savaş metodlarına sahiptiler. Ayrıca Sa'diler ülkelerinde siyasî birliği de gerçekleştirmişlerdi.

2 Ocak 1577'de Sebastiyân II. Philippe ile görüşmelerinden memnun olarak ayrılırken şüpheli ve kuşkuluydu. II. Philippe ise yeğenini bu hayali (Chimérique) projelerinden vazgeçirebilecek değişik imkanları düşünüyordu¹⁶⁵.

II. Philippe tüm vasıta ve imkanlarını yeğenini projesinden vazgeçirmek için kullanır. Şubat 1577'de Kaptan Francisco de Aldana ve Diego de Torres, İspanya Kralı tarafından Mağrib'de araştırmalar yapma, Okyanus kıyısında Fas'a ait olan bölgelerin istihdam durumunu etüd etme amacıyla Mağrib'e gönderilir. Amaç Portekiz kralına Fas seferinin güçlüklerini açıkça belirtmek ve onu bu emelinden vazgeçirmektir¹⁶⁶. Muhtemelen Kaptan Aldana Fas'tan Haziran 1577'de döner ve Lizbon'a giderek Sebastiyân'a Mağrib'de gerçekleştirdiği etüdlere hakkında bilgi verir.

Ocak 1578'de Diego de Torres, II. Philippe'in emri üzere Lizbon'a gider, Larache ve diğer bazı kalelerin planları hakkında Dom Sebastiyân'a bilgiler verir. Onun verdiği bilgiler daha kaygı vericiydi. Abdülmelik ülkesine tam olarak egemen ve yeterli sayıda güçlü bir ordusu vardı. Sebastiyân Torres'i de pek dinlemek istemez.

Daha sonra II. Philippe Albe dükünü Sebastiyân'a gönderir. Albe dükü Afrika girişiminin güçlük ve tehlikelerini anlatır ve eğer Sebastiyân kesin kararlı ise ona Afrika seferi için Temmuz ortasını önerir. Çünkü Osmanlı donanması Atlantik Okyanusu'na kadar senenin bu döneminde açılma riskinde bulunmayacaktır. Bununla birlikte Sebastiyân'ın yabancı birliklere ihtiyacı olduğunu ve Portekiz ordusunun kalitesini artırması gerekliliğini açıkça ifade eder. 18 Mart 1578'de II. Philippe yeniden Sebastiyân'a yazarak bu sefer anzusundan vazgeçmesini ister. Ayrıca Savoie Dükü de onu vazgeçirmeye çalışır. Fakat nedense Sebastiyân tüm bu önerilere karşı sağır kalır¹⁶⁷.

Aynı dönemde İspanya, Osmanlı ile ateşkesi korumak amacıyla girişimlerde bulunuyordu¹⁶⁸. Bu nedenle, Sebastiyân'ı Afrika'yla ilgili projesinden

¹⁶⁵ P. Berthier, *Bataille*, 67-68.

¹⁶⁶ S.İ.H.M. Espagne, III, 443-445.

¹⁶⁷ S.İ.H.M. Espagne, III, 389; P. Berthier, *Bataille*, 69-71.

¹⁶⁸ F. Braudel, II, 431-468.

çaydırmaya çalışıyordu. Fakat bu dönemde Osmanlı'nın Doğu'da İran'la sürdürdüğü savaşlar Akdeniz ve bilhassa Fas üzerinde etkin davranmasını engelliyordu.

Böyle bir durumda Abdülmelik, Mağrib'de yeni bir hamle reformları gerçekleştirerek, âdil bir yönetimle ülkesinde otoritesini kurmayı bilmişti.

Bir diğer yönden II. Philippe büyük güçlüklerle kurduğu ve çok nazik olan Fas-İspanya ittifakının, yeğeninin girişimiyle bozulmasından son derece kuşkuluydu. Çünkü Fas ve İspanya'nın ortak amacı Osmanlı'nın Batıya akınlarını durdurmak; ve bunun için de İspanya, Melilla ve Penon de Velez'de bulunan garnizonlarını güçlendirmeyi amaçlıyordu¹⁶⁹.

Haziran 1578 başlangıcında İspanya Kralı, Sebastiyân'a Osmanlı İmparatorluğu ile akdetmek üzere olduğu bir ateşkese katılmayı önerdi. Böylece II. Philippe son ana kadar, Sebastiyân'ı sonu mutlak felâket getirecek olan Mağrib seferinden çaydırmaya gayret sarfediyordu. Fakat tüm bu gayretler neticesiz kalacaktı¹⁷⁰.

II. Philippe'in Sebastiyân'ın bu Fas seferi projesinde çekimser kalışının bir önemli nedeni de; 1575 tarihinde 1557'dekine benzer iflas olayının II. Philippe'i bir süre mâlî kaynaklarından yoksun bırakmasıdır. Zira Sebastiyân'ın bu projesine II. Philippe'in katılımı, onun hazinesini tamamen boşaltacak ağır ve masraflı bir yük olacaktır¹⁷¹.

13 Aralık 1577 tarihinde toplanan II. Philippe'in "Devlet Konseyi" oldukça nazik bu konuyu tartışır; neticede Mağrib sultanı Abdülmelik'i kendilerine karşı çevirmemek için, Muhammed el-Mütevekkil'e yardım yapmaktan çekinilmesi ve durumun Portekiz kralına detaylarıyla izah edilmesine karar verilir¹⁷².

Dom Sebastiyân, Fas seferine yardımı için Toscana dükü François de Médicis nezdinde de girişimlerde bulunur¹⁷³. Toscana'dan 200.000 cruzadosluk bir mâlî destek ve 3.000 piyâde askeri talep eder. Fakat görüşmeler olumlu netice sağlamaz ve Portekiz Toscana'dan ne asker, ne de mâlî bir destek elde edebilir.

¹⁶⁹ S.İ.H.M. Espagne, III, 410; P. Berthier, *Bataille*, 38-41.

¹⁷⁰ S.İ.H.M. Espagne, III, doc., CXII, 450.

¹⁷¹ F. Braudel, II, 423.

¹⁷² S.İ.H.M. Espagne, I, 356, 359, 364, 557 P. Berthier, *Bataille*, 58.

¹⁷³ S.İ.H.M. France, I, 413; F. Braudel, I, 505-506.

Ayrıca Sebastiyân Hollanda'nın II Philippe'e karşı isyan halinde bulunduğu bir dönemde Guillaume de Nassau ile de irtibat kurar¹⁷⁴.

Nihayet Sebastiyân'ın "Roma" ile olan diyalogu netice verir ki; kendilerince "kâfirler"le savaşmak amacını güden böyle bir sefer için Papa ruhanî (spirituel) hazînelerini açar ve "haçlı seferi" iznini bahşeder¹⁷⁵.

Tüm Avrupa'da Sebastiyân'ın bu askerî hazırlıklarına çok sayıda yorumlar getiriliyor ve kuşkuyla karşılanıyordu. Bu proje hakkında İngiltere'nin ve Kraliçe Elisabeth'in endişelerinin giderilmesi için Sebastiyân Londra'da ki elçilerini görevlendirdi¹⁷⁶.

Bütün bunlardan anlaşılın Sebastiyân'ın Mağrib seferine kesin kararlı oluşuydu.

a) Dom Sebastiyân'ın Savaş Hazırlıklarını Gizlemeyişi ve Kendisine Karşı Tepkiler:

Sebastiyân Mağrib'i işgal için sefer hazırlıklarına başlar; fakat bu hazırlıkları büyük bir gizlilik içinde olmalıyken herkesçe biliniyordu. Abdülmelik ise ajanları vasıtasıyla düzenli olarak hazırlıkların gelişme ve seyrinden bilgi sahibi oluyordu. Bu savaş hazırlığı bilgilerinin Mağrib'e ulaşmasını önlemek için Sebastiyân, II. Philippe'e limanların kapatılması teklifini bile düşünür.

Bu sırada Sebastiyân, Abdülmelik'in dostu ve doktoru, gelecekte Fransa'nın Mağrib konsolosu olacak Guillaume Bérard ile birlikte Vincent Le Blanc'nın İspanyol kadırgalarıyla Mağrib'e gidişlerinde II. Philippe'in sesiz kalışına hiçte memnun olmamıştır¹⁷⁷.

Ocak 1578 tarihinde Sebastiyân, krallık ailesi, ülkenin önemli senyörleri ve halkına kesin kararı Afrika'ya geçme projesini açıklar.

Aynı zamanda Kraliçe Catherine ve Kardinal Henri'ye amacını bildirir. Henri gönderdiği cevabi mektubunda kesinlikle bu sefere muhalif olduğunu, böyle bir seferin tehlikelerini, ülkenin içine düşeceği maddî ve manevî sıkıntıları, ayrıca Sebastiyân'ın bir veliahtının dahi olmayışı nedeniyle ülkesinin karşılaşacağı problemleri bildirir.

¹⁷⁴ S.İ.H.M. France, I, 377-380.

¹⁷⁵ S.İ.H.M. France, I, 55.

¹⁷⁶ S.İ.H.M. Angleterre, I, 291-292; P. Berthier, *Bataille*, 73.

¹⁷⁷ S.İ.H.M. Espagne, III, 370-371; France, I, 367; P. Perthier, *Bataille*, 73.

Bu sırada altmış bir yaşında olan Kraliçe Cathérine de torununun projesini onaylamaz. Muhtemelen bunun can sıkıntısıyla da 12 Şubat 1578'de ölür.

Kardinal Henri, Lizbon'un önemli şahsiyetlerinden "Veadores de Camara" Lizbon şehri adına böyle bir seferin doğuracağı güçlük ve tehlikeleri Sebastiyân'a bildirmelerini ve onu vazgeçirmeye gayret sarfetmelerini ister. Vectores de Camara, Sebastiyân'a durumu izah eder fakat olumlu bir netice alamaz. Kral öfkelenir ve Kardinal Henri'ye bir mektup yazarak halkının kuşkulanasına neden olmakla onu kınar¹⁷⁸.

Portekiz'e sığınmış eski Safi kaidi ve sonra Fas başkadısı (juge supreme) olan, Sidi Mûsa, Fas seferinin tehlikelerini Sebastiyân'a açıklamayı bir görev olarak kabul etmişti. Fakat onun bu girişimi de neticesiz kalır. Sebastiyân inatla hiç kimseyi, hiçbir fikri ve hiçbir öneriyi dinlemek istemiyordu.

Bir diğer cesur ses, Fransesko (Capusin) keşişi, vaiz Fray Salvador de la Cruz, böyle bir sefer için, yalnız kendi iradesiyle değil yaşlıların ve tedbirli danışmanlarının fikirlerine göre hareket etmesini Sebastiyân'dan ister. Bunun üzerine Sebastiyân öfkelenir ve bu raîbin Lizbon'un en ücra bir manastırına uzaklaştırılmasını ister.

Ülke çapında böyle birkaç cesur ses dışında genel anlamda, tüm halk, köylü, şehirli, senyörler, dînî sınıf ve soylular bu sefere karşı güçlü bir reaksiyon göstermez. Bu pasifliğin sebebi, belki de; XVI. yüzyılın sonunda Portekiz'deki krallığın gücünün doğal yapısında aranmalıydı. Soylular sınıfının sürekli önemini yitirmesi, bazı bölgesel özgürlüklerin yok oluşu; Krallığın mutlakiyetçiliğinin gözle görülür tarzda artması ve kendini ülke genelinde empoze etmesiydi. Hükümdarın kararındaki saplantısı ve soyluların sadece kurtizan (yanaşma) rolünü oynamasıydı¹⁷⁹.

Böylece Sebastiyân komutanlarının, İspanya kralı II. Philippe'in ve büyük Portekizli şâir, Lusiades yazarı, Luis de Comoéns (1524-1580)'in kendisine muhâlif doğrultudaki fikirlerine rağmen Mağrib'i istilâ fikrini terketmeyecek tüm bu barışçı çabaları boşa çıkartmıştır¹⁸⁰.

¹⁷⁸ S.İ.H.M. Espagne, III, 374, 381, 393; P. Berthier, *Bataille*, 74.

¹⁷⁹ S.İ.H.M. Espagne, III, 374; Angleterre, I, 392.

¹⁸⁰ C.A. Julien, *Histoire*, 211; F. Braudel, 355.

11. Abdülmelik'in Fas'a Girişi Sonrası Barışı Korumak İçin Diplomatik Manevraları:

Abdülmelik Fas'a girişi sonrası, Türklerin payını ödeyerek onların Fas'tan ayrılışını sağlar. O dönem ülkede Osmanlı sultanı adına hutbe okunuyordu. Abdülmelik, Türklerin lütûflarını ve aralarındaki ittifakı unutarak, İspanya ile olan eski ilişkileri yenilemeyi dener. İspanya'nın Oran'da, Mağrib'in ise Doğu'daki düşmanının ortak oluşu, bu ittifakı doğal kılıyordu. Zaten, Abdülmelik'in düşmanı olan İspanya, kendi rakibi, (iyi kötü Merakeş'te direnen) el-Mütevekkil'i destekleyebilecekti. Ayrıca el-Mütevekkil'in İspanya'dan destek bulamamasını da amaçlıyordu¹⁸¹.

Abdülmelik Mağrib sultanları arasında yabancılarla diyalog kurma konusunda orijinalitesi olan birisiydi. Üstelik o mağrib dışı seyahatlerinden son derece faydalanmış, İtalyanca, İspanyolca biliyor ve İspanya'nın da şahsî dostuydu. Osmanlı ile olan diyalogu oldukça dikkate değer. O Osmanlı'nın etkisinde Türk giyim ve tarzını benimsemişti; özellikle Türkçe konuşmayı çok seviyordu.

Amacı Mağrib'in tam bağımsızlığını kazanması olan Abdülmelik, Osmanlı'nın dostu olan Fransa ile de iyi ilişkiler kurma girişimlerinde bulundu.

İngiltere Kraliçesi Elizabeth, 1577'de elçi Edmond Hogan aracılığıyla Abdülmelik'e gizli bir ittifak önerdi. Ondan İngiliz ticareti için avantajlar elde etmeyi amaçlıyordu.

Aslında onun bu aktif diplomasi kurnazlığı Osmanlı'nın gözünden kaçmıyor, aksine Kaptanıderyâ Kılıç Ali Paşa'nın Mağrib'in fethi fikrini güçlendiriyordu.

Aynı zamanda Abdülmelik, Osmanlı sultanı III. Murad ile İspanya'ya karşı bir saldırı ittifakı kurmak ve Cezayir korsanlarına Okyanus'taki korsanlık hareketlerinde bir üss görevi olacak Larache (el-Arâis) limanını bırakmak üzere anlaşma girişiminde bulunacaktır.

Fakat bu iki maddeye Abdülmelik tarafından uyulmaz. Bir yandan ülkesinin bağımsızlığını korumayı amaçlarken diğer yandan Osmanlı tehlikesine karşı yeniden İspanya'ya yaklaşmaya çalışır¹⁸².

¹⁸¹ A. Cour, *Etablissement*, 143; Henri Terrasse, *Histoire du Maroc à l'Etablissement du Protectorat Français*, Casablanca 1950, 185-186.

¹⁸² S.İ.H.M. France, I, 512; Espagne, III, 221-224; P. Berthier, *Bataille*, 43.

1576 yaz'ı sonrası, İspanya ile Mağrib arasında yoğun diplomatik girişimler olur. İspanya kralı hizmetinde bulunan Korsikalı tüccar Andrea Gasparo Corsa¹⁸³ Abdülmelik'e bir misyonla gönderilir. O, Alger'de bulunduğu sırada Abdülmelik'in güvenini kazanarak onun dostu ve danışmanı olur. Bu sırada çok sayıda Korsikalı Cezayir'de ticaret yapıyordu. Bunlar arasında İslamı seçenler de vardı. Bu nedenle ki Mağrib'de geniş bir manevra imkanı buluyorlardı.

İspanya-Mağrib arasındaki diplomatik girişimlerde etkili olacak bir diğer kişi ise daha önce esir olan Kaptan Francisco de Zuniga idi. Abdülmelik'le onun da iyi irtibatı vardı. Görüşmeleri sürdürmekle görevliydi. Ayrıca II. Philippe'in ajanlarından Kaptan I. Cabrette¹⁸⁴de Türk tehditleri karşısında saldırı ve savunma amaçlı ittifak projelerini belirlemekle görevliydi.

Gerçekten bu dönemde Mağrib üzerinde bir Osmanlı tehlikesi vardı. Kaptanıderyâ Kılıç Ali Paşa Mağrib'de Türk hâkimiyetini kurmak istiyordu. Bu durum karşısında Abdülmelik ise, Mağrib'de birliği kurduktan sonra Hıristiyan güçlerle diplomatik girişimlerde bulunmaya çalışıyordu.

Dom Sebastiyân'ın askerî hazırlıklarını yakinen takip eden ve mücâdeleyle geçen hayatında sayısız savaşlardan bıkmış, Abdülmelik, ülkesinde uzun mücâdeleler sonrası kazanılan barış ve birliğin korunması için 1577'nin ortalarında, Portekiz kralına, Andrea Gasparo Corso ve Kaptan F. de Zuniga aracılığıyla iki mektup gönderir¹⁸⁵. Bu mektuplarda; Sebastiyân'ı saltanata liyâkat konusunda el-Mütevekkil'e taraf olmaya iten neden meşrûiyet ise gerçekte kendi hükümdarlığının meşru olduğunu, eğer onu savaşa kışkırtan sebep Türk tehlikesi ise, o dönemde Mağrib'de hiçbir Osmanlı birliğinin bulunmadığını ve yine eğer Türkler tekrar geri dönmek isterlerse, zaten kendisinin onlara karşı koyacağını; bununla birlikte yine de her iki ülke arasında barışın sürekliliği isteniyorsa, kendisine ihtiyaçlarını karşılayacak (tarım ürünleri, hayvancılık vb. için) Afrika'da sahip oldukları üç kalenin verilebileceğini bildiriyordu.

Bu mektuplar sonrası Portekiz kralının önemsemez, küçümseyici cevabına karşın, görevinin sorumluluğunu bilen, şuûrlu Sultan Abdülmelik, II. Philippe'e Portekiz kralı nezdinde müsbet girişimlerde bulunması ve barışın korunmasına yardımcı olması için mektup yazdı.

¹⁸³ S.İ.H.M. Espagne, III, 233.

¹⁸⁴ S.İ.H.M. France, I, 351.

¹⁸⁵ S.İ.H.M. Espagne, III, doc., LXXV; 317, 419-1-420.

Avrupalı ve Mağribli tarihçiler Abdülmelik'i tasvirlerinde, farklı görüşler belirtirler. Mağribliler'ce, Abdülmelik yabancı âdetlerden etkilenmiş ve dışardan gelen bir sultan olarak sert bir şekilde çağdaşlarınca eleştirilmiştir. Avrupalılarca ise, yeni tarzı ve Hıristiyanlarla olan iyi diyalogu nedeniyle büyük meziyetleri olan bir şahsiyet diye tanımlanmıştır.

Bunlara rağmen kesin olan, yeni boyutlarda bir şahsiyetin Mağrib tahına oturmuş olmasıydı. Bu şahsiyet Osmanlı okullarında biçimlenmiş, Akdeniz politikasına derin bir şekilde vâkıf ve çağının Avrupa zihniyetine sahip, belki ölüm ona yetişmeden, zaman bulabilseydi, ülkesini içinde bulunduğu yalnızlıktan çıkartacak ve yeni bir Fas politikasına yönlendirebilecekti¹⁸⁶.

Abdülmelik, ülkesine gelen Hıristiyanları sadece lütûfla karşılamakla kalmıyor, hatta sık sık esirleri herhangi bir fidye karşılığı almaksızın da serbest bırakıyordu¹⁸⁷. Ayrıca 25 Mayıs 1574 tarihli IX. Charles'a gönderdiği mektupda, bu iyi duygularını belirten ifadelerini görüyoruz. Fransa kralına, kendisine Osmanlı sultanı nezdindeki girişimlerinden dolayı teşekkürlerini bildirerek, eğer Mağrib'de tahta çıkarsa şahsının ve güçlerinin Fransa kralının yardımında olacağını bildiriyordu¹⁸⁸.

Abdülmelik Ramazan Paşa'nın yardımıyla tahtı ele geçirip yeğeni el-Mütevekkil'in kaçışı sonrası, iki tehlikeyle meşgul olur; Mağrip'i işgal için açıkça silahlanan genç Kral Sebastiyen ve diğeri, Osmanlı sultanının Mağrib'le ilgili gizli tutku ve niyeti idi.

Abdülmelik İstanbul'da kaldığı dönemden beri Avrupa siyasetinden oldukça haberdar olduğundan, bir ajanı olan Le Capitaine Cabrette'i Avrupa'ya gönderir. Fransız olan bu zat, Abdülmelik'le Hıristiyanlar arasında aracı olmaktaydı. Ayrıca gemi patronu olduğundan Barbaroslu korsanlar (Barbaresques) ve Türklerle diyalogu iyiydi. Abdülmelik bu zata iki önemli misyon yükler; biri Fransa kralı nezdinde, asıl önemlisi ise İspanya kralı nezdindeydi. Bu misyon, II. Philippe ile Abdülmelik arasında Türklerin saldırısına karşı savunma ve saldırı ittifaku projesiydi.

¹⁸⁶ P. Berthier, *Bataille*, 37, 56, 60-61.

¹⁸⁷ S.İ.H.M. France, II, 460.

¹⁸⁸ S.İ.H.M. France, III, 753; Charles Penz, *Les Captifs Français du Maroc au XVIIIe éme siècle* (1557-1699) Rabat 1954, 2.

Bu ittifak sayesinde Abdülmelik, İspanya kralının yeğeni, Dom Sebastiyân'ı Mağrib'e karşı girişeceği savaş projelerinden vazgeçirmeye çalışacağını umuyordu. II. Philippe Louis Cabrette'i sarayında tutar ve durumu daha iyi anlamak için kaptan Francisco Zuhiga'yı Mağrib'e gönderir. Ajanının dönmediğini gören Şerif Abdülmelik, 16 Nisan 1577'de ikinci bir mektup yazarak İspanya-Mağrib ittifakının sağlanması amacıyla, yeni önerilerde bulunmak üzere Peder le Père Diego Marin'i II. Philippe' gönderir. II. Henri Cabrette'in kabul edilip, mektubun alındığını ancak onun İspanya'ya giderek orada sarayda tutulduğunu bildirir¹⁸⁹.

Girişken kozmopolit ve her biçime giren (Protéiforme) bir ajan olan Fransız Louis Cabrette'i; Fransa, İspanya, Mağrib ve Osmanlı arasında örülen tüm entrikalara karışmış biri olarak bulmaktayız. Bu devletlerle ikili oynayarak fikirler vermekteydi. Türkler ve Berberilerle olan diyalogu sayesinde denizcilik mesleğinde kolayca kaptan sıfatını almış, 1574 'de Cezayir'de Abdülmelik ile tanışmıştı. İtalyanca, İspanyolca'yı bilen kültürlü sultan Abdülmelik, bu şahsın Hıristiyan devletlerinde kendi yararına hizmet verebileceğini düşünmüştü. Belki bu nedenle Louis Cabrette 1576'da Paris'e Abdülmelik'in tahta çıkışını bildiren mektubu III. Henri'ye götürmüş ve aynı misyonla İspanya'ya geçmişti. Daha sonra, II. Philippe, Cabrette'i, yeğeni Dom Sebastiyân'a göndererek Abdülmelik'in kuvvetlerinden onu haberdar kılmak ve onu aydınlatmak sûretiyle, Mağrib seferinden vazgeçmesini sağlamayı amaçlamıştı. Fakat Sebastiyân bu sesi de dinlememiştir.

Ocak 1578'de Louis Cabrette'i, Türklere ve bid'at (hérétique) mezheplere karşı katolik güçler arasındaki ittifak projesi için III. Henri ile görüşmek üzere Fransa'da görüyoruz¹⁹⁰.

Louis Cabrette, Osmanlı politikasının, Mağrib'i fethederek, Cebelitarık boğazının hakimiyetini elinde tutmak isteği doğrultusunda olduğunu söylemektedir¹⁹¹.

Fransız doktor Guillaume Berard, 1574'de İstanbul'a geldiğinde Abdülmelik de oradaydı. G. Berard veba hastalığına yakalanan Abdülmelik'i tedavi ederek kurtarmıştı. Bu nedenle ona güven duyan Şerif, sultan olunca G. Berard'ı kendi özel doktoru olarak tayin edecektir.

¹⁸⁹ S.İ.H.M. France, I, 350-351; Espagne, II, 344, 348.

¹⁹⁰ S.İ.H.M. France, I, 350-351.

¹⁹¹ S.İ.H.M. France, III, p. V.

İleri görüşlü biri olan Abdülmelik, daha Alger'de iken, sultanlığı öncesi, IX. Charles ile de irtibat kurmuştu.

Abdülmelik, III. Henri'ye de yazarak G. Berard'ın Fas ve Merakeş konsolosu olarak atanmasını isteyecektir. III. Henri, Abdülmelik'in bu isteğini kabul edecek ve neticede G. Berard, 10 Haziran 1577 tarihli güven mektubu ile Mağrib'de Fransa konsolosluğu görevini üstlenecektir¹⁹².

Yeni konsolos 1578'de Marsilya'dan Vincent Le Blanc adlı bir seyyah ile gemiye biner. Larache'da karaya çıkıp Sale yakınlarında karargah kurmuş olan Abdülmelik'in yanına gider ve orada, hasta olan Abdülmelik'i tedavi eder¹⁹³.

Abdülmelik, Muhammed el-Mütevekkil'e yardım bahanesiyle, fakat aslında Mağrib'i işgal amacıyla, savaşmak üzere hareket eden Dom Sebastiyân'a yazdığı 22 Temmuz 1578 tarihli mektubunda şunları ifade etmektedir; Portekiz kralı, sâbık Mağrib sultanı el-Mütevekkil'e yardım ederek haksız bir savaşa katılmakta ve üstelik O, Hıristiyanların en azılı düşmanını desteklemektedir. Çünkü el-Mütevekkil, Portekizlilere haksızlık ve işkence yapmayı sürdürmekte ve hatta O önce Mazagan'ı kuşatmış, Tanger vâlisi Roderic Suazia de Carvalho'yu da öldürmüştür. Her ne kadar Muhammed el-Mütevekkil Mağrib topraklarından bir bölümünü Sebastiyân'a bırakmayı va'detmişse de, va'dine rağmen sözünde durmayacaktır. Halbuki Abdülmelik ise, Sebastiyân'a Portekiz'e ait yerler etrafında onüç fersahlık bir alanı bırakmaya söz veriyordu ki; bu denizden başlayacak alana, isterse Sebastiyân kaleler bile inşa edebilecekti¹⁹⁴.

Abdülmelik'in iki planı; Portekiz birliklerini sahilden ve ona yardım edecek merkezlerden uzaklaştırmak ve böylece Portekiz ordusunu en hızlı bir şekilde yenilgiye uğraup dönüş yollarını kesmeyi hedefliyordu.

Zaten Mağrip, o devirde yeterli deniz gücüne sahip değildi. Portekiz ise XVI. yüzyılın donanması en güçlü olan devletlerinden biriydi. Muhtemelen bu nedenle Portekiz'in Mağrip sahillerini işgal etmesi kolay olmakta, fakat iç kısımlara girmeleri zor olmaktaydı. Portekiz birliklerinin büyük bir kısmı,

¹⁹² S.İ.H.M. France, I, 367-369.

¹⁹³ S.İ.H.M. Angleterre, I, 158-161, France, III, p. VII.

¹⁹⁴ S.İ.H.M. France, I, 392-393.

kuzeyde Tanca'dan Kasrû'l-Kebir yönüne yönelmişlerdi. Bununla birlikte Portekiz kralının meclisinde, bir çok savaş danışmanı, Kasrû'l-Kebir'de vuku bulacak bir savaşın büyük hezimetini önceden gördüklerinden geri dönüş fikrini taşımaktaydılar¹⁹⁵.

II. ORDULARIN HAZIRLIK SAFHASI VE SAVAŞ

1. XVI. Yüzyıl'da Orduların Özelliği :

a) Orduların Yapısı :

Portekiz ordusunun detaylı etüdünü yapmadan, XVI. yüzyılın ikinci yarısında uygulanan yeni savaş teknik ve medotlarından kısaca bahsetmeliyiz. Ordular bugünkü gibi sürekli birliklerden oluşmamaktaydı. Zamanın büyük Avrupa ülkeleri, kendilerine göre çok sınırlı sayılarda sürekli birliklere sahiptiler. Savunma ya da saldırı gibi gerekli durumlarda, ordular oluşturuluyordu.

Maddi durumu iyi olan kişilerin asker olmak istemeyişi ve bu nedenle de zorla toplanan askerlerle, Portekiz olayında olduğu gibi istenen neticeler alınamıyordu.

Her yerde paralı askerler söz konusuydu. Bu nedenle ki; 1569 Fransız kraliyet ordusunda beş altı dil konuşulurdu. Paralı askerlerin istihdam edilişi devletlerin hazinelerini fakirleştiriyordu.

O dönemin ordularının belli başlı unsurlarını; piyade (yaya) ve süvari birlikleri oluşturuyordu. XVI. yüzyılın ikinci yarısında mızrak, kılıç gibi geleneksel silahlarla birlikte ateşli silahların kullanımı yaygınlaşıyor ve silahlar teknik olarak daha kullanışlı, hafif ve gelişmiş şekil alıyordu. Bunun yanında mızrak kaybolmaya yüz tutmuştu. Arkebüz (arquebuse) ve alaybozan (mousquet) denen tüfeklerin de yağmur anında fitilleri ıslanıyor ve bu nedenle etkisiz oluyorlardı. Ve ayrıca bunlar kısmen ağır silahlardı.

Süvâri ve piyade sınıflarının gelişimi yanında özellikle top yapımının ve kullanımının da yaygınlaşması, yeni bir birliğin; "topçu sınıfı"nın doğuşunu ve savaş sanatında, köklü değişiklikleri gerektirmiş oluyordu. Böylece top sanâyiinde de, bâriz bir gelişmeyi görmekteyiz.

¹⁹⁵ S.İ.H.M. France, I, 550; İbrahim Harekât, *es-Siyasetü ve'l-müctema'fi'l-asri's-Sadi*, Darülbeyza 1987, 71.

Artık XVI yüzyılın savaşlarında topların fonksiyonu son derece büyük olmaktaydı. Eski savaş san'atı ve eski anlayışlar geçerliliklerini yitirmekteydiler. Bu nedenle Portekiz kralının (kahraman şövalyenin), kişisel başarısının hayâli, sonuçta felaket getirecektir¹⁹⁶.

b) Savaş Biçimleri :

Akdeniz'deki büyük savaşlardan söz edilir edilmez, kadırgaların ince ve güçlü silüetleri, kışın uykuda geçen hayatları, yazın sahiller boyunca koşuşturmaları akla gelmektedir. Belgeler bunların yer değiştirmeleri, bakımları, masraflı lüksleri hakkındaki ayrıntularla kaynamaktadır. Uzmanlara âit yüzlerce söylev bunların ne kadar özen, yiyecek, insan, para harcamasına yol açtıklarını söylemekte veya söylemeye çalışmaktadırlar. Ancak Kadırğa filolarının darbelerinin boyutunu abartmayalım. Gerektiğinde karaya çıkartılan birlikler, sahillerden hiç de uzaklaşmamaktadırlar. 1535'de V. Carlos Tunus'u zaptetmiş ve daha ileri gidememiştir; 1541'de Cezayir'i almayı denemiş, başarılı olamamıştır; seferi esnasında Matifon Burnu'nda kente egemen olan tepelere kadar gidebilmiştir. 1565'te Türk donanması aynı şekilde Malta kuşatmasına girişmiş ve burada çakılıp kalmıştır.

Savaş her zaman silahlar ve teknikler demektir. Bunlar değişmekte ve oyunu alt-üst etmektedirler. Top böylece, Akdeniz'de olduğu gibi, her yerde aniden savaşın koşullarını dönüştürmüştür. topun ortaya çıkması, yayılması, gelişmesi -çünkü topçuluk sürekli değişmektedir- bir dizi teknik devriminin sonucudurlar. Katolik Fernando'nun siyaseti, Malaga ve Medina del Campo dökümhanelerine dayanmıştır; birincisi 1495'de diğeri 1499'da kurulmuştur. Top Hıristiyanların Granada ve Kuzey Afrika'daki ilerlemelerine olduğu kadar, Türklerin Balkanlarda belirleyici Mohaç Savaşı'ndaki veya İran'daki ve yahut da bizzat Kuzey Afrika'daki zaferlerine de hizmet etmiştir. Savaş bir harcama, bir israftır, savaşların sınırları paradır¹⁹⁷.

Savaş harcamaları devletleri bunaltmaktadır ve bedeli ödenemeyen savaşlar sayılamayacak kadar çoktur. Akdeniz'de savaş o kadar pahalıdır ki, İspanya'da olduğu kadar Türkiye'de de iflaslar birbirini izlemektedir. II. Philippe'nin harcamaları muazzamdır. 1571'de Madrid'de müttefik bir do-

¹⁹⁶ F. Braudel, II, 164, 212; P. Berthier, *Bataille*, 84-88.

¹⁹⁷ F. Braudel, Akdeniz ve Akdeniz Dünyası (trc. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul 1990, II, 127-129, 164-212.

nanmanın beslenmesinin yılda 4 milyon dukadan fazlaya malolacağı hesaplanmıştır. Gerçek yüzen kentler olan bu filolar kredileri ve iâşeleri yutmaktadırlar. Bir kadirganın yıllık masrafı inşâ maliyeti kadar, yani 1560'larda 6000 duka kadar olmaktadır ve bu rakam daha sonraki tarihlerde büyümeye devam edecektir.

İnebahtı savaşı yıllarında Akdeniz'de Hıristiyan ve Müslümanlara ait 500-600 kadar kadirga bulunmaktadır. Buda yaklaşık 150-200 bin adam, denizci ve asker eder.

Aynı şekilde kara orduları da masraflıydı. Bir İspanyol tercio'su (yaklaşık 5.000 savaşı) bir sefer sırasında, maaş, iâşe ve taşıma masrafları olarak, yüz yılın sonuna âit bir hesaplama göre 1.200.000 dukaya malolmaktaydı...

Savaşların yönü açısından XVI. yüzyılın son döneminde İslâmiyete karşı "Haçlı Seferi" gücünü kaybetmiştir; bundan daha da doğal bir şey olamazdı. 1581'de İspanya kilisesi Türklere karşı olan savaşın terkedilmesine karşı değil, artık nesnesi kalmamış olan vergi ödemelerine karşı itiraz edecektir..

Ancak 1600'lerden sonra, Protestan savaşlarının yavaşlaması ve Hıristiyan Avrupa'nın yavaş yavaş barışa geri dönmesiyle, "Haçlı fikri" yeniden güç kazanmıştır...

Süvari birlikleriyle ilerletilen saldırı savaşlarının uzmanı olan Müslümanlar, Guillaume de Vair'in Türkler hakkındaki söylediği gibi, düşmanlarını üzerine çökmek üzere her zaman havada asılıdır.

Eğer İslamiyet temas arıyor ve gerektiğinde, umutsuz bir temas olan kavgaya başvuruyorsa, bunun anlamı Onun Hıristiyanlığın tersine karşılıklı konuşmayı sürdürmek veya yaşatmak istediği veya rakibinin teknik üstünlüklerine katılmak ihtiyacında olduğudur. Bunlar olmaksızın Asya karşısında, Hıristiyanlığın, Onun karşısında oynadığı oyunu oynaması mümkün olmayacaktır. Bu bakış açısından Türklerin, Carmiola sınırında deneyini yaptıktan sonra, İranlılara karşı sipahilere tehlikeli tabancaları kullandırmaya girişmeleri -üstelik boşuna bir gayret olarak- ne kadarda aydınlatıcı olmaktadır. Karar verme konusunda daha da belirleyici olan, Türklerle Hıristiyanların denizcilik kelime hazinelerindeki yakınlaşma olmaktadır. Kadirga (galére), kalyota (galiote), kalyon (galion). Sadece kelime değil nesne de doğulu öğ-

renciler tarafından ödünç alınmıştır. Türkleri yüzyılın sonuna doğru Hıristiyan kalyonlarını taklid ederken görüyoruz¹⁹⁸.

c) Korsanlık ve Korsanlığın Kronolojisi :

1574'den sonra donanmalar ve sefer güçleri arasındaki savaş ile büyük kuşatmalar devri kapanmıştır. 1593'ten sonra geriye dönmeye çalışacaktır. Büyük savaşın devre dışı kalmasıyla acaba barış mı gelmiştir? Hiç de değil, çünkü başka savaş biçimleri belirmiş ve gelişmiştir. Kural herhalde geneldi.

1574'den sonra Akdeniz'de büyük savaşın askıya alınması kuşkusuz zincirleme siyasal ve toplumsal karışıklıklar ile eşkiyalığın nedenlerinden biri olmuştur. Büyük devletler arasındaki savaşın sona ermesi her hal-ü kârda deniz tarihinin ön sırasına, küçük savaş olan korsanlığı çıkartmıştır.

Korsanlık daha 1550-1574 arasında geniş bir yere sahiptir, resmî savaşların boşluğunda serpilmekte, yayılmaktadır. 1574-1580'lerin ötesinde hiçbir zaman olmadığı kadar genişleme ve artık kendi ölçüğüne göre bir Akdeniz tarihine egemen olmuştur. Savaşın yeni başkentleri İstanbul değil Cezayir'dir; Madrid veya Messina olmayıp, Malta, Livorno veya Piza'dır. Sonradan görmeler eskinin güçlülerinin yerine geçerken karışık bir tarih, büyük tarihin menzillerini tutmaktadır.

Akdeniz'de korsanlık tarih kadar eskidir. Cervantes onu anlatır. Ve Homeros çok eskiden ondan söz etmiştir. Bizzat bu eskiliğinden ötürü, başka yerlerde olduğundan doğal bir tavır kazanmıştır. Korsanlık ya biçimsel bir savaş ilanıya veya mühürlü mektuplarla, pasaport, görev veya talimatlarla böyle kılınan meşrû savaştır. Korsanlığın "yasaları, kuralları, canlı adet ve gelenekleri" vardır. İslâmiyet ve Hıristiyanlık birbirlerine elçiler göndermekte; antlaşmalar imzalanmakta ve bunların hükümlerine çoğunlukla uymaktadırlar.

İspanyollar, XVI. yüzyılda iki dile sahip olacaklardır: Akdeniz'de Barbaroslu korsanlığından, Atlantik'te de Fransız, İngiliz veya Hollandalı deniz haydutluğundan söz etmektedirler.

Korsanlık zorunlu olarak bir mübâdele akımına ihtiyaç göstermektedir. Cezayir, faal bir ticârî merkez olmasıyla birlikte büyük bir korsan limanı haline gelecektir. Donanmak, beslenmek, talan ürünlerini satmak için, kervan-

¹⁹⁸ F. Braudel, II, 129-146, 164-212.

ların ve yabancı teknelerin, tutsakları bedel ödeyerek geri alanların kayıklarının, Hıristiyan âlemi (Marsilyalıların, Katalanların, Valencialıların, Korsikalıların, İtalyanların, İngilizlerin ve Hollandalıların), teknelerinin kente kadar gelmelerine izin vermek gerekmiş. Aynı şekilde hanları güzel kokularıyla, Müslüman veya hatta bazen kuzeyli olan yarı-Müslüman her ulustan reislerin kadırgaları veya ince korsan yelkenlilerini cezbedivermiştir.

Demek ki; hareket özgürlüğüne sahip güçlü bir kent olan Cezayir, korsanlar için en uygun alandır. XVI. yüzyılda her devlet, herşeye rağmen uluslararası hukuka sıkı sıkıya sarılmış ve ona saygı duyduğunu ilan etmiştir. Oysa korsan kentleri sırası geldiğinde uluslararası hukukla alay etmekte, kıyıda dünyalar meydana getirmektedirler. 1580-1620 arasında refahın zirvesinde olan Cezayir, duruma göre pâdişahın emirlerini dinlemekte veya dinlememektedir. İstanbul Cezayir'e uzak, Malta da Hıristiyan âleminin bir kavşağıdır. Bu Onu, kendi kendini yönetmek isteyen bir kavşak yapmıştır.

İspanyollar Cezayir dayısı olmuş, bir süre sonra dünyayı şaşırtacak ve pâdişahın donanmasını islah edecek olan Calabrialı küçük balıkçı Uluç Ali'yi kendi taraflarına çekmek üzere 1569'da ona İspanya'da bir markilik sunmuşlardır... Böylesine bir armağanı "ne idüğü belirsiz bir kişinin" reddetmeyeceği bir şey sanmışlardır.

Ganimetsiz korsanlık olmaz. Yağmacılarla yağmalananlar arasında bir bağ oluşmuştur; bu bağ kurbanların kendilerini, savunmalarına göre değişkendir. Top çok erkenden kadırga bordasına girmiş ve fazla rahat olmamasına rağmen oraya yerleşmiştir; sonra da ticari tekneleri fethetmiş ve ganimeti artırmıştır.

1560-1565 yılları boyunca Barbaroslu korsanlığı tüm Batı denizinin canına okumuştur. Bu yıllarda Batı denizinin kapatılmasından söz edilmeye başlanmıştır¹⁹⁹.

Bazı tarihler korsanlık tarihinin kilometre taşları olmakta, ona hükmetmemektedirler: 1508, 1522, 1538, 1571, 1580, 1600; Rodos'un düşmesiyle, Doğu'ya doğru büyük Müslüman korsanlığına karşı meydana getirdiği engel ortadan kalkmıştır. 1538; Preveze²⁰⁰ İslâmiyete deniz egemenliğini sağlamış, Hıristiyanlar bunu 1571'de geri almışlardır. İşte Barbaroslu korsanlığı ilk bü-

¹⁹⁹ F. Braudel, II, 146-151, 114-212.

²⁰⁰ Müneccebbaşı, *Sahaifü'l-Ahbâr*, II, 551; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 17-20.

yük gelişmesini bu iki tarih arasında, özellikle de 1560 (Cerbe Seferi) ile 1570 arasında gerçekleştirmiştir. Bu yıllarda Malta kuşatması hariç donanmalar çok az eylem yapmışlardır. 1580'lerin ötesinde Hıristiyan ve Müslüman korsanlığı, büyük donanmaların ataletlerinden ötürü benzer bir atılım içine girmişlerdir. Nihayet 1600'lerden sonra Cezayir korsanlığı, tekniklerini tamamen değiştirmiş olarak Atlantığe taşmıştır.

Bu dönemde Doğu Akdeniz henüz acımasızca yağmalanmaktadır. Müslüman korsanlığı Batı'nın zenginliğini 20-30 futa ve kalyotayla bolca yağmalamaktaydı. Demekki o sıralar her iki tarafın birbirlerine verdikleri zararda eşitlik yoktu.

Akdeniz'de, en karanlık günlerde bile işsiz kalmayan bir Hıristiyan korsanlığı hep varolmuştur. Bu korsanlık tarih tarafından bazı psikolojik nedenlerden ötürü ve çok küçük teknelerin, bazen çok küçük fırkata, fırkateyn, fregatillas, kayak, esquif (küçük kayak) gibi teknelerin ürünü olmasından ötürü yeteri kadar kavranamamıştır. Böylece bu tekneler Sicilya veya İspanya kıyılarından Afrika sahillerine kadar küçük bir mesafede iş görmekte ve buradaki ganimetin küçüklüğü, korsan teknelerinin küçüklüğünün nedeni olmaktadır. Türkler tarafından iyi korunan Mağrib kıyısı aslında tepelik ve boştur. Eskiden ve XV yüzyılda korsanlık burada hala kârlı idi.

Fakat Hıristiyan korsanlığı verimli av alanını doğuda bulmaktadır. Buraya aralıksız olarak güçlendirilmiş kadirgalarını, fırkatalarını, kalyonlarını, fırkateynlerini, bitmekte olan kışın veya ilkbaharın örsleyici denizlerinde seyretmeye yatkın korsan yelkenlilerini yollamaktadır. Neden her zaman aynıdır; Doğu korsan için zengin avların alanıdır; Arşipel ve bundan da fazlası, hacıların, baharatın, ipeğin, kerestenin, pirincin buğdayın, şekerin... yolu olan Rodos-İskenderiye arası. Ancak bu avlar iyi korunmaktadırlar; Her ilkbahar başında Türkler muhafız kadirgalarını denize indirmektedirler, bunlar kıyılardan çok denizleri savunmaya yöneliktir.

Yüzyılın ortasında en cüretkâr Batılı korsanlar, 1554-1555'te La Valette, 1560'larda da Romegas tarafından yönetilen Malta şövalyeleridir. Daha bu yıllarda, ikinci sıraya Toskanalılar yerleşmişlerdir. 1564'te Saint-Etienne Şövalyeleri dört kadirgayla "in forma di religione" ilk çıkışlarını yapıyor ve Doğu Akdeniz'de iki zengin Türk teknesini ele geçiriyorlardı²⁰¹.

²⁰¹ F. Braudel, II. 151-154, 212.

2. Portekiz Ordusu:

Mağrib'i işgal etmek için (görünürde Muhammed el-Mütevekkil'e yardım amacıyla) Lizbon'dan hareket eden ve muhtelif unsurlardan oluşan Portekiz ordusunun tam ve kesin sayısını belirlemek oldukça zordur²⁰². İçlerinde Hollandalı ya da Wallonslu olmak üzere Alman birliğinin sayısı üçbin civarında ve komutanları Tamberg senyörü Martin de Bourgogne idi²⁰³. Bunlardan birçoğu kadın, metres ve çocuklarıyla gelip Cascais karargahına yerleşmişlerdi.

Toplama güçlüğüne rağmen Don Alonso de Aguilar komutasındaki İspanyol birliği yaklaşık 2.000; Thomas Stukely komutasındaki İtalyan birliği ise yaklaşık 600 kişi civarındaydı²⁰⁴.

Bizzat Portekiz askeri 12.000 civarındaydı. Bu birliği ülkenin en iyi askerlerinden seçilen 1.000 civarında şövalye ve piyadeler (fantassins) oluşturur. Ayrıca 1.500 civarında maceracıda (Aventuriers) orduya katılmıştı. Savaşan birliklerle birlikte orduya katılan toplam mevcut 25.000 kişi civarındaydı.

Orduda Kralın emrinde dinî şahsiyetlerin mevcudiyeti de bilinmektedir. Papalığın elçisi, başpiskoposlar, papazlar kısacası her dereceden din adamı mevcuttu. Ayrıca homojen olmayan yapı nedeniyle, Portekizli ve diğer askerler arasında Mağrib'e hareket öncesi bile çatışmalar olmaktaydı. Bu nedenle ulus farklılıkları ve artan kıskançlıklar ordunun tecanüsünü gidermekteydi²⁰⁵.

Portekiz ordusunun durumunu II. Philippe'e bir mektupla bildiren Juan de Silva, oldukça karamsardı. Mektupta ordunun yetersizliğinden, silahların değerine olan güvensizlikten, başarı umudunun azalmasından ve birliklerin moralmen ümitsizliklerinden bahsediyordu. Ayrıca Portekiz ordusunun böyle bir maceraya katılmak için sayısal yetersizliği, askerlerin tecrübesizliği, kötü yönetim, disiplinsizlik, bizzat Kral dışında liderlerinin olmayışı, gibi nedenler ordunun sahip olması gereken cesaret yerine korkusunu artırıyordu.

²⁰² el-Fiştâli, Menâhilü's-safa, 38, 213; Muhammed el-Garbi, *Bidâyetü'l-hükmi'l-Mağribi*, 98.

²⁰³ S.İ.H.M. France, I, 465, 530.

²⁰⁴ S.İ.H.M. Angleterre, I, 539; P. Berthier, *Bataille*, 88-89.

²⁰⁵ S.İ.H.M. France, I, 476, 661; P. Berthier, *Bataille*, 89-91.

Asıl önemli olan bir diğer nokta ise; cesur bir komutanın ortaya çıkarak, Sebastiyân'a sonu kesin ölümle neticelenecek böyle bir maceradan vazgeçmesi yönünde karşı çıkamamasıydı.

Zaten Ordu Lizbon'dan hareket sonrası Cadix, Tanger ve Arzila'da boş yere molalarla çok zaman harcıyıp Abdülmelik'e kendilerini teftiş imkânını ve ordusunu hazırlama fırsatını vermişti. Arzila'da anlamsız sekiz günlük bu bekleyiş, Portekiz'in hezimetinin sebeplerinden belki de en önemli birisi olacaktır²⁰⁶.

Fransız doktor Guillaume Berard'la Mağrib'e gelen seyyah Vincent Le Blanc Sebastiyân'ın ordusunu ziyaret eder. Vincent Le Blanc orduda çok sayıda kadın ve çocuğun bulunduğunu bildirir²⁰⁷.

Yukarıda da belirtildiği gibi Portekiz ordusunu kesin rakamlarla ifade etmek zor olmakla birlikte, bu ordunun sayısı hakkında el-Vefrânî'nin eserinde de farklı bilgiler verilmektedir. Bu sayı 60.000 ile 125.000 arasında değişmektedir. Mağrib'e gelen bu Portekiz askerlerinin 25.000'i gemilerde kalırken, 100.000'i savaşa katılır. Savaşa katılanların bir kısmı ölürken, diğer bir kısmı da esir edilir. Muhammed el-Mütevekkil'in Portekiz ordusuna katılan 300'e yakın küçük birliğini ve ayrıca Portekiz ordusundaki top sayısının 200 civarında olduğu da bildirmektedir²⁰⁸.

Hammer'in bildirdiği rakamlara göre Sebastiyân'ın ordusunda; 10.000 süvari, 60.000 piyade ve 360 top bulunmaktaydı²⁰⁹.

De Castries'nin bildirdiği rakamlara göre ise; Portekiz ordusunu şu birlikler oluşturmaktaydılar;

Donanma birliği (Ceyşü'l-Ustûl)	3.000
İhtiyat birliği (Ceyşü'l-ihdiyât bi'l-cedîd)	2.000
Yayalar ya da piyâde birliği (Müşât)	14.000
Süvari birliği (Fâris)	2.000
Arabacılar	1.000

²⁰⁶ S.İ.H.M. France, I, 534; Espagne; III, doc., CXI, 449; P. Berthier, *Bataille*, 119, 246.

²⁰⁷ S.İ.H.M. France, I, 625; III, p. X,XII.

²⁰⁸ el-Vefrânî, 132/74; en-Nâsirî, *el-İstiksa*, V, 69; el-Kâdirî, *Nesrû'l-mesânî*, I, 370.

²⁰⁹ Hammer (Atâ Bey), VII, 44.

(Üçyüz adet top ve seksen bin askerden oluşan Portekiz ordusu Mağrib sultanı Abdülmelik'in üzerine yürür. Nühbetü't-Tevârih, 134).

Bunlara ilâve olarak muhtelif unsurlardan oluşan, çok sayıda köle, esir ve ayrıca büyük bir miktarda hayat kadını da savaş alanına getirmişlerdir²¹⁰.

Portekiz ordusunun sayısı ile ilgili De Castries'nin bildirdiği diğer rakamlar ise şöyledir²¹¹.

Piyade (İnfanterie) sınıfı :

Portekiz tercio'su	8.000
Maceracılar (Aventuriers)	1.400
İspanyol Tercio'su	1.600
Alman kıt'ası (Regiment)	2.800
İtalyan birlikleri	600
Tanger (Tanca) arkebüzçüleri	200
El-Mütevekkil'in birliği	200
Toplam	14.000

Süvari Sınıfı :

Dom Sebastiyân komutasında	600
Dük Avciro komutasında	300
Tanger süvarileri	400
El-Mütevekkil'in komutasında	250
Toplam	1.550

3. Mağrib Ordusu:

Sâbık Mağrib hükümdarı Muhammed el-Mütevekkil, Portekizlilerin Mağrib istilasına âlet olmak üzere, onları teşvik ederken Cezayir-i Garp Beylerbeyi, Hasan Paşa Portekizlilerin hazırlığını ve olup bitenleri mufassal bir mektupla İstanbul'a haber vermişti. Bu mektup birçok vak'aları hikâye etmekte olduğundan buna dair, Hasan Paşa'ya gönderilen hüküm şu bilgileri ihtiva etmekteydi;

"...Portugal (Portekiz) kralının çok asker toplamakta olup ve Papa ve duka Franca dört beş para parçaya cenkçi ve zahîre tahmil edip Portakal'a muâvenet için göndermiştir. Portakal kralı İspanya kralının serhaddine varıp, birbiriyle mülâki olup, amma tedârik ve müşâvereleri ne idüğü malûm olmayıp ve ol esnada İspanya kralı Portakal kralına kızını verdiği mukarrer

²¹⁰ S.İ.H.M. France, I, 474, 548; ez-Zeyyânî, *et-Tercüman*, 355; İ. Harekât, *es-Siyâset*, 71.

²¹¹ S.İ.H.M. France, I, 661; P. Berthier, *Bataille*, 119.

olup ve Portakal kralına muâvenet için onbin miktarı asker cem edüp, Arap yakasına (Afrika'ya) geçirmek için altmış kıta kadirge vereceği olmuştur deyu istima olundu. Zira Portakal kralının sekiz kıta kadirgeadan gayrı gemisi yoktur. Amma fikr-i fâsidleri ne canibe olduğu ma'lum değildir. Bazıların cevapları böyledir ki; İspanya kralı bu kış Flandr üzerine gitmek isteği vardır. Lâkin kendisi Flandr canibine giderse, bu canipte kendü vilâyeti (ülkesi) hâlî kalır. Kendi memleketi havfından sütte-i saâdetmedarımla barışma tedarikinde olduğu ve Portakal kralı, Mulay Abdülmelik üzerine gelmek ihtimali vardır. Zira kardeşi oğlu Molay Mehmed (el-Mütevekkil) küffâr elinde olan Septe nam kaleye varup ve Portakal kralı ile haberleşüp, birkaç defa mektupla adamları varup geldikten sonra fikr-i fâsidleri zuhura getirilmek için Portakal kralına üç yarar beylerin gönderip deryada giderken Abdülmelik fırkatası rastgelüp mezburları tutup götürüp ahvalleri ma'lûm olduktan sonra ikisini katl ve birisini hapsedüp kendisi dahi sefer tedarikinde olup, kardeşi Mulay Ahmed'i on bin miktarı askerle mukaddem irsal eylediği ve kendisi dahi kırk elli bin askerle taşra çıkup, vilâyetin etraf ve eknafına göz kulak tutup, küllî tedarikte olduğu ve hâlen Cezayir askerinden bin beşyüz neferatla iki yarar bey tayin olunup serhat cânibine gönderildiği ve sen dahi yirmi pâre gemi donadup derya üzerine çıkmak üzere olduğun ve ol cânipte olan asker kendi hallerinde olup herbiri gaza ve cihâda hazır bulduklarını bildirmiştim... (2 Recep 986)." Burada hareketleri takdire şayan olan Cezayir gazilerini bir yere toplayıp ve teselli verip, gazaya arzu eylesini ve kendisinin de küffâr ahvâlini tecessüsten hâlî olmamasını tavsiye etmektedir²¹².

Mağrib için bu savaş özellikle Sa'diler ordusunun gelişmesinde bir dönüm noktasıdır. Türk tarzı eğitim gören Abdülmelik, Osmanlı modelinden esinlenerek kısa süreli hâkimiyet döneminde, ordusunun gelişiminde oldukça bariz bir sıçramayı gerçekleştirmiştir.

Sa'diler tarihinde ordunun rolü temeldir. Bu vasıtaıyla Sa'diler, Vattâsileri safdışı bırakıp ülkede otoritelerini kurarlar. İlk Sa'dî şerifleriyle başlayan ordudaki modernleşme devam ederek, neticede bölgede etkin rol oynayacak güçlü bir orduya sahip olunur.

Sa'diler ordusunun çekirdeğini oluşturan hareket, Muhammed el-Kâim'in 1511'de Portekizlilere karşı başlattığı cihâd çağrısıdır. Böylece yaklaşık beşyüz süvariye istinad eden sürekli bir birlik, ordunun ilk nüvesini oluş-

²¹² Mühimme 35, s. 189 (2 Recep 986); A.S., İltar, *Şimali Afrika'da Türkler*, 160.

turur. 1514'ten itibaren bu ordu gelişmesini sürdürür. Daha sonra Mera-keş'te hükmeden Ahmed el-Arec'in birlikleriyle Sûs bölgesinde hâkim olan Muhammed eş-Şeyh'in birliklerinin birleşimiyle ordunun gücü daha da artar. 1533'den itibaren Muhammed eş-Şeyh ordusu toplarla teçhiz ederek, ateşli silahların sayısını artırır. Yeni tekniklerin kullanımına i'tinâ gösterir. Bu gelişmelerle birlikte, Abdullah el-Gâlib döneminde ordunun yaklaşık 60.000 civarında olduğunu görmekteyiz²¹³.

Sa'dî sultanları kurdukları ordularında, Türkler, Endülüslüler ve Avrupa kökenli Muhtediler gibi yabancı unsurlardan da bilhassa teknik ve metod bazında faydalanmayı çok iyi bilmişlerdir.

Abdûlmelik öncesi ordu, her ne kadar o zamanın şartlarına göre modern silahlarla teçhiz edilmişse de organizasyon hâlâ geleneksel (tradisyonel) Arap tarzının egemenliğindeydi. Fakat Abdûlmelik'le birlikte ordu Türk modeli üzere yeniden düzenlenirken, ayrıca Türk terminolojisinin de kullanıldığını görmekteyiz. Örneğin; arkebüzlü süvâri için sipahi denmesi gibi.

Abdûlmelik son derece Türk yeniçerilerinin askerî yeteneğinin etkisinde kaldığından, ordusunu bu doğrultuda düzenlemesiyle Vâdilmehâzin Savaşı'nda görüleceği gibi etkin bir sonuca ulaşmayı başaracaktır. Onun açtığı bu çığır kardeşi Ahmed el-Mansûr devam ettirecektir.

Sa'dîler ordusunun altı sınıfa ayrıldığını görmekteyiz. Bunlar ise; 1. Biyaklar 2. Solaklar 3. Bebeberduşlar 4. Şanşeriyeler 5. Kabciyeler 6. Şavuşlar adı altında zikredilmekteydiler.

Mağrib sultanları topçu sınıfına son derece önem verirlerdi. Merakeş, Fas ve Taroudant şehirlerinde top dökümhaneleri inşa etmişlerdi. Bu işte daha ziyade mühtediler ve Türklerden yararlanırlardı. Ayrıca Sa'dîler askerlerine çok iyi ücret ödemekteydiler.

Sa'dîler ordularının savaş düzenini de Türklerin hilâl şekline benzetirlerdi²¹⁴.

Dînî faktörler ve cihâda çağrıyla Abdûlmelik'in ordusu sürekli büyür. Portekiz ordusunun Mağrib'e çıkışıyla Hıristiyan tehdidine karşı koymak amacıyla ülkedeki tüm dînî güçler birlik girişiminde bulunurlar. Şâzeliyye

²¹³ el-Vefrânî, 195/114; P. Berthier, *Bataille*, 92-93.

²¹⁴ el-Vefrânî, 196-198/115-116; P. Berthier, *Bataille*, 93-97.

(Cejûlî) tarikatının tüm müridleri, şeyhleri Ebû'l- Mahâsin Yusuf el-Fâsî'nin birleştirici çağrısıyla Abdülmelik'in ordusuna katılırlar. Ayrıca el-Fâsî diğer dinî liderlere de çağrıda bulunarak dinî güçlerin birleşik cephesinin kurulmasına çalışır.

Bu arada Cebel-i Alam'ın İdrîsî şerîfleri ve Sîdi Ali Bû Ukba el-Hatimî ve Sîdi Ali Şavî gibi çok sayıda murâbit da Abdülmelik'in ordusunun bayrağı altında toplanırlar²¹⁵.

Bu nedenle Sa'dîler ordusunun kesin sayısını belirlemek oldukça zordur. Kaynaklarda bildirilen sayılar birbirlerinden farklıdır. Ordunun 50.000 civarında olduğu söylene de, muhtemelen düzenli asker sayısı 30.000 dolayındadır.

Ordunun esas unsurunu süvâri birliği oluştururken, piyâde arkebüzcü ve diğerleri de geri kalanı oluşturuyordu. 12.000 süvâriye karşı, 15.000 civarında piyâde vardı. Ve ayrıca 3.750 dolayında bineklı arkebüzcü olmalıydı. Neticede ordu toplamı 23.000-25.000 arasındaydı.

Bu arada Okyanus boyunca muhtemel saldırılara karşı koymak için dağılmış birlikleri de unutmamak gerekir.

Ordunun sayısı ile ilgili iki farklı dağılım :

Piyade sınıfı	14.750	11.750
Arkebüzlü süvâri	3.750	3.000
Süvâri birliği	11.500	9.250
İhtiyat birlikleri	25.000	22.500
Düzensiz müfrezeler	5.000	4.000
Toplam süvâri	41.500	32.250
Toplam piyâde	18.500	14.750
Toplam birlikler	60.000	50.000

Yukarıdaki rakamlardan ikincisi daha çok ez-Zeyyânî'nin verdiği rakamlara yakındır.

²¹⁵ P. Berthier, *Bataille*, 125-126.

Bu birliklerin tamamının savaşa katıldığı söylenemez. Bu rakamlar muhtemelen ülkede mobilize edilen birliklerin sayısı olabilir²¹⁶.

Bir farklı değerlendirmeye göre Mağrib ordusu :

Ed-Duğali komutasında Endülüslülerden oluşan ordu	3.000
Piyâde birliği (Racil)	3.000
Süvâri birliği (Faris)	25.000
Hühtedî ve Türklerden oluşan atlı ve tüfekli	1.000
Gönüllü atlılar ve çok sayıda maceracı ²¹⁷	1.000

26 Haziran'da Sus bölgesinde muhâlif güçleri etkisiz kılan Abdülmelik Hıristiyan donanmasının Lizbon'dan hareketini öğrenir öğrenmez Merakeş'e döner.

5 Temmuz'da ise başkenti terkederek, kuzeye Tamesna'ya ulaşır. Burada dört gün mola vererek ordunun eksikliklerini tamamlar. Aynı zamanda Fas'ta bulunan kardeşi Ahmed'in de birlikleriyle yola çıkarak orduya katılması haberini gönderir.

21 Temmuz'da Sale'ye 35 km. mesafede bulunan Me'mura'da, Merakeş'ten getirilen metallere dört adet büyük top dökülür.

24 Temmuz'da ordu Kasrülkebir'e (Sûk el-Hamis) ulaşır. Burada yeni gelen birliklerle ordu büyümeye devam eder.

Abdülmelik'in savaş alanına ulaşmak için yaklaşık 550-600 km. yolu kat ederek geldiğini görmekteyiz. Bu nedenle muhtemelen Sebastiyân'a gönderdiği mektubunda ona meydan okurcasına bir havayı estirmektedir²¹⁸.

4. Portekiz Ordusunun Lizbon'dan Arzila'ya Hareketi :

1578 Ocak ayı sonu itibarıyla Dom Sebastiyân Fas seferi için kesin kararını verir. 24 Şubat 1578 tarihli devlet erkânıyla yaptığı toplantı sonrası asilere bizzat kendisinin komuta edeceği Afrika seferi kararını açıklar.

²¹⁶ el-Vefrânî, 133; E. Levi-Provençal, *Les Historiens des Chorfas*, 174-176; P. Berthier, *Bataille*, 98-101.

²¹⁷ S.İ.H.M. France, I, 474-548; İ. Harekât, *es-Siyâset*, 71.

²¹⁸ el-Vefrânî, 133/75; S.İ.H.M. France, I, 468-469; P. Berthier, *Bataille*, 120-125.

Sâbık Fas sultanı Muhammed el-Mütevekkil'e yardım ve asıl gayesi Mağrib'i istilâ etmek amacıyla 24 Haziran 1578'de hareket eder²¹⁹.

Sebastiyan daha önce, ülkesinin en tecrübeli savaş adamlarından hangi tür bir orduyla projesini en iyi şekilde yürüteceği konusunda fikirler almıştı. Ordusunun esas olarak yaya birliklerden oluşmasına karar verir ve hiç kimenin bu Fas seferi için kendi izni olmadan gemilere at bindirmemesini emreder. Piyâde sınıfına önem vermesinin sebebi sadece nakil problemi olsa gerektir. Atların da taşınması ayrıca donanma için bir yük olacaktı. Buna rağmen, Portekiz'in yeterince tecrübeli süvâriye ve ayrıca ata sahip olduğu da bilinmekteydi.

Dom Sebastiyan 1577 sonlarına doğru millî birliklerini toparlamayı amaçlar. Dört bölgeye bölünen krallığın; her bölgesinden 3.000 piyâde askeri olmak üzere tamamından 12.000 askerin toplanması istenir. Kral tüm evli ya da bekar sağlıklı herkesin ister istemez orduya alınmasını emreder. Bu dönemde ülkede bir dereceye kadar düzensizlik egemen olur. Asker olmamak için gerekli ödemeyi yapanlar özgür kalır. Bu nedenle en yoksun ve fakir olanlar askere alınırlar. Böylece tasarlanan miktar değilde ancak 9.000 kişi toplanabilir²²⁰.

Dom Sebastiyan Albe dükü'nün (Le duc d'Albe) tavsiyelerine göre birliklerinin daha tutarlı ve etkili olmasını sağlamak için 1577'den itibaren Nuno Alvares Pereira'yı, ister Flandres isterse Almanya'dan tecrübeli 4.000 mızraklı asker (piquier) sağlaması ve ayrıca bu ülkelerden her tür erzak, geç ve teçhizatın uygun fiyatlarla alınması için görevlendirir. Bu işler için Dom Sebastiyan Yahûdî bankerlerden gerekli finansı sağlarken, onlarla üç sene için belli bir miktarda biber teslimi şekliyle anlaşır.

Nuno Alvares Pereira kolayca 4.000 tecrübeli askerin bulunmasını gerçekleştirir. Anvers'den oniki parça sahra topu, 4.000 arkebüz tüfeği, 25.000 kental²²¹ barut, 2.000 dökme top güllesi, 3.000 adet alaybozan (fitilli eski bir tüfek; mousquet), 12.000 fitil, 4.500 kental tuzlanmış et, 6.000 baril un, 3.000 kental peynir satın alır²²².

²¹⁹ S.İ.H.M. France, I, 670-676; (Hammer (Atâ Bey), VII, 44-45; Portekiz Kralı Sebastiyan 10.000 süvâri, 60.000 piyâde, 360 top ile Muhammed el-Mütevekkil'e yardıma gelir).

²²⁰ S.İ.H.M. France, I, 379; F. Berthier, *Bataille*, 79.

²²¹ Kental: 100 kilo ağırlığında tartı birimi.

²²² S.İ.H.M. France, I, 379; P. Berthier, *Bataille*, 78-80.

14 Mayıs 1578 tarihinde yirmiiki gemiden ve Guillaume de Nassou (Hollanda) tarafından va'dedilen birliklerden oluşan donanma, Tage sularına demirler. Almanya'dan gelen birlikler de Belem'de karaya çıkıp Cacais karargahında yerleştirilir. İtalya'dan gelen 3.000 piyade askeri de katılır. Nisan sonu Sebastiyân II. Philippe'ten 2.000 kişilik Andalousie bölgesi askeri ister. Fakat II. Philippe alenen, gönüllü asker ve tecrübeli komutan toplanmasına müsâade etmez.

Papa XIII. Grégoire'ın Katolik İrlandalılar'ı Elisabeth'e karşı savaşlarında desteklemek üzere gönderdiği 600 İtalyan askeri de Portekiz'e gelir ve Oeiras karargâhına yerleşirler.

Ayrıca II. Philippe Sebastiyân'ın Guadelupe görüşmesindeki süreye uymasına rağmen yine Kastilya'dan (Castille) onun izni olmadan asker toplamasına ses çıkarmaz. Ve Kastilyalı askerler Portekiz'e küçük birlikler halinde ulaşırlar.

İspanya yine de erzak, araç ve gereç olarak Portekiz'i destekleyerek tespit edilen miktarlarda katkıda bulunur²²³.

Bu Afrika seferi hazırlıkları devam ederken Kral Sebastiyân'ın çılgınlığı tüm ülkede egemendi. O zaferi kesin olarak görmekte, bu nedenle sefer zafer yürüyüşü tarzını andırmaktaydı. Hatta ordusunu oluşturan meteliksiz fakirlerin bile istikbâldeki esirlerini bağlamak için ipler satın aldıklarını da görmekteyiz. Bu sırada seferin hareket üssü Lizbon, son derece kozmopolit, şatafatlı, gürültülü ve hareketli bir dönemi yaşıyordu.

Son derece ilginç olan bir diğer nokta ise; Portekiz ordusunda, Fas'daki Karaviyyin camiine asılmak üzere beraberlerinde çanlar taşıyan rahiplerden bir grubunda bulunmasıydı²²⁴.

Afrika'ya hareket öncesi Sebastiyân, yönetimi devlet konseyine bırakır. Konseyin tüm üyeleri krallığın nâibi olarak altmışaltı yaşında, dînî konumu, yaşlılığı vb. nedenlerle hanedânı sürdürmeye imkânı olmamasına rağmen, Kardinal Henri için oy kullanırlar (Nedense II. Philippe'i önermezler). Bu sırada ikinci bir nâibin belirlenmemesiyle, daha sonrası için İspanya'ya açık bir kapı bırakmış oldular²²⁵.

²²³ S.İ.H.M. Espagne, III, 389-390; P. Berthier, *Bataille*, 81.

²²⁴ Muhammed el-Carbî, *Bidâyetü'l-Hükmi'l-Mağribî*, 98.

²²⁵ P. Berthier, *Bataille*, 83.

Bu gelişmeler sürerken 12 Ocak 1578'de tamamen kaybolan kuyruklu yıldız (Comete), herkesi korkutur ve gelecek bir felâketin işaretçisi diye kabul edilir. Fakat Kral Sebastiyân'ın kurtizanları ise bu durumu istikbâldeki bir zaferin işareti diye yorumlarlar. Bu yorum da Sebastiyân'ın fikrini güçlendirir ve böylece Tanrı tarafından vahyedilen bir misyonun yerine getirilmesi için seçildiği kanısı tereddütlerini iyice yok eder.

İlginç olan bir diğer nokta ise; Portekiz gibi daha ziyade barıştan yana bir ulusun, bu vafını 1578 yılının ilk günlerinden itibaren, yok edişi; şiddetli, savaşçı bir ulus görünümüne dönüşümüdür.

Ayrıca Portekiz, Flandres ve İspanya'dan olmak üzere 20.000 kişilik bir orduya altı ay süreyle yetecek erzak, araç ve silah tedarikinde bulunur.

Ve nihayet büyük hareket günü gelir, Her çeşit ve boyda 800-1000 civarında olan Portekiz gemileri Lizbon'dan Arzila istikâmetine yelken açarlar. Donanma komutanı, Don Diogo de Sousa idi²²⁶.

24 Haziran 1578 Saint-Jean günü son kalanlar da hareket eder. Aynı gün Sebastiyân mâiyeti ve çok sayıda asille Lizbon Katedraline gider. Kutsal âyinden sonra, büyük bir törenle haçlı kraliyet sancağı kutsanır. Sonra büyük bir sevinç içerisinde hareket edilir²²⁷.

Donanma ilk olarak 27 Haziran'da Logos limanına demirler. Bir an önce Afrika'ya geçmek tutkusuyla yanan Dom Sebastiyân hiç vakit kaybetmek istemediğinden buradan hemen hareket ederek Cadix'e ulaşır. Cadix'de sekiz gün kalınır ve o denli eğlenceler düzenlenir ki; düzensizlik ve denetimsizlik nedeniyle Mağribiler (Maures) iki portekiz gemisini ele geçirirler.

7 Temmuz'da donanma yeniden Afrika istikâmetine yelken açar. Cebelitarık Boğazı'na yaklaşan donanma ki koldan hareketle, Tanca ve Arzila'da demirler. Fakat karaya çıkma izni verilmez. Bu arada çok sayıda kişi Okyanus'un dalgalı olması ve deniz tutması nedeniyle hastalanır²²⁸.

Dom Sebastiyân, 9 Temmuz 1578'de donanma Tanger (Tanca) koyundayken Muhammed el-Mütevekkil ile kısa süren ilk görüşmesini yapar. Burada hiçbir aşâğılık duygusu taşımayan el-Mütevekkil, sanki yardım çağrı-

²²⁶ S.İ.H.M. Espagne, III, 409-412.

²²⁷ S.İ.H.M. France, I, 532.

²²⁸ S.İ.H.M. Espagne, III, 415-418; P. Berthier, *Bataille*, 105-108.

sında bulunan kendisi değilde, bizzat yardım eden bir kral görünümündedir. Bu görüşmede Sebastiyân, el-Mütevekkil'e teşekkürlerini bildirir.

Daha sonra karaya çıkan Sebastiyân vâli konağına yerleşir. Sâbık Sultan el-Mütevekkil ile yeniden görüşür; bu sefer onu at üzerinde karşılayan el-Mütevekkil, Sebastiyân için askerî bir nûmayişte bulunur. Ve neticede sâbık sultanın tahtını geri almak için takip edilecek strateji gibi nazik problemleri tartışır²²⁹.

Sebastiyân bu görüşme sonrası o sırada oniki yaşında olan el-Mütevekkil'in oğlu Mevlây eş-Şeyh'i kendi yanında bir anlamda rehîn olarak alıkor. Mevlây eş-Şeyh, önce D. Martin Correa'nın korumasında Mazagan'a götürülür. Savaşta yenilgi sonrası Portekiz'e getirilir, oradan İspanya ile Portekiz'in birleşmesi akabinde İspanya'ya geçer. Kasım 1593'de Hıristiyan dinine geçerek kendini vaftiz edecek III. Philippe'in onuruna Felipe de Africa adını alır²³⁰.

Donanma 12 Temmuz'da Arzila koyuna gelerek 14 Temmuz'da limana demirler ve Portekiz ordusu kamplarına yerleşir. Birlikler askerî tâlimler yerine eğlence ve oyunlara dalar. Böylece ordunun disiplini ve savaşma isteği azalır. Hatta bir gece denetimdeyken Komutan Th. Stukeley'e tanımadığı için bir İtalyan askeri ateş ederek panik ve karışıklıklara neden olur. Öyleki hiçbir kimse ne yapacağını ve nereye gidip gidemeyeceğini bilemeyecek kadar ileri derecede karışıklıklar egemen olur²³¹.

Ordunun izleyeceği yol hakkında; öncelikle Larache'a (el-Arâiş) kara ya da deniz yoluyla mı gidilmeli ve Kasrülkebir'in durumu nasıldı diye tartışmalar olur.

22 Temmuz'da Abdülmelik barışı korumak amacıyla Arzila'da bulunan Sebastiyân'a mektup göndererek onu bu maceradan vazgeçirmeye gayret eder²³².

Sebastiyân'a, Abdülmelik'in gücü hakkında bir Fransız mühtedî ve kendisinin sorguladığı tüccar ve din adamları bilgi vererek, farklı sayılar olmakla birlikte 60.000 civarında süvarisi ve sayısız piyâde (yaya) birliğinden oluşan

²²⁹ S.İ.H.M. Espagne, III, 415-418; P. Bethier, *Bataille*, 108.

²³⁰ P. Berthier, *Bataille*, 109, 241.

²³¹ S.İ.H.M. Espagne, III, 415-418, 428-449; France, I, 405.

²³² S.İ.H.M. France, I, 383-393.

çok iyi bir orduya sahip olduğunu anlatırlar. Fakat bunların Sebastiyân üzerinde hiçbir tesiri olmaz.

Sebastiyân'ın içinde bulunduğu durumun zorluğu Juan de Silva gibi birçok elçi tarafından II. Philippe'e mektuplarla bildirilir. Juan da Silva 27 Temmuz 1578 tarihli mektubunda Sebastiyân'ın içinde bulunduğu güçlüğünü tanımlayarak, böyle bir maceraya atılmak için ordunun sayısının yetersizliği, tecrübesizliği, disiplinsizliği ve kötü kumanda edildiğini belirterek, Sebastiyân'ın ikna edilemez olduğunu ve sonlarının kaçınılmaz ölüm olacağını belirterek "Los lleva a degollar!" ifadesini kullanır. Bu ifadeyle zımnen boğazlanarak kurban olunacağı anlatılmaktadır. Kısacası Sebastiyân için bir mucizeden başka hiçbir umudun olmadığı belirtilmeye çalışılır²³³.

27 Temmuz'da toplanan konsey savaş halini kararlaştırır. Ayrıca savaş öncesi Portekiz ordusunda, özellikle Alman askerler arasında iklim, açlık, susuzluk ve hastalıkların neden olduğu ölümlerden dolayı bir azalma görülür²³⁴.

El-Vefrânî'nin bildirdiğine göre; Hıristiyanların yaklaşık 125.000 kişilik bir orduyla, Müslümanları ezmek ve Mağrib'i yakıp yıkarak helâk etmek için hareketinin duyulmasıyla, halkın bir an için korkuya kapılıp sonlarının geldiğini sandıkları gözlenir. Neticede Portekiz ordusu Mağrib sahillerine saldırınca ahâli durumun vehâmetini Abdülmelik'e bildirir, Abdülmelik Sebastiyân'a bir mektup yazarak; ülkesini terkedip, denizi aşarak Mağrib'e gelme cesaretini gösterdiğini; eğer gerçek bir Hıristiyan ve cesur bir kişiye kendisiyle karşılaşınca kadar beklemesini... bildirir²³⁵.

5. 2 Ağustos-Portekiz Ordusu Savaş Alanına Yaklaşıyor :

Portekiz maceraya giriştiği Mağrib topraklarını uzun yıllardan beri işgal ettikleri liman kentleri ve iç kısımlara yaptıkları bazı girişimleri nedeniyle tanımişti. Özellikle ülkenin kuzey ve kıyı kesimlerini çok iyi biliyorlardı. Ayrıca XVI. yüzyılın ikinci yarısında Léon L'Africain'in²³⁶ "Description de L'Afrique" ve Luis del Marmol Carvajel'in 1573'te Granada'da yayınlanan "Descipcion general de Africa" adlı eserleri; ticaretle uğraşan tüccarların ve seyyahların verdiği bilgilerle Mağrib'i çok iyi tanıtıyorlardı.

²³³ S.İ.H.M. Espagne, III, 439, 449.

²³⁴ S.İ.H.M. Espagne, III, 433, 434, 438; P. Berthier, *Bataille*, 109-118.

²³⁵ el-Vefrânî, 131-132/73-74.

²³⁶ E. Levi-Provencal, *Les Historiens des Chorfa*, 11.

Hristiyanlar için asıl sorun, bölgeye adapte olamayı ve gerekli teçhizatın yokluğu ve daha önceki başarılı girişimlerin ise kısa süreli ve farklı amaçlar için oluşuydu.

4 Ağustos 1578 tarihine kadar Portekizliler, açık alanda, bir meydan savaşına modern silahlarla donatılmış ve daha yüksek düzeyde organize edilmiş bir orduyla Afrika'da savaşmamıştı.

28 Temmuz'da Portekiz ordusu Arzila'dan hareket ederek çok ağır bir yürüyüşle 29 Temmuz'da Arzila'ya bir fersah mesafede Vadi er-Raha'da kampını kurar.

30 Temmuz'da ordu tekrar yürüyüşe geçer.

31 Temmuz'da el-Menara'da mola verilir; aynı gün Kumandan Aldano beşyüz Kastilyalı (Castillans) askerle orduya katılır.

1 Ağustos'ta el-Menara kampı terkedilir.

2 Ağustos'ta Kasrülkebir'e ulaşılır. Bu yürüyüş esnasında iklim şartlarını; sıcaklık susuzluk ve açlığın menfi etkilerini unutmamak gerekir.

2 Ağustos'ta Portekizliler muharebe alanında yeniden savaş konseyini topladılar. İki farklı görüş ortaya atılır; bazıları en iyi çözümün gecikmeksizin Larache istikâmetinde Vâdilmehâzin ve Loukkos nehri boyunca ilerlemek olduğunu ve böylece yeni bir güçle tekrar sefere girişileceğini amaçlarken, diğerleri ise bu hareketin ordunun moralini yok edeceğini en iyi çözümlen ise Vâdilmehâzin'i geçerek sol kıyı boyunca uzanan geniş ovada savaşa girişmenin olacağını söylediler. Böylece Larache üzerine yürümek ya da Mağribliler'le karşılaşılırsa savaşa girişmek amaçlanıyordu.

Don Duarte de Menesa gibi Afrika'da savaş yöntemlerini çok iyi bilen kişiler Sebastiyân'ı bu maceralı yoldan caydırmaya çalışırlar. Onlar doğal bir siper olan (toprak tabya) Loukkos'un sağ kıyısının izlenmesiyle Larache'a dönmeyi istemekteydiler. Fakat amacı Abdülmelik ile savaşmak olan Sebastiyân bu önerileri kesinlikle duymak istemeyecektir²³⁷.

²³⁷ el-Vefrânî, 133/74; S.İ.H.M. France, I, 405, 650;II, 239-286; Espagne, III, 254; P. Bethier, *Bataille*, 127-135, 139.

6. 3 Ağustos-Savaş Arefesi- Abdülmelik'in Taktiği :

Abdülmelik, ülkesinde ve özellikle, Sus bölgesinde huzuru sağlamış Portekiz Kralı Sebastiyân ile el-Mütevekkil'in görüşmelerini ve Portekiz'in Mağrib seferi için hazırlıklarını yakinen takip ediyordu.

Abdülmelik kardeşi Ahmed'in savaş hazırlıklarını yaparak orduyu tanzim etmesini isteyip, İbrahim es-Süfyânî'yi Kasrülkebir civarında halkın maneviyâtını yükseltmesi ve ani saldırılara karşı koyması amacıyla öncü birliklerin komutasıyla görevlendirir.

Sebastiyân'ın silahlanma çabalarından ve Portekiz donanmasının hareketinden sonra Cadix limanında duraklamasından da haberdar olan Şerif Abdülmelik, karşı tedbirler almaya ve cihâd ilan etmeye zaman bulmuştur.

Burada ilginç olan nokta ise; ne zaman ki Kuzey bölgesinde bir yabancı saldırı vuku bulsa şiddetle karşı konulur ve direnilirdi. Fakat bu sefer Portekiz ordusunun ilerleyişi karşısında hiçbir mukâvemet göstermeden sessiz kalınmıştır. Muhtemel bu davranışıyla Abdülmelik, Sus bölgesinde bulunan birliklerinin savaş alanına gelmesi için zaman kazanmayı tercih etmiştir²³⁸.

Mulay Abdülmelik Portekiz işgali karşısında cihâda katılmamayı kabul edemez ve atunda duramayacak kadar hasta olduğu halde sedyesinde taşınarak savaş alanına gelir. Sedyesindeyken uzaktan gelen kardeşi Ahmed'i görünce onu karşılamak için atına biner, birbirlerine yaklaştıklarında, Ahmed bir süre atını koşturur ve kardeşinin yanına varınca atundan iner ve alçak gönüllülükle toprağı öper. Onların bu karşılaşma anına askerler de tüfek atışlarıyla katılırlar²³⁹.

Abdülmelik her ne pahasına olursa olsun sonucu belirsiz olacak bir meydan savaşından çekiniyordu. Hıristiyan birliklerinin ilerleyişini öğrenince onların güzergâhında bulunan ambarların boşaltılmasını, ürünlerin tahribini, su kuyularının kapatılmasını emreder. Ayrıca kardeşi Ahmed'i Portekiz ordusunu arkadan izlemekle görevlendirerek yol üzerindeki kuru otların ve anızlı tarlaların da yakılmasıyla Portekiz ordusunun ilerleyişini zorlaştırmayı da ihmal etmez. Bu durum tecrübesiz Portekiz ordusunun fizikî ve

²³⁸ el-Vefrânî, 133/74; F. Braudel, II, 355; İ. Hareket, *es-Siyâsetü ve'l-Müctema fi'l asri's-Sa'dî*, Dârülbeyza 1987, 70.

²³⁹ S.İ.H.M., France, I, 537; ez-Zeyyânî, *et-Tercüman*, 33.

manevî gücünü kırmaktaydı. Halbuki Abdülmelik Portekiz ordusunun karşılaştığı bu güçlükler ve yoksunluklar nedeniyle silah çekmeden geri döneceğini umuyordu.

Portekizli tarihçi Robello da Silva'ya göre Abdülmelik; sadece kendi tebeasının kanının dökülmesi değil, aynı zamanda düşman kanınında dökülmemesini amaçlıyordu. Hatta Sebastiyân'ı işgal edilen yerlere karşılık esir olarak almayı bile istiyordu. Bu konuda L.de Oxeda şunları yazar; Sultanın amacı, Hıristiyanlara karşı savaşmak değil, bilakis onları kamplarında kuşatmak, açlık ve diğer sıkıntılara katlanamayıp geri çekilmelerini ya da bozguna uğramalarını sağlamaktı. Şunu kabul edebiliriz ki; Abdülmelik Portekiz ile uzun va'dede gerçekleştirmeyi tasarladığı mümkün olacak başarıyı hedefliyordu²⁴⁰.

3 Ağustos'da Portekiz ordusu bir geçit arayarak Vâdilmehâzin'in sağ kıyısı boyunca ilerlemeye devam eder. Bu nehrin öbür kıyısına geçiş; günün en önemli olayı ve aynı zamanda da büyük bir kısmını alır²⁴¹. Köprü'nün geçilmesi gibi oldukça nazik bir anda Mağrib ordusunun bunu fırsat bilerek saldırıya geçmemesi de dikkate değer bir konudur. Zaten Abdülmelik'in arzusu ülkesine karşı olan Hıristiyan tehdidini önlemek olduğundan, Portekiz ordusunun kendileri için stratejik önemi olan konumunu terkettiğini görünce, artık Hıristiyanların kesinlikle kaybedeceklerine hükmetmişti.

Mağrib ordusu da aynı gün Loukkos ırmağının sağ kıyısıyla Vâdilmehâzin'in sol kıyısını kaplayan geniş alana kampını kurar. Daha sonra Abdülmelik, birliklerinin mâneviyatını ve komutanlarının bağlılığını ölçmek için becerikli bir taktik uygular. Karargâhının ortasında; arzu eden herkesi tamamen özgür kıldığını, hatta isteyenin düşman tarafına geçebileceğini ilan ettirir. Bunun üzerine bütün komutanları ve askerler onun hizmetinde ölmekten başka birşeyi arzu etmediklerini büyük bir coşkuyla ifade ederler ve o gece savaş için tüm hazırlıklar tamamlanır.

Aslında Abdülmelik'in amacı, o ana kadar Vâdilmehâzin'in sağ kıyısını tutarak, Larache (el-Arâîş)'a yönelen Portekiz ordusuna hiç muhâlif olmamaktı. Onun tahminine göre Larache'in Sebastiyân tarafından işgali o an için var olan Hıristiyan tehdidinin kesin olarak uzaklaştırılmasına yeterli olacaktı²⁴².

²⁴⁰ P. Berthier, *Bataille*, 137-138.

²⁴¹ S.İ.H.M. France, I, 405.

²⁴² P. Berthier, *Bataille*, 145-147.

7. 4 Ağustos 1578 - Savaş Günü :

Dom Sebastiyân, 4 Ağustos sabahı Mevlây el-Mütevekkil ve komutanlarından oluşan savaş konseyini toplar. Kendisine tek kurtuluş yolunun gün boyu ordunun konumunu koruyup geceleyin karanlıktan yararlanarak Larache'a geri çekilmek olduğu ve bu geri çekilişi de yavaşlatmaması için topların toprağa gömülmüş olarak bırakılmasını ve eşya taşıyan yük arabalarının da terkinin önerirler. Bu şekilde hareket özgürlüğü kazanan birliklerin Larache'ı kolayca işgal edebileceğini bildirirler.

Sebastiyân bu öneriye çok kızar; kendi şanı için topların terki ve geri çekilme işini küçültücü bulur. Bu arada kendisi gibi düşünen taraftarlar da bulur.

Muhammed el-Mütevekkil bile savaşa girişmeyi yarına ertelemesini, Sultan Abdülmelik'in sağlığının çok ağır durumda olduğunu, hatta ölebileceğini bildirerek, kendisinin de ölü bir düşmana karşı savaş kazanmış olmayı pek ma'kul bulmadığını söyler. Ayrıca Arap ordusunun denetiminin öğle sonrası biraz gevşeme göstereceği, bu nedenle savaşa öğle sonrası başlamanın daha uygun olacağı; özellikle Arap süvâriyelerinin çok hızlı oluşları ve yakıcı iklim şartlarına da alışkın olmaları nedeniyle, öğle sonrası saldırı olursa, yenilgi halinde geceleyin yeniden toparlanmanın mümkün olabileceğini de ilâve eder.

Fakat Dom Sebastiyân bu önerilerin hiçbirini kabul etmeyerek derhal savaş konseyini değiştirir ve D. Duarte de Menezes'e harekete geçmeyi ve F. de Aldana'ya da piyâde sınıfını organize etmesini emreder. Bazıları Portekiz ordusunun yenilgisini bu Kastilyalı Komutan Aldana'nın Sebastiyân'ı derhal savaşa teşvik etmesinde bulurlar²⁴³.

Portekiz ordusu, Komutan F.de Aldana tarafından klasik tarzda, kare şeklinde biçimlenerek savaş halini alır. Bu şekil Afrika savaşlarında ve bilhassa Mağribli süvarilerin saldırılarına karşı direnilebilecek en uygun savaş düzeniydi.

Mağrib birlikleri ise Türk ordusu benzeri, hilâl şeklinde savaş düzenini alır. Ordunun sağ kanadında Ebû'l-Abbas Ahmed, sol kanadında ise Muhammed Zerkun komuta etmekteydiler. Piyâde sınıfını Endülüslü ve onları da Mağribli askerler takaddüm ederdi. Hilâlin iki yanında onbin atlıdan

²⁴³ P. Berthier, *Bataille*, 148-153.

oluşan süvariler ve atlıların ötesinde de bir fırka ihtiyat birliği bulunmaktaydı²⁴⁴.

Vâdilmehâzin Savaşı'nın²⁴⁵ en önemli olaylarından birisi de; Şazeliyye tarikau şeyhi Ebû'l-Mehâsin Sîdi Yusuf el-Fâsî, Sîdi Ebû'l-Abbas es-Sebtî gibi çok sayıda dînî şahsiyetin at üzerinde savaşa katılıp, askerleri şehâdete teşvik etmeleriydi. Ayrıca savaşa katılan gönüllüler de şehâdeti tatmayı arzuluyorlardı²⁴⁶. Dom Sebastiyân'ın ordusunda da çok sayıda din adamının mevcudiyeti bilinmekteydi.

4 Ağustos sabahı Sebastiyân, ordusunu savaşa teşvik amacıyla hamâsetli bir nutuk çekerek, "Kutsal Haç"ı yükseğe kaldırıncâ askerler diz çökerek ta'zîmde bulunurlar. Bunu fırsat bilen Mağrib topçu birlikleri, Portekiz ordu komutanları ve soyluları cihetine toplarını ateşleyerek göz açıp kapayıncaya kadar yirmiiki topu ele geçirirler.

Mağrib toplarının gürlemeleri karşısında Sebastiyân saldırı emrini vermekte bir an için tereddüt edince, Hıristiyan saflarında doğan panik ve korkuyu gören Capitaine Francisco de Aldana Portekiz topçularının da atışa başlamalarını emreder. Fakat iyice yerleşmemiş ve arabalarda taşınan toplar hiçte Mağribliler için tehlikeli olamaz. Nihayet Sebastiyân da savaş emrini verir. Ordusunun yönetimini üstlenmiş Dom Sebastiyân sade bir asker gibi, sol elinde silahıyla ilerliyordu. Portekiz ordusunun bu ilk saldırısı başarılı olur. Fakat Mağrib ordusunun ortasına ulaşıldığında Portekiz piyâde birlikleri bozguna uğrayıp geri çekilmeye başlar. Sebastiyân bile geri çekilmek zorunda kalır ve ordusu dağılır. İspanyollar, Portekiz senyörlerinin yok olmaları için acilen geri çekilmelerini önerirler.

Müslümanlar ilk olarak Portekiz topçu birliğini ele geçirirler. Ve sırasıyla Hıristiyan komutanlar; F.de Aldana, Th Stukely, Don Alanso de Aquilar, Martin de Bourgogne öldürülür²⁴⁷. Mağrib süvari birliklerinin de saldırıya geçmesiyle Hıristiyanlar tamamen bozguna uğrayarak kaçmaya başlar. Kaçanlar ya öldürülür ya da esir edilir. Vâdilmehâzin Irmağını geçmek²⁴⁸ isteyerek köprüye yönelenler, köprünün yıkılmış olduğunu görünce zorunlu

²⁴⁴ el-Vefrânî, 133/75; S.İ.H.M. France, I, 487, 550-552, 661; İ. Hareket, *es-Siyaset*, 72.

²⁴⁵ İbnü'l-Kadi, *Cezvetü'l-İkübâs*, 214.

²⁴⁶ el-Vefrânî, 134/75; A. Cour, *Etablissement*, 145.

²⁴⁷ S.İ.H.M. France, I, 556; P. Berthier, *Bataille*, 162-167.

²⁴⁸ el-Fiştâlî, *Menâhilü's-safa*, 101, 112; en-Nâsırî, *el-İstiksa*, VI, 68.

olarak karşı tarafa geçmek için nehire girdiler. O sırada nehir sularının taşkın halde bulunması nedeniyle çok sayıda kişi nehirde boğularak öldü. Burada ölenlerin sayısı savaş meydanında ölenlerden daha fazla oldu.

El-Vefrânî'nin bildirdiğine göre Portekiz birliklerinin, savaş öncesi nehri geçmelerine müteâkib, kurnazca davranan Abdülmelik geçişi sağlayan köprü'nün yıkılması için bir süvari birliği gönderir ve görev yerine getirilir²⁴⁹.

Kılıçtan kurtulanlar gemilere can atarak Portekiz'e dönerken önlerine Sinan Reis çıktı. Portekiz gemilerinin birkaçını batırdı. İki parçası karaya çıktı. Sinan Reis'te bunlardan beşyüz esir aldı²⁵⁰.

Abdülmelik ise savaş alanında hasta olması²⁵¹ nedeniyle ata binemediğinden sedyesinde (muhafla) taşınıyordu. Kasrülkebir'e kadar Fransız doktor Guillaume Bérard'da dahil olmak üzere doktorlarının refakatinde gelmişti. Abdülmelik'in bir de Capitan Alley adlı Yahudî doktoru vardı.

Abdülmelik savaş günü, bir an kılıç elinde muhteşem kostümüyle birliklerinin başında görülmüş; fakat ordusunun zaferine kavuşmadan savaş meydanında vefât etmiştir²⁵².

Yaklaşık 200.000 kişinin katıldığı savaşta Abdülmelik ölür. Onun ölümü ordudan gizlenir. Hâcibi Rıdvan sultanın çadırına girip çıkar ve sanki Abdülmelik yaşıyormuş gibi ondan; "Sultan size kâfirlere karşı yürümenizi emrediyor" gibi emirler verirdi. Abdülmelik'in ölümüyle komutayı kardeşi Ahmed ele alır. Ve Hıristiyanların hezimetini tamamlar²⁵³.

Neticede 4 Ağustos 1578 (30 Cemaziyelevvel 986) Pazartesi günü kırkbeş derece sıcaklıkta vuku bulan, Kasrülkebir (Alcazarquivir) Savaşı'nda²⁵⁴ 20.000 Portekizli, Sebastiyân ve el-Mütevekkil savaş meydanında kaldılar., Diğer 20.000 kişi gemilerine binmeye muvaffak oldular, geri kalan 40.000

²⁴⁹ el-Vefrânî, 134/74; ez-Zeyyânî, *et-Tercüman*, 34.

²⁵⁰ Nühbettü't-Tevârih, 134.

²⁵¹ el-Fiştâli, *Menâhilü's-Safâ*, 27, 3.

²⁵² S.İ.H.M. France, II, 107, 174, 175; III, p. VIII-IX.

²⁵³ en-Nâsirî, *el-İstiksa*, VI, 80-81.

²⁵⁴ el-Vefrânî, 136/76; el-Fiştâli, *Menâhilü's-Safâ*, 39, 213; en-Nâsirî, *el-İstiksa*, V, 83; ez-Zeyyânî, *et-Tercüman*, 33; Kasrülkebir'in daha önceki adı Kasrül-Kutâme idi.

kişi Mağribliler tarafından esir edildi. Bu suretle Vâdilmehâzin Savaşı (Vadi's-Seyl sahrası) üç hükümdarın vefâtıyla şöhret buldu²⁵⁵.

Osmanlı da bu savaşta Mağrib'e asker, silah ve techizât yardımında bulunmuştur²⁵⁶.

8. Savaşın Bilançosu :

İbnü'l-Kâdî gibi bazı tarihçilere göre Abdülmelik'i, amacı Mağrib'de Türk hâkimiyetini kurmak isteyen hâcibi Rıdvan el-Uluç zehirleyerek öldürmüştür²⁵⁷.

Bir diğer ifadeye göre Abdülmelik kolera hastalığına yakalanmıştı. Onun savaş meydanında ölümünün sebebi bu hastalık oldu. Zaten XVI. ve XVII. yüzyıllarda çok sayıda kişi bu hastalığa maruz kalmıştır²⁵⁸.

Abdülmelik'in savaş alanında ölümü sonrası Ahmed el-Mansûr yeni Mağrib sultanı olarak ilan edilir²⁵⁹. Ve savaş sonrası Abdülmelik'in nâşi Merakeş'e getirilir.

Bir diğer açıdan bu savaşın sonunda Mağrib saltanatı tabı gereği üzere el değiştirmiştir.

Savaşta en büyük kayıp Portekiz hanedanı için söz konusu olur. Zira krallık ailesi yok olurken onların yerine İspanya Portekiz'e egemen olacaktır. Gerçekten bu savaşta Portekizliler büyük bir felaketi yaşamış oldular²⁶⁰.

Savaşta dağılan Portekiz ordusu geri çekilmeyi ister fakat nehri geçişi sağlayan tek geçit olan köprüünün Abdülmelik'in emriyle yıktırılmış olması, onların felaketini hazırlar ve çok sayıda kişi ancak nehri geçerek kurtulabilir²⁶¹.

²⁵⁵ Hammer (Atâ Bey), VII, 44-45; Muhammed el-Garbî, *Bidâyetü'l-hükmi'l-Mağribî*, 98; Abdülaziz Salim-Celal Yahya, *Kitabü'l-Mağribi'l-kebir*, III, 39.

²⁵⁶ Muhammed el-Garbî, *Bidâyetü'l-hükmi'l-Mağribî* 95; Abdülkerim Kerim, *el-Mağrib fi ahdi'd-Devleti's-Sa'diyye* Ribat 1978 (1389), 105; Osmanlı yardımı 6.000 okçu (Rumât-topçu), 1.000 zuhaf askeri, 800 süvâri ve 12 top vb. ibarettir.

²⁵⁷ el-Vefrânî, 137/77; en-Nâsirî, *el-İstiksa*, V, 86.

²⁵⁸ S.İ.H.M. France, I, 537; İ. Harekât, *es-Siyâset*, 73.

²⁵⁹ el-Vefrânî, 134/75; ez-Zeyyânî, *et-Tercüman*, 34; el-Kâdirî, *Nesrû'l-mesânî*, I, 370; el-Fiştâlî, *Menâhilü's-safâ*, 38, 213; Abdülaziz.

Salim-Celal Yahya, *Kitabü'l-Mağribi'l-kebir*, III, 39; Nühbetü't-Tevârih, 134; a. Cour, *Etablissement*, 144.

²⁶⁰ A. Cour, *Etablissement*, 144-145.

²⁶¹ el-Vefrânî, 135/75.

Portekiz kralı Dom Sebastiyân bile nehri geçmek isterken boğularak ölür. Çünkü köprüye yönelen Hıristiyanlar onun yerinde eser bulamayınca kelebeklerin ateşe atılışları gibi kendilerini nehre atarlar²⁶².

Vâdilmehâzin Savaşı, XVII. yüzyılın en çok ölüm getiren büyük muharebelerinden birisidir. Bu savaşta insan kaybı konusunda Portekiz ve Mağrib taraflarının ölenler ve esirler hakkında verdikleri rakamlar birbirleriyle tamamen tutarsızdır.

Batılı kaynaklara göre Portekiz ordusunun kaybı 8-10.000 iken, Mağrib ordusunun ise 5.000'e ulaşmaktadır. Hıristiyan esirlerin sayısı ise, daha ziyade savaşta aktif rol almayan kadınlar ve çocuklar olmak üzere 15.000 civarındadır.

Diğer bir rivayete göre ise Portekiz ordusunun kaybı 25.000 civarındaydı. Mağrib'in muzaffer olduğu bu savaşta kaybı ise 18.000 civarındaydı²⁶³. Bu konuda De Castries'nin yanlış olması muhtemeldir.

Ayrıca bu savaşa katılan çok sayıda Portekiz soylusunun öldüğü ya da esir edildiğini de düşünürsek, savaşın en ağır yükünü bu Portekiz asilleriyle birlikte ordunun öncü birliğini oluşturan Alman, Kastilya ve İtalyan birliklerinin çekmiş olduğunu görürüz. Özellikle yabancı birliklerden de, çok az sayıda kişi canını kurtarabilmiştir. Ve neticede artık bir Portekiz ordusundan bahsetmemiz imkansız olacaktır²⁶⁴.

Savaşın sonuçlarıyla ilgili verilen bir diğer değişik rakamlara göre ise; 20.000 Portekizli savaş alanında ölürken, 20.000'i ancak gemilere binmeye muvaffak olabildi. Ve 40.000'i de esir edildi²⁶⁵.

Neticede savaş sonu, 80.000 kişi olarak karaya çıkan Portekiz birliklerinin ancak 20.000'i gemilere binerek geri dönebildiler²⁶⁶.

Müslümanlar ise onların beraberlerinde getirdikleri arabalar, silah vb. her şeyi ele geçirdi²⁶⁷.

²⁶² en-Nâsiri, *el-İstiksa*, V, 81.

²⁶³ S.I.H.M. France, I, 435; İ. Harekât, *es-Siyâset*, 74.

²⁶⁴ S.I.H.M. Espagne, III, 489-524; P. Berthier, *Bataille*, 171, 265.

²⁶⁵ Hammer (Atâ Bey), VII, 44; Nühbetü't-Tevârih, 134.

²⁶⁶ el-Fiştâli'ye göre müşriklerden 80.000 kişi ölür. Bütün bunlar halifenin sabrı ve İslâm milletini Allahın koruması ve dinine yardım etmesinin neticesidir. bkz. el-Fiştâli, *Menâhilü's-safâ*, 39, 213.

²⁶⁷ ez-Zeyyânî, *et-Tercüman*, 34.

a) Dom Sebastiyân'ın Ölümü :

Aslında Portekiz kralı Dom Sebastiyân'ın ölüm şekli bir giz olarak kalır²⁶⁸. Dom Sebastiyân'ın nehirde boğularak öldüğü²⁶⁹ söylendiği gibi, savaş meydanında kaybolduğu da söylenmektedir²⁷⁰.

Halbuki Vâdilmehâzin'de savaş alanına gelen Mağrib sultanı Abdülmelik'in doktoru Guillaume Bérard'ın arkadaşı seyyah Vincent Le Blanc, Sebastiyân'ın cesedinin bozulmaması için, içi sönmemiş kireç dolu bir sandıkta taşındığını gördüğünü bildirir. Vincent Le Blanc, Guillaume Bérard ile Mağrib'e geldiği sırada bir murâbıtın mezarında işlediği suçtan dolayı kadı tarafından dayak cezasına çarptırılır (Bastonnade). Bir arkadaşıyla neredeyse dayak altında ölmek üzereyken, Abdülmelik nezdinde nüfûz sahibi olan bir İspanyol tüccar Andrea Gasparo Corso'nun girişimiyle bu seyyahlar hürriyetlerine kavuşurlar. Daha sonra Dom Sebastiyân'ın ordusunu ziyaret ettiğinde orduda çok sayıda kadın ve çocuğun bulunduğunu bildirir. Vincent Le Blanc savaş sonrası Marsilya'ya dönmüştür²⁷¹.

Sebastiyân'ın cesedi tahnîti (ilaçlama) sonrası bir tabuta konarak Kasrû'l-Kutâme'ye gönderilir. Daha sonra bazı hürriyetine kavuşturulan esirlerle birlikte II. Philippe'e teslim edilir²⁷².

b) Muhammed el-Mütevekkil'in Ölümü :

Sâbık Mağrib sultanı Muhammed el-Mütevekkil, Hıristiyanların yenilgisini görünce galiplerin elinde ölümü tercihtense Vâdi Lukkos nehrini yüze rek karşı tarafa geçmek ister, fakat nehri geçemeyip akıntıya kapılarak boğulur. Kısacası oda kaçarken ölür²⁷³.

Muhammed el-Mütevekkil'in nehirden çıkartılan cesedinin derisi yüzülür, içine saman doldurularak Mağrib'in Merakeş ve diğer şehirlerinde halkın müşahedesi için teşhir edilir²⁷⁴.

²⁶⁸ P. Berthier, *Bataille*, 169.

²⁶⁹ el-Vefrânî, 135/75; en-Nâsırî, *el-İstiksa*, V, 81; el-Fiştâlî, *Menâhilü's-safâ*, 101, 113; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-iktibas*, 214; Abdülaziz Salim-Celal Yahya, *Tarihü'l-Mağribi'l-kebir*, III, 39.

²⁷⁰ A. Cour, *Etablissement*, 144.

²⁷¹ S.İ.H.M. France, III, p. X-XII; I, 625.

²⁷² ez-Zeyyânî, *et-Tercüman*, 34-35; İ. Harekât, *es-Siyâset*, 74.

²⁷³ el-Vefrânî, 135/75; el-Kâdirî, *Nesrû'l-mesâni*, I, 370; İbnü'l-Kâdî, *Cezvetü'l-İktibas*, 214; Abdülaziz Salim-Celal Yahya, *Kitabü'l-Mağribi'l-kebir*, III 39; Cour, *Etablissement*, 144; p. Berthier, *Batailli*, 169.

²⁷⁴ el-Vefrânî, 135/75; en-Nâsırî, *el-İstiksa*, V, 82; ez-Zeyyânî, *et-Tercüman*, 34-35.

Daha önce Muhammed el-Mütevekkil ile beraber kaçarak Hıristiyan ülkelerini dolaşmış olan Davhatü'n-Nâşir adlı eserin sahibi Ebû Abdullah Muhammed b. Asker'in de cesedi Hıristiyan ölümler arasında bulunur. Hatta onun kible cihetine yönelmiş olduğu da söylenir. O dönemin fakihlerinden âlim Sidi Abdullah el-Hıbtü, İbn Asker'in masum olduğunu göstermeye çalışacaktır²⁷⁵.

İbn Asker gibi bazı âlim ve sâlih kişilerin el-Mütevekkil'in safında oluşunun sebebi, muhtemelen Abdülmelik'in zulmüne karşı, el-Mütevekkil'i tercih etmeleriydi. Lâkin dış tehlikeler karşısında ümmetin birliğinin her şeyin üstünde tutulması da gerekirdi²⁷⁶.

III. SAVAŞ SONRASI GELİŞEN OLAYLAR

1. Savaş Hakkında Değerlendirmeler ve Portekiz Ordusunun Mağlubiyetinin Nedenleri:

Portekiz'in Mağrib'te en iyi dönemi Benî Vattâsiler devrine rastlar. Onların Mağrib'den geri çekilişleri imparatorluğun genel sıkıntılarıyla ilgilidir. Portekiz İmparatorluğu dağınık olan geniş alanıyla, o dönemde mâlî ve insan gücü açısından yetersizliğinin sıkıntısını yaşıyordu. Başarısızlığın diğer sebepleri; Mağrib'in iç kısımlarına açılmayıp, izole olmaları ve diyalog kuramamaları, liman şehirlerindeki (Fronteiras) vâlileri arasında mevcut olan anlaşmazlıklar, ayrıca bu şehirlerin birbirlerinden olan uzaklıkları nedeniyle coğrafi konumun elverişsizliğidir.

Portekiz'in beşerî veya demografik yetersizliğinin ana etmeni deniz aşırı ülkelerde kurduğu kolonilerinin mevcudiyetidir. Bu nedendir ki 1578'de Portekiz'de doğum oranının, dönemin en düşük seviyesinde olduğunu ve ülke çapında yerleşimin yetersizliğini görmekteyiz. Bu dönemlerde (1580) Portekiz nüfusunun bir milyon yüz bin civarında olduğu bildirmektedir²⁷⁷.

Portekiz ordusu Lizbon'dan hareket sonrası, İspanya'dan destek güçlerinin gelişini bekleyerek Cadix, Tanger (Tanca) ve Arzila'da verdiği mollarla boş yere zaman kaybedip, Abdülmelik'in kendisini iyice teftişine imkan sağlamıştır. Onsekiz gün kadar Arzila'da anlamsız bekleyiş, belki de

²⁷⁵ el-Vefrânî, 135-136/76; en-Nâsiri, *el-İstiksa*, V, 82; P. Berthier, *Bataille*, 169.

²⁷⁶ S.İ.H.M. Angleterre, I, 354; İ. Harekât, *es-Siyâset*, 74.

²⁷⁷ F. Braudel, I, 361; P. Berthier, *Bataille*, 22-25.

Sebastiyan'ın felâketini hazırlayan yıkımın en önemli sebeplerinden birisidir²⁷⁸.

Tanger'e çıkartma yapan Portekiz ordusu, daha sonra Arzila'ya nakle edilmiş (12 Temmuz) ve böylece kendini savunmaya kararlı bir ülkeyi istilâ etmiştir; üstelik bu ülke mükemmel bir süvâriye, toplara ve arkebüz (çakmaklı tüfek) kullanan askerlere (bunlar çoğu zaman Endülüslülerdir) sahiptir...

Komuta etmekten aciz kral, açlık ve sıcak altındaki uzun yürüyüşten tükenmiş ordunun zayıflığını artırmış. Mağrib'de onun karşısında "genel seferberlik" ilan etmiştir. Hıristiyanlar sayının büyüklüğü altında ezilmiştir. Civar bölgedeki dağlılar, onların yüklerinin yağmasını tamamlamışlardır²⁷⁹.

Portekiz ordusunun komutasındaki zayıflık ve yetersizlik; komutanların harplere olan ehliyetlerinden dolayı değilde rüşvetle bu görevi üstlenmekle itham edilmeleri; en uygun şekilde hamlede bulunmak için, yavaş davranılmaması gerektiği yolunda yapılan tüm uyarılara Portekiz kralının itibar etmemesi; Portekiz donanmasının her hangi bir karşı hücum anında Arzila'da bulunmayışı; komutayı ele alanların Mağrib ordusuna âit gerekli bilgilerden yoksun oluşları da önemli nedenlerdendir²⁸⁰.

Portekiz'in yenilgisindeki diğer faktörlerden birisi de; süvâri sınıfı yerine, piyâde sınıfına öncelik verilen ordusunun yapısında aranmalıydı. Bu piyâde birliğinin de (arkebüz gibi) yeterli ateşli silahlardan yoksun oluşları; kurdukları ordunun da askerî disipline ve bu mesleğe yabancı oluşları v.b. nedenlerle Mağrib süvarisine karşı koyamamalarıdır. Mağrib ordusunun gücü; sayıdan ziyade, ateşli silahlardaki üstünlüğü ve yer değiştirmedeki hızlılığındandı.

Hıristiyan gücünün zayıflığının bir başka nedeni; Portekiz ordusunun çok uluslu oluşunda aranabilir. Daha Lizbon'dan ayrılmadan İtalya, Alman, Portakiz ve Kastilya birlikleri arasında derin anlaşmazlıkların ortaya çıkışı ve savaş anında da tam bir birliğin sağlanamadığı vârid olmuştur. Aslında Portekiz ordusunun yapısı daha çok savunmaya yönelikti. Ordunun kare biçimi, onu dar bir alana sıkıştırdı ve süvâri birliklerine serbestce hareket etme imkanı vermedi. Özellikle geri çekilme anında, alanın yetersizliği nedeniyle

²⁷⁸ S.İ.H.M. France, I, 534; P. Berthier, *Bataille*, 246.

²⁷⁹ F. Braudel, 355.

²⁸⁰ S.İ.H.M. France, I, 397; İ. Harekât, *es-Siyâset*, 74-75.

bizzat kendi piyâde birliklerine çarpmış ve bunun akabinde de dağınkılık meydana gelmiştir²⁸¹.

Bir başka açıdan; Portekiz ordusunda çok sayıda sivilin ve eşyanın oluşu, hareketin yavaşlığına neden olmuştur. Ordunun komutasındaki eksiklik, Sebastiyân'ın sadece kendisinin operasyonu üstlenmesi, komutanlarının girişimlerine duyarsız kalışı ve böylece komuta yetkisini kötü kullanması Portekiz ordusunun felâketini hazırlamıştır.

Bu savaşta; Abdülmelik çok iyi bir strateji takip eder. Onun tek bir arzusu, her şeyden önce Afrika topraklarında savaşmayı gerçekleştirmektir. Mağrib ordusunun başarısında, iki faktör son derece önemlidir; Abdülmelik'in tahta çıkışıyla yeni bir Mağrib ordusunun yapılanması ve dîni liderlerin yaptıkları cihâd çağrısına halkın kitleler halinde icabet etmesi: Bu iki unsurun birleşimi ve sayısal üstünlük Mağrib ordusuna korkunç bir güç verdi. Ayrıca bu savaşla, askerî alanda Afrika'da mızraklı birliklerin (piquiers) yetersizliği görülecektir.

Savaşın başlamasıyla Mağrib ordusu, Portekiz birliklerini klasik savaş metoduyla kanatlardan kuşatarak kısıpaca alır. Bu arada Abdülmelik savaş alanında vefat etmesine rağmen birliklerine süreklilik anlayışını empoze etmeyi başarmış olduğu açıkça görülmektedir²⁸².

Bu savaşın bölgede çok büyük bir etkisi olur. Mağrib'in adı yükselir. Portekiz için bu girişim bir macera iken, Mağrib için ise planlı ve iyi hesaplanmış bir başarı olur²⁸³.

Sebastiyân'ın savaş alanında ölmesiyle Portekiz'in Mağrib'i müstemleke haline getirme hayali de son bulur²⁸⁴.

Unutulmaz büyük savaşlardan biri sayılan "Vâdilmehâzin Savaşı"na evli-yâların da katılımı ve önemi açısından, İbn el-Qâdı gibi bazı tarihçiler bu savaş "Bedr Gazvesi" ne benzettirler²⁸⁵. Şeyhlerden Ebû Râşid Yakup el-

²⁸¹ S.İ.H.M.. France, I, 558; P. Berthier, *Bataille*, 172-173.

²⁸² P. Berthier, *Bataille*, 171-174.

²⁸³ Abdülhâdi et-Tâzi, *el-Mûcez min târihi'l-alâkâti'd-Düveliyeti bi'l memleketi'l-Mağribi*, Rabat 1984, 91-92.

²⁸⁴ Abdülhâdi et-Tâzi, *el-İlmâm bi men vâfaka hükmühü li'l-Mağribi*, Rabat 1982, 80.

²⁸⁵ E. Levi-Provençal, *Les Historiens des Chorfa*, 107.

Yedri'nin ifadesine göre, bu savaşa katılan her bir Müslüman, bir Hıristiyanın üzerine atıldığında onun bir başka müslüman tarafından öldürülmüş olduğunu farkediyordu²⁸⁶.

Mağrib için bir diğer kazanç ise, o ana kadar Abdülmelik'e yardımlarına rağmen, komşuları Cezayir ile aralarındaki çatışmaların bir asır boyunca durmasıdır²⁸⁷.

Bu savaşın neticeleri Portekiz için de son derece önemlidir. Sebastiyan'ın ölümüyle hanedân sönmüş, İspanya ise Portekiz'de egemenliğini sağlamıştır. Bu konuda Mağrib açısından ise sadece saltanatın el değiştirmesi söz konusudur. Bununla birlikte yeni Mağrib sultanı Ahmed el-Mansûr, daha sonra Sudan'ın fethini gerçekleştirecek ve Portekizli esirlerden sağlanan fidyeler ve buna Sudan altınının da ilavesiyle Ahmed el-Mansûr ez-Zehabi lâkabını alacaktır²⁸⁸.

Savaş sonu Müslümanlar Mağrib'de benzeri görülmeyen bir ganimete kavuşurlar. Allah'ın hikmeti şu ki; savaşta aynı günde üç Kral ölürken, bir sultan tahta çıkar. Bazı İslam tarihçilerinin değerlendirmelerine göre bu üç Kralın bir günde helak oluşuna karşı, bir başkasının hükümdar oluşu, Allah tarafından teslis inancının helâkine ve tevhîd inancının ikamesine açıkça bir işarettir²⁸⁹.

2. Savaşın Avrupa'da Etkisi :

Vâdilmehâzin Savaşı'nda Mağrib ordusunun zaferi ve Sebastiyan'ın yenilgisi Avrupa'da büyük bir yankı ve heyecana neden olur. İlk tepki olaya inanmamak şeklinde tezahür eder. Çünkü özellikle açık denizlerde egemen olan bir çok sayıda zaferler kazanan Portekiz gibi bir ülkenin, Mağrib'de tek bir savaşta yenilerek, ordusunun yok oluşunun kabulü gerçekten çok zordur. Bu nedenle Avrupa sarayları, bu olaya pek inanamadılar. Üstelik Portekiz devleti de tarihinde bu denli kritik bir dönemi ve zayıflığı da yaşamamıştı. Portekiz ordusunun yenilgisiyle kazanılan bu zafer Mağrib'in gücünü ispatlıyor ve Avrupa saraylarının yeni bir imaj olarak dikkatini çekiyordu²⁹⁰.

²⁸⁶ el-Vefrânî, 131/73.

²⁸⁷ S.İ.H.M. France, I, 397; İbrahim Harekât, *es-Siyâsetü vel-müctema' fi'l asri'Sa'di*, 75.

²⁸⁸ E. Levi-Provençal, *Les Historiens des Chorfa*, 107; A. Cour, *Etablissement*, 145.

²⁸⁹ en-Nâsırî, *el-İstiksa*, V, 84-85.

²⁹⁰ S.İ.H.M. France, I, 672; Angleterre, I, 322-325; P. Berthier, *Bataille*, 180; Jean Sauvaget, *İslâm Dünyası Kısa Kronolojisi*, 66.

Bir başka açıdan, bu savaşın neticeleri Avrupa'da daha da belirgin bir şekilde, açıkça görülür. Dom Sebastiyân'ın evladı ya da veliahtı olmadığından II. Philippe Portekiz'e egemen olur ve yaklaşık altmış iki sene boyunca Portekizliler İberya birliği altında, İspanya'nın egemenliğinde yaşarlar. Bu bağımsızlığın yitirilişi Portekiz tarihinde bir kopukluğa neden olur.

Aynı zamanda Sebastiyân'ın imajı felâket ve efsanelerle büyür. Yenik kral İmparatorluğun özelemlerinin ve Portekiz misyonerlerinin bir sembolü olarak ortaya çıkar. Hatta onun esrarlı bir tarzda kaybolduğu ve bir gün bitmeyen ölmez bir eserle tekrar ortaya çıkacağı inancı gündeme gelir (Sebastiyânizm). Bu inanç, Portekizlilerin hayalinden, en azından edebî planda hiç kaybolmadan sürüp gider.

Bu savaş tüm Avrupa'da bir serabı ortaya çıkarır. Hıristiyan âleminin çok büyük askerî başarıları olan, en güçlü ve denizasırlı ülkelerde kolonileri olan bir ordu, kendine yakın bir kıyı ülkesinde, yedi yabanın yüzünden yenilmiştir. Bu olay üzerine Avrupa sarayları bazen desteğini almak üzere Mağrib'le diyalog kurmaya teşebbüs edeceklerdir. Avrupa'nın bu yanlışından en kazançlı çıkan Ahmed el-Mansûr olacak ve bu zaferin parıltısı onun hanedânının devamına ve Sa'dîlerin düşüş döneminin bir müddet gecikmesine neden olacaktır²⁹¹.

XVI. Yüzyılın sonu kadar, hiçbir çağda bu denli Hıristiyan devletlerle dostluk girişimlerinde bulunulmamıştır. Merakeş, Fas ve hatta Şeriflerin Mahallası'nda bile hiçbir zaman bu kadar çok sayıda Avrupalı ajan, yetkili göçmen, tüccar, gizemli misyonlarla görevli serüvenci vb. görülmemiştir. Hatta I. François ile Osmanlı Sultanı ittifâkı sonrası bile, "Haç ile Hilâl" arasındaki bu uzlaşmaları gözleyemeyiz.

İstanbul'da uzun süre kalan Abdülmelik, birliklerini, Türklerin organizasyonuna ve onların savaş metodlarına göre adapte ettiğinden, doğuda Osmanlı'nın askerî gücünün verdiği korku gibi Batı Akdeniz'de de Sa'dî Şerifleri aynı korkuya neden olurlar.

Uzun zamandan beri İspanya'ya düşman devletlerin, özellikle de Hollanda gemilerinin, Cebelitarık Boğazı'nı geçebilmeleri için her an iki tehlike onları bekliyordu. Eğer Mağrib kıyılarına ya da koylarına gelirlerse

²⁹¹ Henrie Terrasse. *Histoire de Maroc*, 190.

esir ediliyorlar ve İspanyolların ellerine düşerlerse ya öldürülüyorlar, ya da kadırgalarda kürek cezasına çarptırıyorlardı²⁹².

Bu yenilgi karşısında Hıristiyan âlemi kendi aralarında çok iyi bir dayanışma örneği göstermez. İspanya'da, İngiltere ve Fransa da olduğu gibi kralar Muzaffer Şerif'e iltifatta bulunmak üzere elçiler göndererek dostluk üzere anlaşmayı düşünürler.

II. Philippe, Abdülmelik ile başladığı görüşmeleri Mulây Ahmed el-Mansûr ile de sürdürmeyi arzu ediyordu. Bu amaçla görevlendirilen Don Pedro Venegas de Cordoba (Melilla vâlisi idi)'yı muhteşem hediyelerle Şerifin sarayına gönderir. Söz konusu edilen elçi 30 Temmuz-5 Ağustos 1579 tarihlerinde Merakeş'te kalır. Ahmed el-Mansûr jest olarak onu ayakta karşılar.

(Araplar'ın elçilerini kabul sahnesini kısaca şu şekilde anlatabiliriz; elçi diz çöker, sultan ellerini onun başına koyar, elçi sultanın ellerini öper, daha sonra sultan elçiyi yanına serili bir halı üzerine oturmaya davet eder ve derhal elçinin başını örtmesini söylerdi. Bu sırada huzurda bulunan erkân son derece zengin elbiseler giyinirdi. Yakut, zümrüt, altın vb. değerli taşlardan oluşan hediyeler herkesi büyülerdi²⁹³.)

a) Savaşın Portekiz'e Etkisi :

1578 Ağustosunun ilk günlerinde, Lizbon'da çalkantılar, karışıklıklar büyüdü. 10 Ağustos'tan itibaren halkın kaygıları iyice artar. Kralı böyle bir tehlikeden alıkoyamayan ileri gelenlere, Bakanlara karşı söylentiler başlar. 12 Ağustos'ta Ceuta'lı kumandan Don Dioniso Pereira'nın mektubuyla, Pedro de Alcaçova Carneiro, Portekiz ordusunun felaketini teferruatıyla öğrenir²⁹⁴. Ülkede bir felaket kaçınılmaz olur. Kralın ölüm haberi gizlenmeye çalışılırken Alcobaça manastırına çekilen Kardinal Henri gizlice Lizbon'a getirilir (24 Ağustos) ve aynı gün Kralın ölümü halka ilan edilir. Tüm ülkede kiliselerde yas çanları çalınır. Dinî törenler yapılır. 25 Ağustos'ta Kardinal Henri²⁹⁵, Lizbon'da "Hopital de Tous-les-Saints Kilisesi"nde yapılan törenle tahta geçer. Bu güne kadar hiçbir zaman Portekiz'in geleceği bu kadar karanlık görünmemiştir.

²⁹² S.İ.H.M. Pays-Bas, I, pp, I,II, 16.

²⁹³ el-Vefrânî, 146; S.İ.H.M. France, II, 30-32.

²⁹⁴ S.İ.H.M. Espagne, III, 464.

²⁹⁵ el-Fiştâlî, *Menâhilü's-safâ*, 101, 112.

Portekiz açısından krallık bir talihsizlik eseri olarak, hasta beceriksiz bir tabibin eline düşmüştür. Talihli Emanuel'in hayatta kalan sonuncu oğlu, damla hastalığı çeken, verem tarafından mahvedilmiş yaşlı Kardinal altmış üç yaşındadır. Krallığın artan karışıklıklarına tereddütleriyle ve kinleriyle katkıda bulunacaktır. Çünkü O, Dom Sebastiyân'ın mütereddid ve kaprisli yönetiminden çok çekmiştir; tahta çıkınca bunu hatırlamış ve intikam almıştır. İlk kurbanlarından biri Fazenda'nın çok güçlü kâtibi Petro de Alcoçaba olmuş, onu tüm görevlerinden alarak sürgüne yollamış, fakat ne onu, ne de kalabalık kurtizanlarını siyaset dışı bırakabilecek güce sahip olamamıştır²⁹⁶.

İspanya'ya 10 Ağustos'ta Sebastiyân'ın ölüm haberi ulaşır. Böylece Portekiz ve Kastilya (Castille) tahtlarını birleştirme hayali gerçekleşme yolunda bir şans kazanır²⁹⁷.

Ayrıca Portekiz'in bu savaşta yenilmesi Afrika'daki Fronteira'larını tehlikeli bir duruma getirir. Zafer nedeniyle kapasitelerinin azalışıyla her an Şeriflerin saldırılarına maruz kalabilirlerdi. II. Philippe bu durumu gördüğünden Portekiz'in menfaatlarını korumak ve esirlerin satın alınması gibi dostluk ve koruma girişimleriyle Lizbon sarayında sempati toplamayı amaçlar. Zaten Portekiz Fronteira'ları tarafından da İspanya'dan yardım istenir²⁹⁸.

Tanger vâlisi, Pedro de Silva²⁹⁹ İspanya'dan yardım ister. Santa Cruz markisi Kaptan Don Alvaro de Bazan da, Portekiz Fronteira'larını savunmak amacıyla Cebelitarık boğazına yirmi dört kadırğa ile gelir.

16 Ağustos'ta Santa Cruz Markisi'nin Ceuta, Arzila ve Tanger'in savunulması için istediği yardımı yapmayı, savaş konseyinde II. Philippe kabul eder. Bu amaçla Antonio Manso komutasındaki Güney İspanya birliklerine, İberya'ya karşı Müslüman güçler tarafından vuku bulacak saldırılara hazırlıklı olması görevi verildi³⁰⁰.

Esirlerin ve soyluların fidyelerini ödemek için Portekiz'in tüm zenginlikleri Mağrib'e akıyordu. Ülkenin ekonomik dengesi alt üst olmuş, üstelik en yetenekli kişilerini de savaşta yitirmişti³⁰¹.

²⁹⁶ F. Braudel, 355.

²⁹⁷ P. Berthier, *Bataille*, 177-178.

²⁹⁸ S.İ.H.M. Espagne, III, 461.

²⁹⁹ S.İ.H.M. Espagne, III, 458-461.

³⁰⁰ S.İ.H.M. Espagne, III, 451-452; P. Berthier, *Bataille*, 178-179.

³⁰¹ F. Braudel, II, 463-465.

Bu sırada Portekiz tahtı için üç aday görüyoruz. Bunlar; Braganca düşesi, Dona Catarina (Catherine de Braganca); Crato Manastırı Piskoposu (Prieur de Crato), Don Antonio ve İspanya Kralı, II. Philippe idi.

II. Philippe, bu konuda başarılı olabilmek için tüm yeteneğini, hazinesini, diplomasisini ve güçlerini harcayacaktır. Güven verici bir politika izleyerek, asla tehdit etmeyip, herşeyden önce gönülleri ikna etmeli ve kazanmalıydı. Böylece millî duyguları uyandırmadan, Portekiz tahtının ma'kul vârisi olduğu inancını doğurmalıydı. Bu amaçladır ki; Mağrib'de yaralanan ve esir düşen Portekiz'deki elçisi Don Juan da Silva'nın yerine, Cristovão de Moura'yı atayarak, Kardinal Henri'ye de derhal İspanya'nın ta'zîyelerini iletliyordu. Ve ayrıca Portekiz'in Mağrib'deki yerlerinin müdâfaası için alınması gerekli ilk tedbirleri de bildiriyordu³⁰².

Bu taht yarışında, Braganca düşesi çabucak mücadeleden çekilir. Don Antonio ise her ne kadar doğumu meşrû sayılmışsa da, kendisi için bir handikap olduğundan ülkeyi terkeder.

Portekiz eski konumunu koruyabilmek için İspanya'nın askerî, insanî desteğiyle, donanmasının yardımına ihtiyaç duyar. Ayrıca denizlerdeki Protestan saldırıları gibi, içinde bulunduğu tüm güçlükler Portekiz'i İspanya'ya yaklaştırır.

Şubat 1580'de halefini belirlemeden Kral Kardinal Henri ölür. Böylece Portekiz'in kaderi silahların yargısına kalır.

Neticede 12 Haziran 1580'de İspanyol ordusu Portekiz topraklarına girer.

19 Haziran'da Santarem'de Crato başpiskoposu (Prieur de Crato), Don Antonio kral ilan edilir³⁰³. Fakat II. Philippe'in isteğiyle Albe Dükü (duc d'Albe) Don Antonio ile giriştiği mücadelede onu ülkeyi terke zorlar ve Alcantara Savaşı'nda Don Antonio yenilir. Böylece Portekiz Ekim sonu 1580'de bağımsızlığını yitirir³⁰⁴.

Fransa ve İngiltere'de hayat sürmüş olan Don Antonio daha sonra onların desteğiyle tahtı ele geçirmek için Portekiz'e karşı üç sefer düzenler. Fakat olumlu netice alamaz³⁰⁵.

³⁰² S.İ.H.M. Espagne, III, 464-467; P. Berthier, *Bataille*, 181.

³⁰³ el-Fiştâli, *Menâhilü's-safâ*, 101, 113.

³⁰⁴ F. Braudel, II, 463; Nühbetü't-Tevarih, 134.

³⁰⁵ F. Braudel, I, 506; P. Berthier, *Bataille*, 182,183.

Bu dönemde İspanya'ya düşman olan ve İspanya birliklerince tehdit edilen genç devlet Hollanda (Les Provinces-Unis des Pays-Bas) da doğal politikası gereği Mağrib'e yaklaşmaktaydı. Ayrıca İspanya Kralı II. Philippe dahi Mağrib Sultanı Ahmed el-Mansûr'a, onu tebrik amacıyla hediyeler göndermişti.

Bu üçlü tabloda, Hollanda ile İngiltere, İspanya'ya karşı Portekiz krallığı için Don Antonio'yu destekliyordu³⁰⁶.

Daha öncede Kardinal Henri'nin Portekiz krallığına getirilmesiyle Sebastiyân'ın tabii oğlu Don Antonio krallığı elde edebilmek için İstanbul'a bir elçi göndererek Kral Henri ile İspanya Kralı aleyhine kendine yardım talebinde bulundu ise de, Osmanlı Devleti İspanya ile yeni mütareke yaptığından ona riâyet etti. Bu sırada zaten İran seferi de başlamış olduğundan Antonio'nun elçisi bir iş göremeden döndü. 1580'de Henri ölünce Krallığı Antonio işgal ettiysede aynı sene içinde tardolunarak yine o yıl, validesi İsabille tarafından Bourgogne hanedanına mensup olan İspanya Kralı II. Philippe Portekiz kralı olmuştur³⁰⁷. Böylece sönen Portekiz İmparatorluğu altmış yıl kadar İspanya himâyesinde kaldı³⁰⁸.

Osmanlı Sultanı, Portekiz'in sahih kralı olmasına rağmen, İspanya'nın onu cebren elinden alıp ve ülkesinden çıkardığı Don Antonio'nun cânib-i şeriflerinden imdat ve muâvenet olmasını rica eylediğinden bahisle, "evvel-i baharda, cenâb-ı celâlet meâbım tarafından donanmayı hümâyûn ihraz ve irsâl oluna, ittîfakla İspanya kralını ortadan kaldırmak mukarrer olup, mukâvemetle iktidar olmasını ve kendilerinin İspanya'nın hileli hareketlerinden haberdar olduğunu" ihtiva eden nâme-i hümâyûnu İngiltere Kraliçesine gönderir³⁰⁹.

Ayrıca aynı konuda Fas Hakimine gönderilen nâme-i hümâyûnda da; "İngiltere Kraliçesi ile dostluk münakid olup İspanya kralı, İngiltere'nin ve bizim düşmanımız olmakla Portekiz kralı dahi İngiltere ile müttefik olup İspanya'yı düşman bildiği cihetle Portekiz kralı Don Antuvan sizden muâvenet edilmek şartıyla oğlunu size rehin verüp muâvenet görmediği gibi, oğlu dahi îade edilmediğini İngiltere kraliçesi bildirmekle, mezkûr çocuğu gön-

³⁰⁶ S.I.H.M. Angleterre, I, p. XII.

³⁰⁷ Hammer (Atâ Bey), VII, 102; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, 222.

³⁰⁸ Muhammed el-Garbî, *Bidâyetü'l-hükmi'l-Mağribi*, 98.

³⁰⁹ Mühimme 64, s. 71.

derilen çavuşa teslim ederek Dersaâdete göndermeleri ve baharda denize çıkacak azîm donanma ile babasına iâde olunacağı" hakkında ki hüküm de bildirilir³¹⁰.

İspanya Kralı II. Philippe, 1581'de Portekiz kralı ilan edilir³¹¹. Kastilya (Castille) tahtına katmadığı Portekiz'in otonomisine saygı gösterir. Bu sayede Portekiz krallığı dilini, parasını ve kendine has yapısını korur; idarî, adlî, askerî ve dînî tüm görevler yine Portekiz tarafından yürütülür.

Portekiz'de İspanyol egemenliği, İmparatorluğun rakip kolonilerin isteklerine karşı verdiği mücadele ölçüsünde kabul ediliyordu..

II. Philippe 1580-1583 arası Lizbon'da bulunur. Bu devrede İspanyol politikası Akdeniz'deki faaliyetlerini Batıya, Atlantik Okyanusu'na doğru kaydırır. Aynı dönemde Osmanlı da İran gibi Doğu ile meşgul olmaktaydı. Yine bu kısa sürede Akdeniz sakin bir dönemi yaşar³¹².

Mağrib açısından Portekiz'de ortaya çıkan taht meselesine Ahmed el-Mansûr açıkça müdahaleden çekinir. Yeni Şerif kendisine karşı tahtın iddialısı olarak muhalif olupta İspanya'ya sığınan Sa'dî prenslerinden Mulay en-Nâsser ve Mulay eş-Şeyh'den dolayı İspanya'ya karşı oldukça tedbirli olması gerektiğini biliyordu.

Diğer yandan, Sultan III. Murad, Cezâyir'de bulunan, babasının tahtına oturmayı amaçlayan Abdülmelik'in oğlu Mulây İsmail'i barındırıyordu³¹³.

Mulây Ahmed el-Mansûr, II. Philippe'in ajanlarını, Larache şehrini bırakmak gibi oldukça kaçamaklı bir va'adle oyalamayı bildi. Bu da katolik kralın donanmasını, bilinmeyen amaçlarla Cebelitârik Boğazı'na doğru ilerleyen Kılıç Ali Paşa komutasındaki Osmanlı donanmasının karşısına getirmeyi sağladı.

Kesin çözüm getirmeyen bu politika dışında İspanya Mağribilerin (Maures'ların) mirasçı düşmanı olarak kalıyordu ki, onlar her zaman için İsabelle de Castille'in, Müslümanları yenmek ve Afrika'yı işgal etmek vasiyetinden vazgeçemiyorlardı.

³¹⁰ Mühimme 67, s. 134 (7 Ramazan 999).

³¹¹ el-Fiştâlî, *Menâhilü's-safâ*, 101, 112.

³¹² F. Braudel, I, 506; P. Berthier, *Bataille*, 184.

³¹³ el-Fiştâlî, *Menâhilü's-safâ*, 61, 33.

Mağrib ise Portekiz'in ve Portekiz'e ait bölgelerin İspanya'ya geçişiyle, İspanya'nın Avrupa'daki genişlemesinden kuşkulanıyordu³¹⁴.

El-Vefrânî'nin naklettiği tuhaf bir rivâyete göre muhtemelen İspanya Kralı, mahkum Hıristiyanların fidye karşılığı özgürlüğe kavuşturulmalarını ister. Bunlardan bir kısmının fidyelerini ödeyerek özgürlüklerini sağlar. Bu esirler daha sonra ülkelerine dönünce kendilerine hükümdar şöyle der: "Niçin kralın gelişi öncesi Tetouan, Larache, Alcazar'ı ele geçirmediniz? Onlar da: "Bizim başımıza tayin ettiğiniz Prens buna karşı çıktı" diye cevap verirler. Bu cevaba kızan kral tüm mahkumların yakılmasını emreder.

Gülünç ve tuhaf farklı bir rivâyete göre de; Vâdilmehâzin Savaşı'nda çok sayıda Portekizli'nin ölümü üzerine, Hıristiyan din adamları ülkenin karşılaştığı bu kriz döneminden kurtulması için; nüfusun artırılması amacıyla, halkın zina işlemesine dahi izin vermek zorunda kalırlar. Bu şekilde uluslarının güçlenmesi ve dinlerinin yücelmesinin sağlanacağını düşünmekteydiler³¹⁵.

b) Sebastiyанизm :

Vâdilmehâzin Savaşı'nın yenilgisi ve Portekiz hükümdarının felaket getiren ölümü, Portekiz'in millî bağımsızlığını yitirmesi sonucunu doğurur. Yitirilen hürriyetin yeniden kazanılması için halkın umutları bugüne kadar bile uzantısı gelen bir mite (efsane) dönüşür; Sébastianisme.

Portekiz Kralı Dom Sebastiyân hakkında İspanyol vak'a-nüvis ve yazarlar, II. Philippe'in meşrûluğunu desteklemesi açısından Dom Sebastiyân'ın vücudundaki yaraların sayısına kadar onun ölümünü kesin bir şekilde detaylarıyla anlatmayı; buna karşı Portekiz'li yazarlar ise, ister millî onurlarıyla, isterse halkın hanedânla ilgili umutlarını beslemesi açısından, bu ölüm karşısında sessizliği tercih ettiler.

Savaş günü akşamı Ahmed el-Mansûr'un emriyle Sebastiyân'ın na'şısı bir sandığa konur ve bozulmaması için üzeri kireçle kaplanarak Kasrû'l-Kebir'e gönderilir. 4 Aralık 1578 tarihinde, çok sayıda şahidin gözleri önünde Sebastiyân'ın na'şısı Ceuta (Septe) vâlisine resmen teslim edilir. Orada Kral Henri'nin ölümüne kadar kalır. Daha sonra Ahmed el-Mansûr İspanya'nın teveccühünü elde etmek için onu II. Philippe'e karşılıksız olarak teslim eder. Aynı zamanda Portekiz'in de Kralı olan II. Philippe ise Sebastiyân'ın na'şısını

³¹⁴ S.İ.H.M. Pays-Bas, I, p. II-III.

³¹⁵ el-Vefrânî, 136,137/76-77.

Belem Manastırına defneder. Onun mezarının sol tarafında Vasco de Gama'nın mezarı bulunmaktadır. Ayrıca İspanya, ceseti tanınmayacak bir şekilde olan Sebastiyân için, muhteşem bir cenaze töreni düzenlemiştir. Buna rağmen mükemmel tutkun Portekiz halkı Vâdilmehâzin Savaşı'nda kaybolduğuna inandıkları Hükümdarlarını bekleyiş inancını gittikçe kuvvetlendirmişlerdir. "L'Encoberto" efsanesi gibi...³¹⁶.

Zaten savaş sonrası Portekiz halkı, Mesih bekleme (Messianisme) fikrine uygun bir psikolojik konum içindeydi. Aslında menşei Yahudilere has (judaique) olan böyle bir umut "yeni Hıristiyanlar"da Katolik formlara dönüşerek Portekiz toplumuna da nüfuz eder.

Bu Mesih bekleyiş fikri, 1541 tarihli hermetik (anlaşılmaz) yazılarda da görülür. Trancosolu bir ayakkabı tamircisi olan, Gonçalo Anes Bandarra'nın kehanetleri Sebastiyânizmin doğuşunu teşvik eder. Portekiz ordusunun ertesi gecesi, yüzleri kamufle edilmiş, içlerinde Kral'ın da bulunduğunu söyleyen üç dört kişinin Arzila'da görünmesiyle başlayan bu mit her tarafa yayılarak devam eder. Ve Portekiz Kralı Sebastiyân "gizlenmiş kral" (Roi caché) diye şüyü bulur.

Neticede kendini Dom Sebastiyân diye iddia eden maceracılar ortaya çıkarlar. 1584 tarihinde Lizbon'a yakın küçük dağ köyü Penamacor'da Arapçaya benzeyen tuhaf kelimeler söyleyen bir kişi ortaya çıkarak Sebastiyân olduğunu iddia eder. Bu kişi yakalanıp bir eşeğe ters bindirilerek Lizbon'a getirilir ve orada yargılanarak kürek cezasına mahkûm edilir.

İkinci Sebastiyân olarak Ericeiro kralı (Roi d'Ericeiro) adı altında Tage'da bir keşiş (ermite) ortaya çıkarak, kendini kral olarak alkışlatmak amacıyla Lizbon'a gider. Fakat o da yakalanarak yargılanır ve taraflarıyla idam edilir.

Üçüncü bir Sebastiyân ise; Portekiz'de değil de, 1594'de Kastilya'da ortaya çıkan kişi Gabriel Espinosa olur. O da yargılanıp ölüme mahkûm edilir.

Dördüncü Sebastiyân ise 1598'de Venise'de ortaya çıkan Mearco Tullio Catizone adlı bir keşişti (moine). 1603'de o da ondört taraflarıyla idam edildi.

Portekiz İspanya'dan bağımsızlığını yeniden elde edene kadar Sebastiyânizm millî bir umut ve bir mit olarak her zaman var olur. Gerçekten,

³¹⁶ S.İ.H.M. Angleterre, I, 319; P. Berthier, *Bataille*, 185.

birçok defa efsanelere de konu olan (gökten gönderilecek) bir kralın bekleme, Portekiz'in uzun tarihi boyunca XIX. yüzyılın sonuna kadar canlı bir mit olarak kalır³¹⁷.

3. Savaşın Mağrib'e Etkisi :

Vâdilmehâzin Savaşı'nda³¹⁸ düzensiz ve aceleyle toplanan iki ordunun mücadelesini görmekteyiz. Bu savaş, o çağın İslâm ve Hıristiyan dünyasının iki büyük gücü, Osmanlı ve Maison d'Autriche (Avusturya-Almanya) arasında vuku bulan savaşlarla da mukayese edemeyiz.

Mağrib hânedanlık tarihinde bu savaş, bir cihad amacının ötesinde, sâbık bir Mağrib sultanının bir Hıristiyan güce yaptığı yardım çağrısı akabinde vuku bulmuştur.

Mağrib'de gözle görünen değişiklik saltanatın el değiştirmesi olma-
yken, ülkenin genel anlayışında belirgin bir yenilenmeyi pek görmemekte-
yiz³¹⁹.

Hıristiyanlara karşı kazanılan zaferle Mağrib milletlerarası (international) bir merkez olurken, tüm İslâm âlemi de sevince boğulur³²⁰.

Daha önce belirtildiği gibi, Şerif Abdülmelik hastalığı nedeniyle ata binemediğinden sedyesinde (muhaffa) taşınarak savaş alanı Kasr el-Kebir'e kadar Guillaume Bérard'da dahil olmak üzere doktorlarının refakatinde gelir.

Abdülmelik'in savaş alanında 4 Ağustos 1578 de vefatıyla,³²¹ kardeşi Ahmed "el-Mansûr"³²² lakâbıyla sultan ilan edilerek kendisine biât edilir³²³.

³¹⁷ P. Berthier, *Bataille*, 185-187 (M. d'Antas, *Les faux Dom Sebastien*, Paris, 1866).

³¹⁸ el-Kâdiri, *Neşrû'l-mesânî*, I, 106, 366, 377.

³¹⁹ Henri Terrasse, *Histoire de Maroc*, 189-190.

³²⁰ Muhammed el-Garbî, *Bidâyetü'l-hükmi'l-Mağribi*, 98.

³²¹ el-Vefrânî, 140/79, el-Fiştâlî, *Menâhilü's-safâ*, 37, 216; el-Kâdiri, *Nesrül-mesânî*, I, 370; S.İ.H.M., *France*, II, pp. VIII-IX; II, 107, 174-175.

³²² el-Kâdiri, *Nesrül-mesânî*, I, 367; Makkârî *Ravzatü'l-âsi'l âturâü'l-enfâs fi zikri men lekî-tuhu* (nşr. İhsan Abbas), Rabat 1983/1403, 3, 14; el-Hafaci, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 289;

Ahmed el-Mansûr 1549(956)'da babası Muhammed eş-Şeyh'in Vattâsilere son vererek Fas Şehrine girdiği sene doğar. Annesi Mes'ûde bint eş-Şeyh Ahmed b. Abdullah el-Vezkîü idi. (el-Fiştâlî, *Menâhilü's-Safâ* 25, 1.

³²³ el-Vefrânî, 144/81; en-Nâsiri, *el-İstiksa*, V, 86; İbnü'l-Kâdi, *Cezvetü'l-İktibas*, 214; el-Kâdiri, *Neşrül-mesânî*, 98; Abdülaziz Salim-Celal Yahya, *Kitabü'l-Mağribi'l-kebir*, III, 39-40;

Daha sonra Ahmed el-Mansûr 15 Ağustos'da Fas şehrine döner ve orada savaş alanında kendisine yapılan biât, Mağrib'in diğer yörelerinden gelen ve savaşa katılmayanların da katılımıyla yenilenir ve son derece önemli bu zafer için kutlamalar yapılır³²⁴. Onun sultan ilanıyla askerlere ulûfeleri ve bahşişleri dağıtılır.

Neticede Merakeş olmak üzere Mağrib'in tüm kentlerine muştucular ve haberciler gönderilerek yeni sultana genel biât sağlanması istenir.

Ahmed el-Mansûr ile Fas'a gelen doktor Guillaume Bérard ona biat anında hazır bulunur ve Ahmed el-Mansûr'un tahta çıkışını bildirmek üzere Fransa kralına gönderilir³²⁵.

Guillaume Bérard daha sonra, Mağrib'de konsolos olarak kaldığı kısa dönemde; Fransız tüccarlarına görevi nedeniyle borçlarını ödetmede büyük zorluklarla karşılaşır. O, Fransa Kralı III. Henri'ye Mağribli tüccarlara karşı zorlayıcı tüm vasıtaların olmayışını izah ederek açıklar. Ayrıca III. Henri Guillaume Bérard'ı yeni sultanın tahta çıkışını tebrik etmesi, Mağrib limanlarına serbest girişi sağlaması, Fransız esirlerin hürriyetlerine kavuşmaları için görüşmeler yapması, 40.000 kental bakır ve 25.000 kental barut (güherçile) ihracatına izin sağlaması, 150.000 écu' (eski Fransız parası)lük bir borç için görüşmeler yapması talimatını verir (16 Temmuz 1579). Fakat bu misyonun sonuçlarını bilemiyoruz. Doktor G. Bérard Ağustos 1583 tarihinde Fransa'ya döner³²⁶.

Sultan ilan edilişi akabinde Ahmed el-Mansûr "Vâdilmehâzin Savaşı"nın zafer haberini bütün İslam ülkelerine elçiler göndererek bildirir. Buna karşılık daha sonra kendisine her yandan zengin hediyelerle elçiler gelerek onun tahta çıkışını tebrik ederler³²⁷. İlk gelen heyet Cezayir'den olur. Onları Portekiz, İspanyol ve Osmanlı hey'etleri takip ederler.

Osmanlı heyetinin getirdiği hediyeler arasında o ana kadar bir benzeri olmayan saflık, sağlamlık ve parlaklıkta nadide mücevherlerle süslü bir kılıç-

Abdülhâdi et-Tâzi, *el-İlmam bimen vâfaka hükmühü li'l-Mağrib*, Rabat 1982, 40; el-Fiştâli, *Menâhilü's-safâ*, 25, 2.

³²⁴ el-Fiştâli, *Menâhilü's-Safâ*, 40, 201.

³²⁵ el-Vefrânî, 144/81; en-Nâsrî, *el-İstüksa*, V, 91-94.

³²⁶ S.İ.H.M. France, III, p. VII-IX; II, 107, 174-175 (doktor Guillaume Bérard 1591'de vefat eder.)

³²⁷ el-Fiştâli, *Menâhilü's-safâ*, 60, 32; Abdülhâdi et-Tâzi, *el-İlmâm*, 60, 32.

tan söz edilir. Bilindiği gibi Ahmed el-Mansûr, Osmanlı padişahı (III. Murad) tarafından Mağrib sultanlığına nasb olunarak, hediye ve sefaret irsâliyle Atebe-i Sultânî'ye arz-ı ubûdiyyet eylemiştir³²⁸.

Daha sonra Fransa heyeti ve diğer heyetler gelerek kabul edilirler. Halk o dönemde acaba hangi elçi heyetinin hediyesi daha fazla diye tartışıyordu³²⁹.

Ahmed el-Mansûr saltanatının ilk yıllarında Tansift karargâhındayken tehlikeli bir hastalığa yakalanır. Hastalığından sıhhat bulunca, Mağrib'in ileri gelen ayânı, ülkede birliğin ve istikrarın devamı için kendine bir veliaht tayin etmesini isterler. Ahmed el-Mansûr bunun üzerine oğlu el-Me'mun üzerinde karar kılar. Böylece, el-Me'mun'a biât edilir (Mart 1580/Safer 989). Babası onu Fas şehri vâlisi (halifesi) olarak görevlendirir³³⁰.

Savaş sonrası Hıristiyanlardan alınan fidyeler (kurtarmalıklar) yeni hükümdar Ahmed el-Mansûr'u oldukça zenginleştirir. Buna karşı Portekiz'in ekonomik durumu ise sıkıntılı bir evreye girer. Nakit olarak ödenemeyecek kadar muazzam olan fidyeler nedeniyle ülke nakit kaynaklarının tümünü boşaltacak, Fas ve Cezayir'e mücevher ve değerli taşlar gönderecektir. Buna ilaveten çok sayıda esir küçük ülkeyi kadrolarından ve askerî zırhından mahrum edecektir. Böylece Portekiz'i hiçbir zaman olmadığı ölçüde, güçsüzlüğe mahkum edecek tüm nedenler birbirlerine eklenmiş ve Portekiz felç olmanın eşiğine gelmiştir³³¹.

Portekiz ordusunun bu yenilgisi yeni Sa'dî Şerifi Ahmed el-Mansûr'un büyük bir sultan olmasını sağlamış, bilhassa merkezî otoriteye boyun eğmeyen Berberî kabîlelerine kadar tüm yığınları vatan sevgisiyle karışan bir dinî coşku kaplamıştır. Ve neticede savaşın bedeli, Mağrib'in yeniden islamlaşması (islamizasyonu) olmuştur³³². Ayrıca Ahmed el-Mansûr bu zafer sonrası İslâm ülkeleri ve bazı Avrupa devletleriyle oldukça kendinden emin bir şekilde diyalog kurmaya başlamıştır³³³.

³²⁸ Hammer (Atâ Bey), VII, 44-45.

³²⁹ el-Vefrânî, 140-145/79-82; en-Nâsürî, *el-İstiksa*, V, 91.

³³⁰ en-Nâsürî, *el-İstiksa*, V, 91-94; el-Fıstâlî, *Menâhilü's-safâ*, 59, 60/32, 66/37; el-Kâdirî, *Nesrû'l-mesânî*, I, 107.

³³¹ F. Braudel, 335.

³³² C. André Julien, *Histoire de L'Afrique Blanche des origines à 1945*, Paris 1974, 105.

³³³ Abdülâziz Salim-Celal Yahya, *Tarihü'l-Mağribi'l-kebir*, III, 40.

Bu dönemde her ne kadar Cezayir Türkleri Abdülmelik ile yardımlaşmış da olsalar, Mağrib'e karşı yeni bir hücumla hazırlanıyorlardı. Vâdilmehâzin zaferi Mağrib'i komşularıyla çatışmalardan Sa'dîlerin son dönemine kadar alıkoyar.

Muhammed el-Mütevekkil döneminde ve daha önceki dönemlerde var olan; Sus'tan Septe'ye kadar birçok fitne merkezlerinin, tamamen yok olması ve ülkede mutlak otoritenin sağlanması gerçekleştirilir. Ahmed el-Mansûr iktidarının ilk döneminde özellikle kuzey bölgesinin tahkîmine önem verir. Çünkü bu bölge; stratejik öneme hâiz ve Türkler'le İspanya arasında çatışmaların bir mücâdele alanıydı³³⁴.

Bir diğer fayda ise; o ana kadar görülmemiş bir tarzda bilhassa Ahmed el-Mansûr döneminde genelde ülke çapında siyasî birlik, bütünlük ve barışın sağlanması olur.

İslâm âlemi açısından, eğer Mağrib mağlub olsaydı Portekiz işgaline uğrayacak, Hıristiyanlaşması bir yana, belki de asırlarca Portekiz sömürgesi bir ülke olarak kalacaktı. Böyle bir durum kesinlikle İslâm âleminin menfaatına değildi.

Bir diğer açıdan Hıristiyan âleminin, Mağrib hakkında kendilerinde var olan küçük görme mülahazaları değişmiştir. Öyle ki Avrupa devletleri Mağrib ile irtibat kurmaya başlamışlar ve onlara ticârî kolaylıklar sağlanmış. Ayrıca yeni Mağrib sultanı, hediyeler getiren yabancı elçilerin akınına uğramış ve neticede Ahmed el-Mansûr döneminde Mağrib'e karşı tüm saldırılar durmuştur³³⁵. Ve neticede Mağrib'in ünü özellikle Avrupa'da son derece müsbet bir tarzda yaygınlaşmıştır³³⁶.

Ahmed el-Mansûr ve ülkesi son derece zor bir imtihandan geçiyordu. O hazırladığı ordusuyla Cebelitarık Boğazı'nı geçip, Portekiz ve İspanya'yı işgal ederek, Endülüs'ü yeniden canlandırmayı hedefliyordu. Onun tek bir şeye yani istikbaldeki bu planını gerçekleştirebilmesi için gerekli olan zamana ihtiyacı vardı. Ahmed el-Mansûr uzun zaman kendisini bu projesine adadı ve bu doğrultuda birini diğeriyle yok etmek, kuvvetler arasında denge siyaseti izlemek, bütün fırsatlardan yararlanarak durmaksızın Mağrib'in gelişmesini sağlamak, Mağrib'i içinde bulunduğu uzlet ve gerilikten çıkarmak, milletler-

³³⁴ el-Fiştâli, *Menâhilü's-safâ*, 40, 201.

³³⁵ İbrahim Harekât, *es-Siyâsetü ve'l-müctema' fi'l-asri's-Sa'di*, Darülbeyza 1987, 75.

³³⁶ Abdülaziz Salim-Celal Yahya, *Tarihü'l-Mağribi'l-kebir*, III, 45.

arası çatışmalarda te'sir edilen olmak yerine te'sir edenlerden olmak, Mağrib'in kapalı hudutlarını aşmak, uzak bölgelerde nüfuz ve otorite alanları kurmak hedefini güttü.

XVI. yüzyılın son çeyreğinde şartların gereği Mağrib'le İspanya arasında diplomatik hareketlilik görülür. İlk aşamada muhtemel Osmanlı saldırılarına ve Türk-Endülüs ayaklanmalarına karşı ittifak girişiminde bulunulur. Vâdilmehâzin Savaşı'nın tüm esirlerinin gerekli mâlî yükümlülükleri ödenecek hürriyetlerine kavuşturulmaları sağlanır. Ayrıca Mağrib limanlarından özellikle İspanyol tüccarların yararlanmasını sağlayacak, 2 Ağustos 1581 tarihinde Mağrib-İspanya muâhdesi akdolunur. Burada daha çok siyasi unsurlar ön planda idi³³⁷.

Ahmed el-Mansûr aynı zamanda İngiltere ile de silah ve ticaret ve yine İspanya'ya karşı müşterek askerî hareket konusunda görüşmeler yapıyordu.

a) Ganimetlerin Taksimi :

Savaş alanında sultan ilan edilen Ahmed el-Mansûr, geleneksel olarak sultan ilan edilen her hükümdarın dağıtması gereken ulûfeyi dağıtmayıp, savaş ganimetinden legal olarak sultanın kendine ait olması gereken beşte biri (mums) almayıp, ganimeti asker ve dîni liderlere dağıtır. Fakat bu savaş ganimetinin muhtemelen meşrû bir tarzda dağıtıldığını söylemek zordur. herkes gücü oranında elde ettiğini kendine alıyordu; birçok kişi bu şekilde zengin olma fırsatını yakaladı. Bu şer'î olmayan dağılımın menfî sonuçlarının daha sonra ülkede fiat artışı vb. bazı felakete maruz kalınmasıyla ödendiği düşüncesi de söylenir oldu.

Müslümanlar o gün Mağrib'de görülmedik bir ölçüde ganimet elde ederler³³⁸. Çünkü Hıristiyanlar daha önce bu ülkeye bu kadar zengin ve yüklü olarak gelmemişlerdi.

Ahmed el-Mansur Portekizlilerden kalan bu ganimetleri dîni liderler ve askerî birliklerine bırakarak onların sükûnetini ve desteklerini sağlamayı amaçladı. O an için kardeşi Abdülmelik'in ölümü ve biat olayı gibi önemli meseleler yanında ikinci dereceden olan ganimet olayına pek fazla ehemmiyet vermediği söylenebilir.

³³⁷ Muhammed el-Garbî, *Bidâyetü'l-Hükmi'l-Mağribî*, 98-101; Abdülkerim Kerim, *el-Mağrib fi ahdi'd-Devleti's-Sa'diyye*, 116.

³³⁸ el-Fişâlî, *Menâhilü's-safâ*, 101, 112; el-Kâdirî, *Mesrûl'l-mesâni*, I, 370.

Ashında bu savaşın ganimetleri Devletin kasalarını zenginleştirdiği düşünülse bile, asıl esirlerden elde edilen fidye bedelleri Mağrib hazinesini doldurdu. Fidyeye miktarı esirin sosyal sınıfına göre 30 ile 200 ons(onças) arasında değişmekteydi. Portekiz soyluları ise 5000 cruzados ödemek zorundaydı³³⁹.

Neticede Hıristiyanların fidye karşılığı, esirlerinin hürriyetlerine kavuşturulmalarını istemeleriyle Ahmed el-Mansûr önemli bir miktarda kazanç sağlamış oldu³⁴⁰.

b) Savaş Sonu Mağrib'e Gelen Elçiler³⁴¹ :

1578 zaferiyle Mağrib o dönemin büyük devletleri arasında yer alarak, Avrupa devletleriyle aktif diplomatik ilişkiler kurar. Ahmed el-Mansûr bu olumlu durumu çok iyi değerlendirmeyi bilir.

1579 senesinin başlangıcında Portekiz elçisi Diogo Botello yaklaşık onbin duka değerindeki Çin ve Hindistan'dan gelen değerli mücevherât, altın işlemeli kumaşlar vb. oluşan hediyelerle Fas'a gelir³⁴².

2 Haziran 1579'da Kral Kardinal Henri tarafından gönderilen yeni bir elçi, Francisco de Costa Mazagan'a gelir. Onun misyonu önceki elçinininkine benzemekle birlikte, savaş esirlerinin fidye-i necatları hakkında görüşmeler yapmaktı.

İspanya hükümdarı II. Philippe'in gönderdiği elçi, Don Pedro Venegas de Cordoba Temmuz ortasına doğru Safi'ye ulaşır³⁴³. Mağrib Sultanı onu karşılamak için bir kaidini gönderir. İspanyol elçisi de içinde değerli mücevherâtlar da olmak üzere 220.000 duka değerindeki muhteşem hediyesini sunar. Ayrıca hey'et esirlerin hürriyetlerine kavuşmalarını sağlamayı da amaçlıyordu.

Aynı dönemde İngiltere ve Osmanlı devletlerinin elçilik heyetleri de Mağrib'de bulunmaktaydı. İlerki bölümlerde anlatılacağı gibi Osmanlı elçisi,

³³⁹ el-Vefrânî, 144/81; en-Nasırî, *el-İstiksa*, V, 137-138; S.İ.H.M. France, I, 567; E. Levi-Provençal, *Les Historiens des Chorfa*, 107; P. Berthier, *Bataille*, 193.

³⁴⁰ el-Vefrânî, 136-137/76-77.

³⁴¹ en-Nâsırî, *el-İstiksa*, VI, 91.

³⁴² S.İ.H.M. Angleterre, I, 369-372.

³⁴³ S.İ.H.M. France, II, 30-54; Angleterre, I, 356.

her ne kadar değerli hediyeler getirmiş olsa da, Ahmed el-Mansûr tarafından soğuk karşılanacaktır³⁴⁴.

c) Savaş Sonrası Osmanlı-Mağrib Diyalogu :

XVI. yüzyılda üç büyük imparatorluğun; Doğu'da İslâm âlemi adına Osmanlı, Batı'da Hıristiyan dünyası adına İspanya ve Portekiz'in Akdeniz'e hakimiyet konusunda verdikleri büyük mücadelede Mağrib'in stratejik konumu itibariyle rolü son derece önemli olmuştur.

Hilafeti elinde bulurduran Osmanlı Türkleri Hıristiyan saldırılarına karşı İslâm dünyasının tek vücut olmasını sağlamak amacıyla Mağrib'i de bünyelerine katmaya gayret sarfetmişlerdir. Ayrıca Osmanlı'nın bir diğer hedefi; Mağrib'in de bünyesine katılmasıyla, İspanya ve Portekiz'in Yeni Dünya ve Uzak Doğu deniz ticâretini sağlayan yolları kontrol altına alarak, onların İslâm âlemi için tehdit unsuru olmamalarını da hedeflemek olmuştur.

Diğer bir açıdan, durumun ehemmiyetini müdrik olan İspanya ve Portekiz, kendi rollerini çok iyi oynayarak; Osmanlı tehlikesini de gördüklerinden Mağrib'in Afrika kıyılarını ele geçirmişler; bu bölgelerde kurdukları üssler sayesinde, Afrika'nın sömürüsü ve Hıristiyanlığın Afrika'da yayılmasını sağlamayı amaçlamışlardır.

İşte bu dış tehlikeler müvacehesinde Mağrib'de Sa'dîler yönetimi ülkenin birliğini; Osmanlı nüfûzuna doğrudan girmeyerek ve aynı zamanda Hıristiyan askerî istilalarına karşı da koyarak gerçekleştirmeye çalışmışlardır. Bunun en belirgin örneğini de 4 Ağustos 1578'de Vâdilmehâzin Savaşı'nda Hıristiyan güçleri; Portekiz ordusunu nihâî bir yenilgiye uğratarak ispat etmişlerdir. Ve bunun neticesi olarak da, Mevlây Ahmed'e bu büyük zaferi ebedileştirmek amacıyla "el-Mansûr" lâkabını atfetmişlerdir.

Ahmed el-Mansûr³⁴⁵, bu nazik konumu ve bu büyük zaferin kendine sağladığı avantajlı durumu; Mağrib'i dış tehlikelere karşı koruyarak hatta bazı dönemler Osmanlı ve İspanya arasında dengeyi koruma da, stratejik konumu itibariyle önemli rol oynayarak, kendine doğan avantajlı durumun da farkına vardığından, ülkesinin birliğini gerçekleştirip ve akabinde mümkün olduğu

³⁴⁴ M.İ.H.M. Angleterre, I, 358, 371-372; Muhammedel-Garbî, *Bidâyetül-hükmi'l-Mağribî*, 98; P. Berthier, *Bataille*, 195.

³⁴⁵ Hulusi Yavuz, "Ahmed el-Mansûr", DİA, II, 98-99; C. Funck-Brentano, "Mansur", *İslam Ansiklopedisi*, VI 296-300.

kadar İmparatorluğunu genişletmeyi hedeflemiştir. Bunun neticesi olarak Ahmed el-Mansûr; Mağrib'de medenî ve siyasî alanlarda önemli atılımları gerçekleştirme imkanını bulmuştur³⁴⁶.

Mağrib Sultanı Abdullah el-Galib döneminde Abdülmelik ve Ahmed el-Mansûr Osmanlıya sığınmışlardı. Türkler onların Mağrib'e sahip olmalarında askerî yardımda bulunmuştu. Abdülmelik Mağrib'de iktidarını sağlamlaştırınca Osmanlı ile olan ilişkilerinde kısmen ihmalkar davrandığı gözlenmiştir³⁴⁷. Vâdilmehâzin Savaşı'nda Abdülmelik'in vefatı sonrası, kardeşi Ahmed muharebe meydanında "el-Mansur" lâkabıyla saltanatını ilan etti ve Sultan III. Murad'a tabiiyetini arzeden bir mektub ve 200.000 duka altundan müretteb hediyesini Divân-ı Hümâyûn'a gönderdi. Pâdişahda mektuba cevaben, bir heyeti sefaretle gönderdiği nâme-i hümâyunla mahzuziyetini bildirdi³⁴⁸.

³⁴⁶ el-Fiştâli, *Menâhilü's-Safâ*, I, 146..

Ahmed el-Mansûr, daha sekiz yaşında bir çocukken, 1557 sonunda ağabeyleri Mevlây Abdülmelik ve Mevlây Abdülmü'min'le beraber siyâsî mülteci olarak Tlemcen sancakbeyine sığınmış, oradan Cezayir beylerbeyisinin yanına gitmiş, yıllarca Türkler'in misafiri olarak onlarla kaynaşmıştı. Ölen Abdümelik'in iki oğlundan Mevlây İsmail, babası İstanbul'dayken bu şehirde doğmuş ve İstanbul'da yaşayarak Türk'leşmiştir. Bu prens, Fas'ın sadâkatini te'minat altına alan bir çeşit rehineydi.

Ahmed el-Mansûr, Ağabeyi Abdülmelik'in yolunda giderek Fas'ı Türk askerî ve mülki sistemini örnek olarak teşkilâtlandırmakta devam etmiştir. Türkiye'de olduğu gibi Fas'ı da beylerbeyliklere ayırmış, her beylerbeyiliğin başına bir "paşa" getirmiştir. Bu Türk örneği mülki sistem 1957'ye kadar devam etmiş ve ülke "paşalık" denen yedi eyâlete ayrılmıştır. Bugün hâlâ Fas'ta hükümdarın tevcih ettiği "paşa" ünvanları, bu devirden kalan Türk hâturalarıdır. Sultan Ahmed, Cezayir'den ve İstanbul'dan yüzlerce subay, mimar, san'atkar getirterek çok yüksek maaşlarla kullanmıştır. (Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, IV, 349).

³⁴⁷ en-Nâsirî, *el-İstiksa*, V, 95.

Bazı Osmanlı tarihlerinde bu "Vâdi's-sebil Harbi"nde Ramazan Paşa'nın bulunduğu yazılıdır. Hammer bu konuda; Trablus Paşa'sı Ramazan, Portekizliler'in bir donanma ve bir ordu ile muâvenet ettikleri rakibi el-Mütevekkil'e yardımla görevlendirilir diye bildirmektedir. Arşiv vesikalarında görüldüğü üzere Ramazan Paşa 1574'den 1577 senesine kadar Cezayir-i Garp beylerbeğisi olarak kalmıştır. Bundan dolayı tarihçiler Ramazan Paşa'nın Abdülmelik'i hükümdar yapmak üzere Fas'a girdiği zamanki vak'a ile Vâdi's-sebil muharebesini birbirine karıştırmışlardır. 1577 (983)'de Ramazan Paşa'nın yerine Hasan Paşa Cezayir-i Garp beylerbeyisi olmuştur. (Hammer (Atâ Bey), VII, 44; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, 47).

Cezayir Beylerbeyi Hasan Paşa'ya hüküm; (5 AA 985).

Sâbık Beylerbeyi Ramazan Paşa mektub gönderip Cezayir-i Garp yeniçerilerinin harp ve darpde ziyade yoldaşlıkları zuhura geldiğini bildirmekte hallerine göre inâyet edilmesi hakkında... (Mühimme 30, s, 185).

³⁴⁸ Mühimme 36, s. 110 (8 Muharrem 987); Abdülaziz Salim-Celal Yahya, *Tarihü'l-Mağribü'l-kebir*, III, 40; Hammer (Atâ Bey), VII, 84; A. Samih İlater, *Şimali Afrika'da Türkler*, 161.

Ahmed el-Mansûr Osmanlı ile muâhede akdetmiş ve Osmanlı sultanlarına her sene hediyeler gönderiyordu. Aynı şekilde Osmanlı sultanları da bilmukabele Ahmed el-Mansûr'a nâmeler ve hil'at gönderiyorlardı. Mağrib elçileri, deniz yoluyla İstanbul'a geliyorlar ve uzun bir müddet İstanbul'da kalıyorlardı³⁴⁹.

Ahmet el-Mansûr Mağrib sultanı ilan edilmesinin akabinde değişik ülkelerden gelen sefaret heyetlerini kabul ederken, çok değerli hediyelerle gelen Osmanlı heyetini kabulde ihmalkâr davranır³⁵⁰, onları şehirde serbestçe dolaşmaya terkeder. Ayrıca Osmanlı sultanına cevap vermekte de gecikir.

Ahmed el-Mansur, Vâdilmehâzin zaferi sonrası güçlü ve saygın bir hükümdar olması nedeniyle, artık kendisinin Osmanlı Sultanı III. Murad'a düzenli olarak gönderilen "tâbiyyet vergisi"ni (tribut de vassalité) ödemeye mecbur olmadığı kanaatına varmıştı³⁵¹.

Bu olay Padişahın nefretine sebep olur ve onun Mağrib'e bakışını değiştirir. Ayrıca bu durumdan yararlanmayı iyi bilen Kaptanıderyâ Kılıç Ali Paşa, Sultan III. Murad'a, önceki Mağrib sultanlarının davranışlarını ve şu an içinde bulunduğu durumu anlatarak, Mağrib'in fethi için onu bir sefer girişimine ikna eder. Böylece 1579 Nisanı'ndan itibaren yeni bir Osmanlı tehlikesi Mağrib'i tehdit eder. Ve neticede III. Murad Mağrib'in fethi ile Ahmed el-Mansûr'un gücünün yok edilmesi için sefer hazırlığına izin verir³⁵².

Ayrıca Cezayir Paşası Kaptan Hasan (Veneziono), Mağrib Sultanı'nın İspanya ile giriştiği entrikaları Bâb-ı Ali'ye bildiriyor ve bu bilgileri Fransa elçisinin getirdiği haberler de pekiştiriyordu. Bu olaylar III. Murad'ı Mağrib seferi için Kaptanıderyâ Kılıç Ali Paşa'ya izin vermeye sevketmiştir³⁵³.

³⁴⁹ Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fi (terâcimi) a'yâni'l-karni'l-hâdi aşar* (nşr. Mustafa Vehbi), Kahire 1284-Dimeşk 1986 (1406) I, 222-223.

³⁵⁰ el-Fiştâli, *Menâhilü's-safâ*, 61, 63.

Ahmed el-Mansûr'un Osmanlı elçilik heyetini kabulde ihmalkâr davranışı; Türklerin ve özellikle bazı Türk komutanların Mağrib'le ilgili entrikaları ile Abdülmelik'in oğlu İsmail'i Cezayir'i yerleştirmeleri gibi nedenlerdir. Bu nedenler Mağrib'e İspanya'ya yaklaşmaya itmiştir.

³⁵¹ S.İ.H.M. France, II, doc, LXXVII, p. 188-189; Levi-Provençal, *Les Historiens des Chorfas*, 107.

³⁵² el-Vefrânî, 151-152/85-85; en-Nâsirî, *el-İstiksa*, VI, 95-96; el-Fiştâli, *Menâhilü's-safâ*, 61, 33, S.İ.H.M. Espagne, III, 455; France, II 188-189; A. Cour, *Etablissement*, 145-146.

³⁵³ en-Nâsirî, *el-İstiksa*, V, 95-96; a. Cour, *Etablissement*, 144.

Kılıç Ali Paşa'nın ellibir kadırgadan oluşan heybetli donanması ile Cezayir önlerine gelişi, Mağrib Sultanını korkutmuş ve İspanya'yı da sulh istemeye mecbur etmiştir. İspanya'nın sulh teklifine karşı evvela Afrika'nın tahliyesini sonra senevî vergi verilmesi ve Fransa ile sulh yapması şartları konuyordu.

Akdeniz'e açılan Osmanlı donanmasının hedefini kimse bilmiyordu. Afrika beylerbeylerine yazılan hükümlerde; "Kaptanım Ali Paşa bazı husus için deryaya çıktığından ve Fransa kralına yazılan nâmede; kaptanımız Kılıç Ali Paşa bir miktar sefâyinle denize çıkıp, Cezayir-i Garb cihetlerine teveccüh iktiza etmiştir" denilerek maksat tamamen saklı bırakılmıştır³⁵⁴.

Türk tehlikesini öğrenen Mağrib sultanı Ahmed el-Mansûr Fas şehrine giderek oradan Salé, Teetouan, Larache gibi kuzeyde önemli kaleleri tahkim ettirir. Tüm gemilerini donatarak genel anlamda bir savunma konumunu alır.

Kılıç Ali Paşa komutasındaki Osmanlı donanmasının Akdeniz'deki bu hareketi, İspanya'yı da kuşkulandırmıştı. İşte bu nedenler İspanya'yı Ahmed el-Mansûr ile ittifak girişimine sevk etmiştir³⁵⁵.

İspanya Türklerin Fas projesinden çekindiğinden Ahmed el-Mansur ile ittifak kurmaya çalışır. Bu ittifaka göre İspanya, herhangi bir Osmanlı saldırısı karşısında donanma ve ordusuyla Mağrib sultanını destekleyecekti. Savaş masrafları olarak İspanya ise ötedenberi arzuladığı Larache limanının sahibi olacaktı. Fakat olaylar bu boyutlarda gelişmemiştir. Biraz sonra anlatılacağı gibi, Ahmed el-Mansûr'un özür dileyen elçileri durumu Osmanlı nezdinde kurtarırlar. Zaten o sırada Doğu bölgesindeki (İran, Arabistan vb.) bazı olaylar nedeniyle de Osmanlı Sultanı Kılıç Ali Paşa'yı geri çağırarak durumunda kalacaktır³⁵⁶.

Ahmed el-Mansûr savunma için tüm hazırlıklarını bitirince, Osmanlı elçisine karşı yapılan ihmalin telafisi için Osmanlı sultanı III. Murad'a muhteşem hediyelerle bir elçi heyeti gönderir. Heyetin başında cesur komutan Ebû'l Abbas Ahmed b. Vudde el-Umrânî ve meşhur kâtib Ebû'l Abbas Ahmed b. (Yahya) Ali e' -Huzâlî³⁵⁷ bulunuyordu.

³⁵⁴ Mühimme 42, s. 79, 82; A. Samih İlater, *Şimali Afrika'da Türkler*, 163.

³⁵⁵ el-Vefrânî, 152/86; el-Fiştâli, *Menâhilü's-safâ*, 62/32, 33; S.İ.H.M. France, II, 88, 96; A. Cour, *Etablissement*, 145.

³⁵⁶ el-Vefrânî, 364/221; A. Cour, *Etablissement*, 145-146; P. Berthier, *Bataille*, 195.

³⁵⁷ Makkârî, *Ravzatü'l-âs*, Rabat 1983, 99.

Elçiler İstanbul'a gitmek için Tetuan'dan hareket ederler. Yarı yolda Kaptanıderyâ Kılıç Ali Paşa ile karşılaşırlar. Kılıç Ali Paşa heyetin İstanbul'a gidişini istemediğinden onları caydırmaya çalışır. Onlara: "Durum oldukça vahim, eğer sultanınız iyi niyetli olsaydı, elçilerimizi kapısının önünde (köpekler gibi) bir süre bekletmezdi..." tarzında ikna edici ifadeler kullanır.

Neticede Kaptanıderyâ Kılıç Ali Paşa, Kumandan Ahmed b. Vudde'yi geri dönmeye ikna eder. Fakat Kâtip el-Huzâlî'yi yaşının küçüklüğü nedeniyle İstanbul'a gidişinde serbest bırakır. Elçi İstanbul'a ulaştığında, Kılıç Ali Paşa'da Alger körfezine girmiş bulunuyordu³⁵⁸.

Ahmed el-Mansûr'un elçisi olarak Osmanlı sultanı III. Murad'a gelen Kâtip Ahmed b. Ali el-Huzâlî rolünü çok iyi oynadı. Osmanlı sultanına, Ahmed el-Mansûr'un Osmanlı elçilerini karşılamadaki gecikme nedenlerini anlatarak, sultanının prestijini korumayı çok iyi bildi. Osmanlı Hâkanı onun mazeretini ve gönderilen hediyeleri kabul etti.

Netice olarak Osmanlı sultanı, Kılıç Ali Paşa'ya bir mektup göndererek Mağrib'e karşı herhengi bir saldırıdan sakınmasını istedi. Elçi el-Huzâlî olumlu neticeyle Mağrib'e dönerken, Kılıç Ali Paşa'da el-Huzâlî'yi İstanbul'a göndermek gibi işlediği bir beceriksizlikten dolayı üzüntü duydu³⁵⁹.

İstanbul'a gelen Mağrib sultanının sefirleri, iki İslâm ülkesinin Avrupalılar karşısında birbirleriyle savaşmasının ortaya çıkaracağı felaketi, sikke ve hutbenin Pâdişah namına olmasını kabul ederek muharebenin önünü alıp vazifelerinde muvaffak olarak Mağrib'e dönüyorlardı. Hünkar; "Fas ve Merakeş hâkimi olan Mulay Ahmed el-Mansûr'un elçilerinin gelip şerâit-i risâleti ifâ edip memleketine avdet etmekte olmakla kemâl-i hürmetle kabul ve refakatine miktar-ı kâfi asker verip mahalline salimen îsal edesiz. Müşarünileyh mevlâ Ahmed dâmet meâlihu ol diyârı celilü'l-meâsir'da (Fas) vaki olan minberlerde hutbe-i şerife ve sikke-i latufe nam-ı hümâyûn-ı, adalet-efzûnuma okunup ve yazılıp hulûs-i kalb ve safây-ı hâtırla cemî' mehasin ve mehasırın devam-ı devlet ve ikbâl ve sebatı saltanat ve iclâlîm dualarına iştilgal üzere olup sadakati muhîl ve hıyâneti müşîr bir vaz sâdır olmazsa hali üzere ibka oluna ve illa fırsat elverüp muhal iktiza ettiğine göre ferman-ı

³⁵⁸ el-Vefrânî, 152/86; en-Nâsırî, *el-İstiksa*, V, 97; el-Fiştâlî, *Menâhilü's-safâ*, 216/36, 63/34; A. Cour, *Etablissement*, 146.

³⁵⁹ el-Vefrânî, 152-153/86.

sâbık muktezasınca tedarikleri görüle" diye gerekli ta'limâtı Cezayir beylerine bu hükümle bildirmektedir³⁶⁰.

Fas ve Merakeş hâkimi Ahmed, itaat üzere olup hediye vesaire ile bir nâme göndermiş olmakla elçi ve adamlarının müreffeh memleketlerine iâdelerine dâir hükümle birlikte, ayrıca Fas hâkiminin İstanbul'a gelip avdet eden elçisi Ahmed'in Cezayir'de bulunan kafilesinin bütün techîzâtı ile kendisine teslimine dair ikinci bir hüküm Cezayir beylerbeyine bildirilir³⁶¹.

Osmanlı Sultanı III. Murad'ın Ahmed b. Ali el-Huzâlî'nin Mağrib'e dönüşünde onunla birlikte gönderdiği elçiyi, bu sefer Ahmed el-Mansûr çok iyi karşılar ve ayrıca Osmanlı Sultanı'nın gönderdiği hediyeleri de kabul eder. Kâtib el-Huzâlî'nin dönüşü sonrası Ahmed el-Mansûr da kendisi zengin hediyelerle Fakîh Başkadı Ebû'l-Kâsım b. Ali eş-Şâtûbî ve Kaid Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Mansûr eş-Şeyazimî el-Merîdî³⁶²'yi İstanbul'a gönderir.

³⁶⁰ Mühimme 42, s. 83 (2 Receb 989/8 Mart 1581); A. Samih İltter, *Şimali Afrika'da Türkler*, 163.

Kılıç Ali Paşa'nın 1581 Akdeniz seferinden, İspanya kadar Fas da telaşlanmış. Paşa, ertesi yıl 51 kadirge ile Cezayir'e gelince bu telâş artmıştır. III. Murad'ın Cezayir beylerbeyisine gönderdiği 8 Mart 1581 tarihli fermanında Fas Sultanı hakkında şöyle emir veriliyordu: "(Sultan) Ahmed dahi ol diyâr (Fas) minberlerinde hutbe-i şerife ve sikke-i laufeyi nâmşî hümâyûnuma (benim adıma) okutup... hiyâneti müş'ir bir hâli sâdır olmazsa, ibkaa oluna (tahunda barakulsın)!" (Mühimme 42, s. 83).

Vesikaların incelenmesinden Kılıç Ali Paşa'nın Fas'ın doğrudan doğruya -Cezayir, Tunus, Trablusgarb, Mısır, Habeşistan gibi- bir eyâlet şeklinde Türkiye'ye katılmasını ve hânedânın ilga edilmesini istediği anlaşılıyor. Ancak Divân, Kaptanıderyâ'nın bu siyâsetini çok tehlikeli ve Atlantik kıyılarında Türkiye'nin başına büyük bir galle açacak mâhiyette gördüğü için, tasvîp etmemiştir. Gerçekte bu sırada Türkiye, İran ile büyük ve uzun bir savaşa girişmiş bulunuyordu, Kafkasya'da ve Batı İran'da muazzam fütuhatta bulunmuş, bu ülkeleri hazmetmeye uğraşyordu. Hazar kıyılarında büyük bir çaba içinde olan imparatorluğun, Atlas Okyanusu kıyılarında aynı zamanda ikinci bir mücâdeleye girmesi doğru değildi. Çok cür'etkâr olan Kılıç Ali Paşa, birkaç defa Fas işlerinde emrivâkiler yapıp bu ülkeyi bir beylerbeyilik hâline getirmek istemiş de, Divân'ın kesin şekilde müdahalesi ve emirleri karşısında, şimdiye kadar Türkiye'ye sadakatten ayrılmamış olan Fas Sultanı'nın, Türkler'in en büyük düşmanı olan ve Kuzey Afrika'dan kovulmanın hıncını taşıyan İspanya ile yapacağını, yeniden Kuzey Afrika'ya büyük İspanyol kuvvetleri çekeceğini düşünüyordu. Divân, batıda İspanya ile başbaşa kalmamak için bu devletin düşmanları olan İngiltere ile Fransa'yı desteklemekle uğraşırken başına bir de Fas gâilesi açamazdı. Fas'ın vaziyeti Cezayir ve Tunus gibi değildi. Burası, çok eski geleneklere mâlik bir Müslüman imparatorluğu idi; Fas, dünyanın büyük devletleri arasında sayılıyordu (1727'ye kadar büyük devletler arasında kalmıştır). Hânedân da, yerleşmiş, saygı gören büyük bir hânedândı. Üstelik tahtta bulunan II. Ahmed, muktedir bir hükümdardı. (Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, IV, 350-351).

³⁶¹ Mühimme 42, s. 84, 86.

³⁶² el-Fiştâlî, *Menâhilü's-safâ*, 63, 64/34; Makkârî, *Ravzatü'l-âs*, 73; İbn Asker, *Davhatü'n-nâşir*, 16; Muhammed el-Garbi, *Bidâyetü'l-hükmi'l-Mağribî*, 96.

Osmanlı Hâkâmı bu yeni heyeti çok iyi karşılar ve bundan memnûniyet duyar. Elçi eş-Şâtübî ise çok belîğ bir ifadeyle her iki devletin faziletlerini, Ehl-i Beyt'in hakkını, Mağrib Sultanı Ahmed el-Mansûr'un meziyetlerini zikrederek, Müslümanların birliğini teşvik konusunda ikna edici çok güzel bir konuşma yapar. Böylece Mağrib için Osmanlı tehlikesi önlenmiş olur.

Bu tür girişimleriyle daha önce ortaya çıkan Osmanlı tehlikesinin atılması üzerine yeniden Ahmed el-Mansûr Fas şehrinden Merakeş'e döner (15 Şubat 1581/989). Fas şehri âyanı ve ulemâsı onu Fas'dan ayrılışı esnasında belirli bir mesafeye kadar kortej eşliğinde uğurlar; Merakeş'de ise halifeler gelenegindeki gibi Kur'ânı Kerîm ve Sahîh-i Buhârî okunarak karşılanır³⁶³.

1582/990 tarihinde Mağrib elçileri İstanbul'a gelerek Şehzade Mehmed'in (III. Mehmet 1595-1603 arası pâdişah olur) sünnet düğününde bulunmuşlar ve sedef sandık içinde bir tesbih, altı adet kıymetli seccade, bir murassa eğer, bir murassa sorguç, dört top kumaş, inci vb. gibi pek ağır hediyeler getirmişlerdi; bunların hediyelerinden başka Osmanlı himayesinde buldukları için dört bin altın vergileri de gelmişti³⁶⁴.

Yukarıda söz konusu edilen Mağrib elçisi, Mağribin Osmanlı hükümeti kollarından olup veraset tarikiyle Mulay Ahmed'in mezkur eyalete tayin olduğu hakkında bir nâme-i hümâyûn ile geri döndü. Bu nâme-i hümâyûn'da; Fas Hâkimi Mulay Ahmed'e, ulemâdan bir zat ile gönderdiği mektubun vasıl olduğu ve devletin himayesinde sulh üzere bulunmayı arzu ettiği cihetle, bu devlete iltica edenlerin daima himaye edildiğinden ve edileceğinden ve memleketini adalet ve kiyaset ile idare etmesinden bahsedilir. Nâme-i hümâyûn'da; "Bir zat ile mektup gönderip izhar ve ihlâsı müveddet eyleyip, min baadin Vilâyet-i mezbûre (Fas) eyâlet tarîkiyle (beylerbeylik gibi) nesle bâ'de-neslin ilâ-inkirâzi'z-zamân tâ'yin olunup ve sâir memâlik-i mahrûsamız (imparatorluğun başka ülkeleri) muzâfâtunda mâ'dud olup sulh

³⁶³ el-Vefrânî, 153-154/86-87; en-Nâsirî, *el-İstiksa*, VI, 96-97; el-Fiştâlî, *Menâhilü's-safâ*, 66/37, 38.

³⁶⁴ Hammer (Atâ Bey), VII, 106, 110; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/II, 268-269.

1582/990 tarihinde İstanbul'dan Fas'a bir sefaret heyeti geldi. Bundan hemen her sene müteakiben elçiler gelip gitti. Bu elçi teâtisi o kadar muntazam bir hal aldı ki, her Fas'a gelen Türk elçisi, ikmal-i vazifeden sonra bir Fas sefaret heyeti ile İstanbul'a dönüyordu. Böyle olmakla beraber gene iki hükümet arasında ihtilâf eseri vardı. Ahmed el-Mansûr gönderdiği eşyayı bir hediye ve Osmanlı pâdişahı ise bir vergi sayıyordu. (A. Samih İlter, *Şimali Afrika'da Türkler*, 180).

ve salâha muhalif husus sudur eylemeye deyu rica ve istida olunduğu iş'ar olunmuş ve her ne tahrir olunmuşsa malûmatımız muhît ve şamil olmuştur. Mademki atabe-i ulyâmıza sadâkat ve muhaleset üzere olasız; bu sadâkat ve müvâlâtta (dostluk) sabit kadem oldukça, havza-i eyaletinize dahil olan memleketleri alâ velkülmeram neslen bâ'de nesl berveçhi eyâlet tasarruf kılıp silsileyi muvâlât bir veçhile muhkem ola ki ila yevmilkıyam kala... (8 Receb 990)³⁶⁵."

Ayrıca bu sırada Tunus ve Trablus Garb beylerbeyine yazılan hükümde; "Tunus'da zuhur eden eşkiyayı takibine Kapudan Kılıç Ali Paşa memur edilmiş olup Fas ve Merakeş hâkiminin peşkeş, hediye ile elçisi gelip asayişin temin edildiğini bildirmekte, te'dibe luzum kalmadığına dâir, Kapudan Kılıç Ali Paşa'ya ve Cezayir Beylerbeyisi Hasan Paşa'ya hüküm yazılmış olmakla Fas ve Merakeş'in asayışı ile alakadar olacağı bildirilmiştir"³⁶⁶.

1584'de Fas ile Türkler arasında "Figig Vak'ası" vuku bulur. Figig Vâhası³⁶⁷; Tlemcen'in cenubunda ve (Fas-Tlemcen) arazisi hududunda ve fetihten beri Cezayir'e merbût olup Ramazan Paşa vergi dahi almıştı. Fas emiri Mulay Ahmed el-Mansûr asker göndermiş ve burası İstanbul tarafından bana terk olunmuştur diyerek işgal etmiş ve Cezayirliler'in koyduğu şeyhleri öldürmüştü.

Vergi tahsili için giden Cezayir müfrezesi bir fenalık çıkarmamak için geri dönmüş ve Hasan Paşa vaziyeti İstanbul'a arz etmişti.

13 Muharrem 992 tarihli hükümle Figig eskiden beri nasıl tasarruf olunuyorsa o veçhile tasarruf edilmesi ve Fas hâkiminin müdahale ettirilmemesi emrolunmuş, fakat "bir veçhile tedarik edesin ki, cüz'i bahanelerle küllî fesat sudûr etmek ihtimali olmayup, gereği gibi basîret üzerine olasın. Sonra ırz ve namusu saltanata muğayir bir vaz'ı sudûr ederse, neticesi sana ait olur",

³⁶⁵ Mühimme 48, s. 31; A. Samih İlter, *Şimali Afrika'da Türkler*, 163.

³⁶⁶ Mühimme 42, s. 82; A. Samih İlter, *Şimali Afrika'da Türkler*, 163.

³⁶⁷ Figig Vâhası, Fas'ta, Cezâyir sınırında, Tlemsen'in 300 km. güneyinde, Sahrâ Atlasları yamaçlarında ve Büyük Sahra'nın eteklerindedir.

Ramazan Paşa Cezayir beylerbeyliğinden alınarak yerine Selânik bahriye sancak beyi Hasan Bey, Cezayir beylerbeyisi tayin edildi. Bu sûretle Ramazan Paşa'nın Cezâyir beylerbeyliği 27 Mart 1574'den 31 Mayıs 1577'ye kadar 3 yıl, 2 ay, 5 gün sürdü. Paşa'nın azlinin bir sebebi de, Figig Vâhası'nı fethedip buradan 14.000 duka vergi aldığı halde, bu parayı Cezayir beylerbeyilik hazinesine koyup İstanbul'a göndermemesidir. (Mühimme 30, s. 179; Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, IV, 346).

tenbihi unutulmamıştı. Ayrıca bir gâile çıkmasına meydan vermemesi de istenmiştir³⁶⁸.

Ayrıca Kabsa Sancağı beyi olan Süleyman Bey, Fas hâkimi Ahmed el-Mansûr'un elçisi ile beraber H. 993'de İstanbul'a gelmişti. Elçi İstanbul'da memuriyetini yaptıktan sonra yine Süleyman Bey'le ve Cezayir Garb beylerbeyliğine tayin olunan Trablusgarp beylerbeyi Mehmed Paşa ile memleketine döndü. Elçinin bazı talimat almak üzere Fas'a döndüğü ve tekrar İstanbul'a gelmesi mukarrer olduğu Cezayir beylerbeyine yazılan emirde bildirilmişse de müzakeratın mevzuu ve neticesi meçhul kalmıştır³⁶⁹. Fakat Fas Hükümdarı ile dostluk münasebâtı devam etmiş³⁷⁰ ve Pâdişah tarafından bazı emirler verilmiştir³⁷¹.

Bu sırada Fransızlar, Cezayirli'lerin tasallutundan şikayetten geri kalmamakla beraber kendileri İslâmlara sataşüyor ve diğer düşman Hıristiyan hükümetlerin gemilerini Fransız bayrağının masûniyeti altında gezdiriyorlardı.

Fransızlar İspanyol ve Cezayir gemilerine Fransız bayrağı çekilmesine muvafakat etmiş olduklarından, bu gemiler zebûn oldukça uslu uslu sefer ediyor, fakat zayıf İslâm gemilerine tesadüf edince hücum ederek gemideki İslâmları öldürüyor yahut esir ediyorlardı.

Bu husus isim ve madde zikrolunarak III. Murad'a bildirilmiş olduğundan, bu gemilerin tutularak içindekilerin esir edilmesine emir alındı.

13 Rebiülevvel 992 tarihli Cezayir Beylerbeyine yazılan hükümde; nâme gönderip küffârdan kurtulup gelen bir Müslüman esirin anlattıklarını bildirdiğini ve bazı gemiler Fransa bayrağı çekip içinde cenkçisi İstanbul, Ceneviz ve Napoli halkı olduğunu bildirdikleri cihetle bu gibi gemilere rast

³⁶⁸ Mühimme 52, s. 227, 306; A. Samih İlter, *Şimali Afrika'da Türkler*, 165.

³⁶⁹ Mühimme 63, s. 169.

³⁷⁰ Divanı Hümâyûn Mühimme Defteri: 58, sayfa 81 (21 Cemaziyühâir 996) Cezayir-i Garp beylerbeyine hüküm ki: Bilfiil Trablus Garpda Kabsa Sancağı beyi Süleyman bundan akdem Fas hâkimi olan Ahmed Sultan tarafından Asitane-i saâdetime gelen elçiyi bile alıp, gelip halen geri rûc'at edip, va'tini melûflarına azimet eylemeğin gene müşarûnileyhle olcanibe izam olunmuştur. Buyurdum ki vusûl buldukta lâzım olan zad ve zevaidin ve levazımın tedarik eyleyip ve kifayet miktarı koşup berveçhi isticâl irsâl eyleyip ve şöyle ki gene olcanibden avdet edip Cezayir-i Garb'a geldiklerinde gemisine kifayet miktarı adam kohup doğru, Asitâne-i saâdetime irsâl eylemekte envâi mesâil cemile vücuda getiresin... bkz. A. Samih İlter, *Şimali Afrika'da Türkler*, 178.

³⁷¹ Mühimme 67, s. 134 (7 Ramazan 997).

geldikte, cenkçisi Fransızdan gayrı millet adamları ise, esir edip Dersaâdet'e göndermesi bildirilir³⁷².

Daha sonra 10 Safer 996 tarihli Cezayir-i Garb beylerbeyine gönderilen nâme-i hümayûn'da; Fas hâkimi, Mevlây-ı Ahmed'in adamlarından Ahmed Elmâsî gelip Fas hâkimi tarafından Dersaâdet'e gönderilen hediyelerine ve gemilerine müdahale edilmemesini rica etmekle, gemilerine ve adamlarına ve pişkeşlerine kimse tarafından müdahale edilmemesi ve akçeleriyle ihtiyaçları görülüp bu emrin ellerinde ibka' edilmesi hakkında talimat verilmeğe³⁷³.

Bütün bu olaylar müvacehesinde Ahmed el-Mansûr Osmanlı'ya sadık olmakla birlikte, Türk hegemonyasına razı olmak yerine ülkesinin bağımsızlığını son derece arzu ediyordu³⁷⁴.

Ahmed el-Mansûr'un takip ettiği dış politika haleflerinin doğrultusunda olur. O, denge ve uzlaşma politikasına önem verirdi. Osmanlı tehlikesine karşı, İspanya ile ittifak gibi geleneksel tutumu sürdürür. Bu bakımdan "Üç Kral Savaşı"nın Mağrib'in dış politikasında yeni bir istikamete (oryantasyona) yönelmediği gözlenir. Fakat bununla birlikte, Ahmed el-Mansûr Osmanlı'nın nüfûz alanından kurtulmayı açıkça istediğini ortaya koyar. Bunu yaparken ordusuna güvenmekte ve Mağrib monarşisinin devamını ve Şerifler hanedânını korumaya olan kaçınılmaz arzusunu da sergiliyordu. Bilindiği gibi Sultan Abdullah el-Galib saltanatu süresince Osmanlı'ya tâbiyet vergisi (tribut de vassalité) ödüyordu. Aynı vergi Mulay Abdülmelik tarafından da ödenmekteydi. Ahmed el-Mansûr önceki sultanların hilafına, Vâdilmehâzin zaferi sonrası güçlü ve saygın bir hükümdar olması nedeniyle ve bilhassa 1587 tarihinden itibaren yaklaşık 30.000 düka değerinde olan bu tâbiyet (vassaliyet) vergisini Osmanlı'ya ödemeye artık kendini zorunlu hissetmeyecektir³⁷⁵.

³⁷² Mühimme 52, s. 305, 306; A. Samih İlter, *Şimali Afrika'da Türkler*, 165.

³⁷³ Mühimme 62, s. 189 (10 Safer 996).

³⁷⁴ Abdülhadi et-Tâzi, *el-İlman bimen vâfaka hükühü li'l-Mağribi*, Rabat 1982, 80.

³⁷⁵ S.İ.H.M. France, II, 188-190; E. Levi-Provençal, *Les Historiens des Chorfas*, 107.

Haziran sonu 1590'da John Stanhope'un don Antonio'ya yazdığı mektupla bildirdiğine göre; Şerifin (Ahmed el-Mansûr) düşmanı diye deklare edilmiş Kaptan Hasan Paşa, Şerif ile Osmanlı sultanı arasında bir ihtilafın meydana gelmesi için, üç seneden beri Şerif tarafından ödenmeyen tâbiyet vergisinin Osmanlı tarafından talep edilmesini sağlamak istiyordu. Anlaşılan Şerif 1587-1590 arası en ufak bir vergi ödememişti. Zaten ödediği bu vergileri bir tâbi-

Neden bu tarihi beklediler sorusu tabii olarak akla gelebilir. Vâdilmehâzin Savaşı'nın Mağrib sultanının gücünü arttırmasının yanında, asıl sebep Sa'diler hanedânının en şiddetli düşmanı Kaptanıderyâ Kılıç Ali Paşa'nın Temmuz 1587 tarihinde altmış yedi yaşında vefatı olmuştur³⁷⁶.

1587 tarihi gerçekten Osmanlı-Mağrib ilişkilerinde son derece önemlidir. Bilindiği gibi Kaptanıderyâ Kılıç Ali Paşa'nın politikası Osmanlı himayesinde Mağrib birliğini sağlamaktı.

1587 tarihi ve sonrası Bâbîâli'nin Cezayir beylerbeylik sisteminde yaptığı değişimle; üç yıl süreli paşaların atanması önemli bir rol oynar. Bu yeni sistem paşaların büyük önem verdiği uzun vadeli politikalar izlemelerine imkan tanımamış oluyordu.

Bu gibi birçok nedenden dolayı, Kuzey Afrika tarihinde 1587 senesi, "Vadilmehâzin Savaşı"ndan daha da önemlidir. Bu tarih Osmanlı Mağrib ilişkilerinde bağların gevşeme tarihidir. Bu tarihle Osmanlı politikasında de çöküşün başlangıcını görüyoruz. Türkler artık Mağrib politikalarını değiştirirler. Mağrib'e çoğu zaman, dîni şahsiyetler olmak üzere, araçlar sayesinde, bölünme ve kendilerine karşı savunmalarını kolaylaştırmak için müdahale ederler³⁷⁷.

Aslında Ahmed el-Mansûr'u, ülkesine Akdeniz'de aktif bir politika izletmemekle ve Avrupa ile iyi bir uyum içinde olmamakla suçlayabiliriz. Onun gerçek tasası ülkesinin millî bağımsızlığını korumaktı³⁷⁸.

iyet vergisi olarak kabul etmek istemeyen Şerif; izlediği politika gereği hediyeleri düzensiz göndermeye sanki özen gösteriyordu. (S.İ.H.M. France, II, 188-189).

³⁷⁶ P. Berthier, *Bataille*, 196.

1588'de Fas Sultanı, İstanbul'a yıllık vergisini yollamadı. Bunun üzerine Divân-ı Hümâyûn'da Fas İmparatorluğu Osmanlı camiasından ve tâbiyetinden ayrılıyor korkusuyla endişe başladı. Fakat durumu sezen Ahmed el-Mansûr, 6 Mayıs 1589'da elçilik hey'etini hareket ettirdi. Fas Sultanı'nın vergi ve hediyelerini taşıyan bu hey'et, 25 Kasım 1589'da Trablusgarb'a, 11 Haziran 1590'da da İstanbul'a gelip III. Murad tarafından kabûl edildi. 29 Kasım 1590'da İstanbul'dan hareket etti. Burada şunu ilâve edelim ki, Fas Sultanı, Lehistan Kralı gibi, doğrudan doğruya pâdişaha tâbi idi. Lehistan Kralı gibi, Fas Sultanı'nda ancak belirli mes'elelerde pâdişahın emir alırdı (yüklük vergi, hükûmdarlık tasdiki, dış siyasette mühim mes'eleler vs.). Diğer tâbi devletler, meselâ Kırım, doğrudan doğruya, Divân-ı Hümâyûn'un, Osmanlı hükûmetinin ve sadrâzâmın emrindeydi. Fas ve Lehistan (Polonya)'ın, kendi başlarına büyük devletler arasında bulunduğunu ve her ikisinin de Türk tâbi olarak hayatının yarım asırdan fazla sürmediğini belirtmek lâzımdır. (Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, IV. 352).

³⁷⁷ el-Vefrânî, 263-264; S.İ.H.M. France, II, 286; A. Cour, *Etablissement*, 147; P. Berthier, *Bataille*, 196.

³⁷⁸ F. Braudel, II, 472; P. Berthier, *Bataille*, 196.

Osmanlı ile Mağrib arasında sefaret heyetlerinin mübadelesi olmakla birlikte, yine de iki hükümet arasında ihtilaf eseri vardı. Ahmed el-Mansûr gönderdiği eşyayı bir hediye ve Osmanlı Pâdişahı ise bir vergi sayıyordu. Ahmed el-Mansûr kendi arzusu ile sefir gönderebileceğini ve intizama riayete mecbur olmadığını düşünüyordu. Bunu da ifade etmek için 1587(995)'den 1589(997)'a kadar sefir yollamadı. Sultan III. Murad vergiyi ve sefir gönderilmesini istemeğe (997)-1589'da bir elçi gönderince, ecnebler iki İslâm hükümeti arasındaki münasebâtın gerginleştiğine hükmetmişlerdi. Osmanlı donanması da Akdeniz'e açılınca, her ne kadar İspanya'ya karşı savaş açmaya geliyor sanılsa da, muhtemelen Mağrib Şerifi'ne yönelik bir hareketi³⁷⁹.

Son derece kurnaz davranan Ahmed el-Mansûr o zaman dünyayı paylaşmış iki süper güç İspanya ve Osmanlı arasında, duruma göre karşı ya da taraftar politikaları izlemekteydi. Ayrıca ülkesinin hürriyetini de kesinlikle muhafaza etmesi gerektiğinin şuurunda olduğundan, Osmanlı ile gerginleşen münasebeti koparmak istemiyor ve Osmanlı donanmasının, Akdeniz'in garbına gelmesini de hoş görmüyordu. Binaenaleyh, bu durum müvacehesinde, İstanbul'a hediyelerle bir elçi heyeti göndermek gereğini duydu. Ve bu heyet-i sefaret de, Ebû'l-Hasan Ali b. et-Tamgrûtü³⁸⁰ ve Muhammed b. Ali

³⁷⁹ S.İ.H.M. France, II, 99, 189; A. Samih İlter, *Şimali Afrika'da Türkler*, 180; et-Tamgrûtü, *Nefahâtü'l-miskiye fi's-sefâretü't-Türkiya-Relation d'une Ambassade Marocaine en Turquie (1589-1591)* (nşr. Colonel Henry de Castries), Paris 1929, VI.

³⁸⁰ Ebû'l-Hasan et-Tamgrûtü 18 Mart 1589 (Cemaziyevvel 997) tarihinde Sultan Ahmed el-Mansûr tarafından görevlendirilir. Daha sonra Tetuan'a gelerek bir Alger gemisiyle hareket eder. Hareket anında Sahih-i Buhârî okunur. (et-Tamgrûtü, *Nefahâtü'l-miskiye*, 5, 9).

"Nefehâtü'l-miskiye fi's-sefâretü't-Türkiye"nin yazarı Ebû'l-Hasan et-Tamgrûtü'nin hayatı hakkında pek fazla ma'lûmata sahip değiliz. O muhtemelen 1560 tarihinde Tamgrut'ta doğar ve 1003 (1594-1565)'de Merakeş'de vefat eder. Kadı İyad türbesine defnedilir. Sa'diler Vâdi Draa bölgesine son derece önem verirlerdi; çünkü Yambu'dan gelen atalarının ilk ikâmet bölgesi burasıydı. Et-Tamgrûtü Merakeş sarayında resmi bir görev üstlenerek elçi olarak İstanbul'a gönderilir. Bu elçilik görevini ifâ sonrası Merakeş'e dönüşü akabinde Sultan Ahmed el-Mansûr kendisinden muhtemelen yolculuk notlarını kaleme almasını istemiştir.

et-Tamgrûtü'nin eserinde dikkat çeken nokta; bu elçilik misyonunun politik konusu hakkında pek bir şey anlatmamasıdır. Bunun sebepleri; belki de el-Mansûr'la Osmanlı Sultanı'nın ilişkilerinin son derece nazik olmasıydı. Osmanlı Sultanı halife sıfatıyla tüm dünya Müslümanlarının lideri olma hakkını iddia ediyordu. Buna karşılık Mağrib Sultanı hem şerif olması hem de halife olması nedeniyle güçlü meslektaşıyla eşit muâmele görmeyi istemekteydi.

Halbuki Türkler Alger'ye yerleşmeleriyle Mağrib için tehlikeli bir komşu olmuşlardı. Mağrib sultanları; sultan olabilmeleri ve saltanatlarını devam ettirebilmelerinde Osmanlı'ya tâbiyete (vassalite) varacak kadar bir saygıyla Bâbü'lî'ye minnetarlıklarını açıkça göstermek durumundaydılar.

el-Fiştâli'den³⁸¹ mürekkep olup, 6 Mayıs 1589'da Türk elçisi ile beraber İstanbul'a hareket etmişlerdir.

Ahmed el-Mansûr'un, bu olaylar müvacehesinde en önemli kaygısı Türkleri Batı Akdeniz'e çekmemektir. Bu doğrultuda Ahmed el-Mansûr İngiltere'nin entrikalarına duyarsız kalırken, Portekiz tahtı için hak iddia eden Dom Antonio³⁸²'yu da kendi kaderine terkederek onlara ihanet etmeyi düşünmüyorsa belki bu Osmanlı'ya karşı İspanya ile ittifak kurmayı amaçlamasındandır. II Philippe açısından da önemli olan, Hindistan yolu ticaretinin Mağrib korsanları tarafından engellenmemiş olmasıdır. Bütün bunların bazı fedakarlıkları gerektirdiği de kaçınılmazdır.

Ahmed el-Mansûr dünya dengeler politikasının büyük projeleri tartışılırken, tüm bu taleplere kulak kabartıyor ve aynı zamanda kendisi için son derece önemli ve yararlı olacak Sudan'ın fethi amacıyla ordusunu hazırlıyordu.

Nedense et-Tamgrûti'nin eseri; "Nefahâtü'l-miskiye fi's-sefâretü't-Türkiye"de bu izlerden hiçbir eser göremeyiz. Halbuki o, oldukça nazik bir dönemde, elçi olarak Osmanlı'ya gönderilmiştir. Et-Tamgrûti itinalı bir şekilde seyahatinin görünen cephesi "Osmanlı Hâkan'na hediye götürme misyonu" ötesinde bilgiler vermekten son derece kaçınmıştır³⁸³.

Ahmed el-Mansûr'un babası Mulay Muhammed eş-Şeyh, Osmanlı nüfûzuna mukâvemet etmesinin bedelini hayatıyla; 1577'de Türklerden oluşturduğu muhafız birliği tarafından öldürülerek ödemiştir.

Muhammed el-Mütevekkil'de Osmanlı Sultanı III. Murad'ın (1574 sonu) yıllık vergi verme konusunda, şartlarını kabul zorunda kalmıştır. Buna rağmen verilen ta'viz yine de Osmanlı Sultanı'nın el-Mütevekkil'e karşı amcası Abdülmelik'i desteklemesini engelleyememiş ve Abdülmelik muzaffer bir şekilde Mağrib'e Türklerin desteğiyle geri dönmüştür (1576).

Ahmed el-Mansûr'da Vâdilmehâzin zaferi (4 Ağustos 1578) akabinde tahta çıkışını III. Murad'a bildirmekte pek te aceleci davranmamış, hatta Osmanlı'nın kendisini tebrike gelen elçisini kabulde de, ihmalkâr davranmıştır.

İşte bu nedenle 1581'de Mağrib'e karşı Türk müdahalesinden kuşku duyulmuş ve neticede durumu kurtarmak için İstanbul'a elçilik heyeti gönderilmek zorunda kalınmıştır. Ve daha sonra Mağrib'e gelen Osmanlı elçisi çok iyi karşılanarak, onunla birlikte, İstanbul'a dönüşünde iki Mağribli elçi de gönderilmiştir. Bu tarihten sonra hemen hemen her sene elçilik mübadelesi karşılıklı olarak devam etmiştir. bkz. S.İ.H.M. France, II, 99; et-Tamgrûti, *Nefahâtü'l-miskiye*, IV-V.

³⁸¹ el-Hafaci, *Reyhânetü'l-elibbâ*, 310, 311.

El-Fiştâli Ahmed el-Mansûr'un kâtıbyıdı, fakat onun Mevlây Ahmed el-Mansûr'un veziri olduğunu da el-Hafaci gibi söyleyenler vardı. El-Fiştâli edib bir şahsiyetti; yazdığı risâlelerle zamanının diğer edebiyatçılarına üstün gelirdi.

³⁸² el-Fiştâli, *Menahilü's-safâ*, 101.

³⁸³ et-Tamgrûti, *Nefahâtü'l-miskiye*, VII.

Ebû'l-Hasan et-Tamgrûti, 11 Temmuz 1590 (7 Şaban 998)'da Osmanlı Sultanı'nın cevabı olan nâme-i hümayûn'u alarak ve muhteşem hediyelerle birlikte, iki Türk elçisinin de eşliğinde İstanbul'dan ayrılarak Mağrib'e hareket eder.

Et-Tamgrûti Türklerden bahsederken, hiçbir yerde, onlardaki gibi nezâketi, disiplin ve ita'at anlayışını görmedim der. Zaten, eğer Türkler Allah tarafından kutsanmış ve düşmanlarına karşı galib geliyorsa, bu onların kendilerine has prensiplerden ayrılmayışlarındandır gibi övgü dolu ifadeler kullanmaktadır.

Et-Tamgrûti ve Türk elçileri Alger'ye getiren iki gemi, Osmanlı Sultanı, vezir ve kaptanıderyâ için hediyeler ve vergileri yüklenmiş olarak İstanbul'a geri döner.

Daha sonra et-Tamgrûti ve beraberindekiler ise 6 Ocak 1591 (1 Safer 999)'da Merakeş'e gelerek Sultan el-Mansûr'un huzuruna çıkarlar³⁸⁴. Sultan, et-Tamgrûti ve beraberinde gelen Türk elçilerini muhteşem sarayında çok iyi bir şekilde kabul eder. Onları sarayında ikâmet ettirerek ağırlar. Sultan'a Osmanlı Hâkânı'nın cevabî mektubu ve hediyeleri, elçiler tarafından takdim edilir. Bu sırada "mevlîd-i nebevî" törenlerinin yapılması nedeniyle her şey en mükemmel bir şekilde icra edilmekteydi. Çünkü; özellikle Sultan "mevlîd-i nebevî" törenlerinin kutlanmasına eşsiz bir tarzda îtina göstermekteydi. Başkalarının karşılayamayacağı kadar önemli düzeyde olan tüm bu göz kamaştırıcı cömertlikler ve tüm bu harcamalar Allah'ın rızasını kazanmak içindi: "Herkes niyetine göre mükafaat görecekti"³⁸⁵.

Tüm bu gelişmelere rağmen, Osmanlı ile Fas hâkiminin iyi münasebetleri devam ediyordu. Artık eski büyük beylerbeyilerin Fas istilası siyasetini takib edecek kimse kalmamıştı. Cezayir beylerbeyleri Fas'la alakadar bile olmuyordu. Yalnız İngilizler'in Dîvân-ı Hümayûn'da tesirleriyle Hünkâr Fas Hâkimi'ne aşağıdaki mektubu yazmıştı³⁸⁶.

Fas Hâkimi'ne nâme-i hümayûn yazıla ki:

Bundan akdem İngiltere kraliçesi mektup gönderip kemâli mertebe inkiyat ve dostluk üzere olmakla âsitâne-i saâdetime itaatı sermaye-i devlet bil-

³⁸⁴ el-Fîştâlî, *Menâhilü's-safâ*, 99; Muhammed el-Garbi, *Bidâyetü'l-hükmi'l-Mağribî*, 99.

³⁸⁵ et-Tamgrûti, *Nefahatü'l-miskiye fi's-sefâretü't-Türkiye*, 67-87.

³⁸⁶ A. Samih İter, *Şimalî Afrika'da Türkler*, 180-181.

meyen İspanya kralı ile daima cenk ve cidalden hali olmayıp ve Portakal (Portekiz) Hâkimi dahi müşarünileyha kraliçesi İspanya cenginde muâvenet-ten hâli olmayıp onun müzaheretüyle İspanya kralının nice memleketlerin alıp ve esbap ve emvallerin garet edip *kuşimal* verdiği ilam edip lâkin bundan akdem Portakal hakimi olan Don Antuvan kendi oğlun sizin canibinizden muâvenet olunmak şartıyla rehin verip, badehu muâvenet etmenizi rica ettik de müsaade olmayıp oğlu dahi itlak olunmayıp sizin yanınızda olmakla İspanya kralına kuvveti kalp olduğun bildirüp müşarünileyha Kraliçe sizin dahi âsitâne-i saâdetime derûni dilden ihlâs ve muhabbet üzere olduğunuz malûmu olmakla müşarünileyh Portakal kralının oğlunun itlâkı hususu ricâ etmekle tersane-i âmiremenden müstakil kalita gönderilip nâme-i hümayûn yazılıp dergâhı muallâm çavuşlarından..... irsâl kılınmıştır. Portakal hâkiminin oğlunu çavuşuma teslim ve yarar adamlarını koşup âsitane-i saâdetime müsta'celen irsal kılınması, bu canibe kemâl-i ihlâsınızdan bilinir. Evvel baharda deryaya azim donanmayı hümayûnum vardır. Portakal hâkiminin oğlunun âsitâne-i saâdetimde bulunması lâzımdır. Müşarünileyh kraliçe zikrolunan nâmesinde vilâyetinize varan tacirleri İspanya kralı hatırı için hapsedip itlâk etmediğiniz ilâm eyledi; Asitâne-i saâdetimizle ve dostluk üzere olan İngiliz tüccarının İspanya Kralı hatırı için tutup hapsolunmak sezâvâr (uygun) değildir. Asitâne-i saâdetime olan kemâl-i ubûdiyetiniz muktezasınca mahpus olan İngiltere tüccar ve adamlarını emvâl ve esvapların kendilerine teslim edip itlâk eyliyesiz. (7 Ramazan 999)³⁸⁷.

1580'de Portekiz'i miras gibi egemenliği altına alan II. Philippe, İspanya'nın politik bütünlüğünü ve birliğini barışçı bir şekilde tamamlama şansını elde etmişti. İspanya'ya muhâlif ülkeler ise, umutlarını Portekiz tahına hak iddia eden Crato başpiskoposu (Prieur de Crato) Don Antonio üzerinde topluyorlardı. İngiltere Kraliçesi Elisabeth, IV. Henri, Osmanlı Sultanı ve özellikle de geleneksel anti-İspanyol politikası ve İspanya'ya yakın komşuluğu nedeniyle son derece önemli bir konumda olan Mağrib sultanı gibi İspanya'nın ortak düşmanları Don Antonio etrafında birleşmelerini sağlamaya çalışıyorlardı. Osmanlı Sultanı tarafından bir te'minat olarak ellerinde tutmayı arzuladıkları Don Antonio'nun oğlu Don Christophe (Don Cristovão) bazen bir rehine ve bazen de bir lütûf sebebiyle İngiltere Kraliçesine gönderilmekteydi³⁸⁸.

³⁸⁷ Mühimme 57, s. 134 (7 Ramazan 999).

³⁸⁸ S.İ.H.M. France, II. 198-201; et-Tamgrütü, *Nefahâtü'l-miskiye fi's-sefâret't-Türkiye*, VI-VI.

İspanya elçisi 7 Şubat 1578 tarihinde Divân-ı Hümâyûn'a bir Sulh ahidnamesi takdim eder. Ancak uzun süren müzakerelerden sonra üç senelik bir mütareke akdolunur.

Yine bu dönemde, İngiltere Kraliçesi Elisabeth Madrid hey'et-i vükelâsı'nın İstanbul'daki teşebbüsünün cümlesine nezaret ve ondan daha ziyade tevâzu' ve muvaffakiyetle III. Murad'ın dostluğunu isticlâba ve Britanya (ataları)'nın ticaretine müsâid şartlar kazanmaya muvaffak olur. Üç İngiliz elçisi Hükümet-i Osmaniye'den devlet limanlarında serbest ticarete ve Kraliçe Elisabeth için bir nâme-i pâdişâhî talep ederler (Mart 1579).

Yine bu dönemde (1577) Fransa elçisi de ticârî kapitülasyonların yenilenmesine muvaffak olur. Bilindiği üzere Fransa gemileri için mukarrer bulunan seyr serbestliği, Fransa bayrağı altında gelmekte olan İngiliz, Portekiz, Katalon, Sicilya, Raguza, Anqône gemilerine de teşmil ediliyordu. Tüm bu müteaddit sefaretlerin oluşu Osmanlı donanmasının Akdeniz'de vermiş olduğu korku ve İran olaylarının mevcudiyetinden dolayıdır³⁸⁹.

Osmanlı diplomasisinde birinci mevkiyi tutan hükümetler: Avrupa'da, Venedik, Avusturya, Rusya, Lehistan, harâç-güzâr olan Transilvanya, Boğdan, Eflak, Ragûza, Asya'da; İran, Gürcistan ile Özbek memâliki, Afrika'da; Cezayir, Trablus, Fas ve Merakeş idi.

Bu hükümetlerden Avusturya ve İran ekseriya en ziyade nazar-ı dikkatimizi davet ederler. Çünkü daima tehdit edeceği yahut tehdit olunmuş halde buldukları cihetle, birisiyle musâlaha mutlaka diğeriyle muhârebeyi mucib olurdu³⁹⁰.

Osmanlı Sultanı III. Murad daha önce de belirtmeye çalışıldığı gibi, İspanya seferi ve Endülüs'lülere yardım için Mağrib ile ittifak kurmayı amaçlıyordu. Bu nedenle Mağrib'e 300 gemiden oluşan bir donanmanın tevcih edileceği ve böylece Endülüs ülkesinin kapılarının açılacağı hedeflenmiştir. Fakat Osmanlı Sultanı'nın bu isteği tam olarak bilinmeyen nedenlerden dolayı gerçekleşmeyecektir. Muhtemelen Tunus, Trablus, Yemen ve Şam gibi bazı bölgelerdeki yıkıcı ayaklanmaların zuhuru olsa gerektir³⁹¹.

³⁸⁹ el-Fiştâli, *Menâhilü's-safâ*, 101, 112; Hammer (Atâ Bey), VII, 42-44.

³⁹⁰ Hammer (Atâ Bey), VII, 98-99.

³⁹¹ et-Tamgrûü, *Nefahâtü'l-Miskiye*, 23.

Osmanlı Sultanı bu isteğinde sadık idi. Çünkü İspanya 10 Ağustos 1588'de Armada savaşı yenilgisiyle önemli derecede güç yitirmişti. Bu arada Osmanlı Sultanı, Ahmed el-Mansûr ile İngiltere Kraliçesi Elisabeth arasındaki dostluğun ve İspanya konusunda aralarında var olan ilişkiden de haberdardı.

Ahmed el-Mansûr ordusunu Sudan'a tevcih eylediğinde elçisi Ali et-Tamgrûtî Osmanlı Sultanı'nın huzurunda İslâm birliği, kafirlere ve inançsızlara karşı Müslüman ordularının birleşmesi ve İslâmın geçmiş izzetini yeniden kazanması doğrultusunda son derece belîğ konuşmasını yapıyordu. Bu olay da açıkça ifade etmektedir ki; artık Osmanlı'nın yeniden Mağrib'in aleyhine olması söz konusu olamazdı³⁹².

5. Nihâf Sonuç :

Portekiz'in Mağrib'deki iflası "Vâdilmehâzin Savaşı" yenilgisi öncesi başlamıştır. 1541'de Santa Cruz du Cap de Gué'nin kaybı Portekiz'in geri çekilişinin başlangıç noktasını belirler. 1541-1542 kışından itibaren III. Jean kendini Safi ve Azemmur'u terketme zorunda görür ve nihayet 1550 hızlı çöküşün son devresi Kasr es-Sağir ve Arzila Fronteira'larının boşaltılması olur.

Aynı zamanda Vâdilmehâzin yenilgisi kesin bir şekilde Portekiz monarşisi tarafından, Mağrib'in fethi gibi bir hayalin, ya da, dîni ve millî bir mitin çöküşüydü. Bu da bize Mağrib serabının nihâf olarak sonunu gösterir. Bu savaşta Portekiz'e ait yerlerin durumunda pekte önemli bir değişiklik ilk planda görülmez . Üç Kral savaşı öncesi Portekiz'e ait olan Arzila, daha sonra İspanya Kralı II. Philippe'in emriyle 13 Eylül 1589 tarihinde bizzat Portekiz askerleri tarafından boşaltılacaktır³⁹³.

Bununla birlikte, bu zafer Mağrib'in Hıristiyanlar tarafından istîla teşebbüslerini tamamen durdurmayıp, İspanya-Portekiz monarşisinin, Mağrib'in Atlas Okyanusu kıyılarında kendilerine destek, ilave üsler elde etme girişimlerini de tam olarak engellememiştir.

Ahmed el-Mansûr sonrası İspanyollar 1610'da Larache'a, 1614'de Ma'mura'ya yerleşirler. Böylece İspanyollar stratejik önemi olan Lukkos, Sebu ırmak ağızları gibi kıyı bölgelerini kontrolleri altına alırlar. Melilla'dan Mazagan'a kadar, Ceuta, Tanger, Larache ve Ma'mura ile birlikte, İspanya-Hollanda hizmetinde Atlantik kıyılarında ve korsanların saldırılarına karşı onların hizmetinde savunma üslerini oluştururlar³⁹⁴.

³⁹² Muhammed el-Garbî, *Bidâyetü'l-hükmi'l-Mağribî*, 95-97; el-Fıştâlî, *Menâhilü's-safâ*, 66.

³⁹³ el-Vefrânî, 263-264/161-162 S.İ.H.M. France, II, 286.

³⁹⁴ P. Berthier, *Bataille*, 198-199.

BİBLİYOGRAFYA

Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri

BERQUE, JACQUES, *Ulémas, fondateurs, insurgés du Magreb XVIIe siècle*, Paris 1982.

BERTHIER, PIERRE, *La Bataille de l'Oued el-Makhazen dite Bataille des Trois Rois (4 Aout 1578)*, Paris 1985.

BOSWORTH, CLIFFORD EDMUND, *The İslamic Dynasties-İslam Devletleri Tarihi* (çvr. E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul 1980.

BRAUDEL, FERNAND, *La M'éditerranée et le monde méditerranéen 'à L'époque de Philippe II, I,II*, Paris 1966 (Akdeniz ve Akdeniz Dünyası, trc. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1990).

BROCKELMAN, CARL, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Ankara 1992.

CAMBON, HENRİ, *Histoire du Maroc*, Paris 1952.

CASTRİES, COMTE HENRY DE, *Sources Inédites de l'Histoire du Maroc, 1 ère série, Dynastie Saadienne*, Paris 1905-1953.

Angleterre, I-III.

Espagne, I-III.

France, I-III.

Pays-Bas, I-V.

Portugal, I-V.

COUR, AUGUSTE, *L'Etablissement des Dynasties des Chérifs au Maroc et leur rivalité contre les Turcs de la Regence d'Alger (1509-1830)*, Paris 1904.

DANIŞMEND, İSMAİL HAMİ, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I-VI*- İstanbul 1971.

EDHEM, HALİL, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927.

Encyclopédie de l'İslam (Nouvelle édition), Leiden 1954.

Encyclopedie de l'İslam Supplement, Leiden 1980.

FERİDUN, AHMED BEY, *Münşeâtı Selâtin, I,II*, İstanbul 1859 (1275).

EL-FİŞTALİ, EBU FARİS ABDÜLAZİZ B. MUHAMMED B. İBRAHİM ES-SANHACİ, *Menâhilü's-safâ fi meâsiri mevlâna'ş-şürefâ* (nşr. Abdülkerim Kerim) Rabat 1972.

EL-GARBİ, MUHAMMED, *Bidâyetü'l- hükmi'l-Mağribî fi's-Sudan*, Rabat 1982.

- EL-HAFACİ, EBÛ'L ABBAS ŞİHABÜDDİN AHMED B. MUHAMMED B. ÖMER, *Reyhânetü'l Elibba ve zühretü'l hayati'd-Dünya* (nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv) I-II, Matbaatü İsa Kahire 1967.
- HAMMER, VON (MEHMET ATÂ), *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, I-VII, İstanbul 1911-1917 (1329-1336).
- HAREKAT, İBRAHİM, *es-Siyâsetü ve'l-müctema'fi'l asri's-Sa'di*, Darülbeyza 1984.
- HOCA SAADETTİN EFENDİ, *Tâcü't-Tevârih*, I-II, Ankara 1979.
- İBN ASKER, MUHAMMED B. ASKER EL-HASENÎ EŞ-ŞAŞAVÂNÎ, *Devhatü'n-nâşir limêhâsin men kane bi'l-Mağrib min meşâyihî'l karni'l âşir* (nşr. Muhammed Hucci), Rabat 1977.
- İBNÛ'L-KADİ, EBÛ'L ABBAS AHMED B. MUHAMMED EL-MİKNAS, *Cezvetü'l-iktibâs min zikri men halle mine'l alâm medinete Fas*, Rabat 1973.
Dürretü'l hicâl fi esmâi'r-ricâl zeylü vefeyâti'l ayan (nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nur) Kahire 1970.
- İLTER, AZİZ SAMİH, , *Şimali Afrika'da Türkler*, İstanbul 1936.
- İMAMÜDDİN, S. MUHAMMED, , *A Political History of Müslim Spain-Endülüs Siyasi Tarihi* (trc. Yusuf Yazar), Ankara 1990.
- İslam Ansiklopedisi
- JULIEN, CHARLES ANDRÉ, *Histoire de l'Afrique Blanche des Origines á 1945*, Paris 1976, *Histoire de l'Afrique du Nord: Tunisie, Algérie, Maroc de la Conquête Arabe à 1830*, Paris 1980.
- EL-KADİRİ, MUHAMMED B. EL-HEYB, *Nesrü'l-mesâni li ehli'l-karni'l-hâdi aşere ve's-sânî* (nşr. Muhammed Hucci-Ahmed et-Tevfik). I-IV, Rabat 1986.
- KATİP ÇELEBİ, *Tuhfetü'l kibar fi esfâri'l-bihar (Deniz Savaşları Hakkında Büyüklere Armağan)* (nşr. Orhan Şaik Gökyaya), I-II, İstanbul 1980.
- KERİM, ABDÛLKERİM, *el-Mağrib fi ahdi'd-Devleti's-Sa'diyye*, Rabat 1978 (1389).
- LAVISSE, ERNEST, *Histoire de France*, Paris 1912.
- LEVİ-PROVENÇAL, EVARİSTE, *Les Historiens des Chorfa essai sur la littérature historique et biographique au Maroc du XVIe au XXe siecle*, Paris 1922.

- MAKKARİ, EBÛ'L ABBAS ŞEHABÜDDİN AHMED B. MUHAMMED, *Ravzatü'l âsi'l âturati'l enfâs fi zikri men lekituhu* (nşr. İhsan Abbas), Rabat 1983 (1403).
Nefhü't-tub min ğusni'l Endelüsi'r-ratîbi (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1968.
- MEHMED B. MEHMED, *Nühbetü't-Tevârih vel ahbâr (osm)*, İstanbul 1276.
 Mirâtü Târih-i Osmanî, İstanbul 1293.
- MUHİBBİ, MUHAMMED EMİN B. FAZLULLAH, *Hulâsatü'l-eser fi (terâcimi) a'yâni'l-karnil-hâdi aşer* (Mustafa Vehbi) I-IV, Kahire 1284-Dimeşk 1406(1986).
- MÜNECCİMBAŞI, AHMED DEDE DERVİŞ, *Sahâifü'l ahbar fi vekâyü'l-âsâr* (trc. İsmail Erünsal), I-III, Müneccimbaşı Tarihi (osm.), Matbaa-i Amire 1868.
- EN-NASİRİ, EBÛ'L ABBAS AHMED B. HALİD, *Kitabü'l-istiksa li ahbâr-i düveli'l Mağribi'l-aksâ* (nşr. Cafer en-Nâsirî- Muhammed en-Nâsirî), I-VII, Darülbeyza 1955.
- ÖZTUNA, YILMAZ, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1977-79.
- PAKALIN, M. ZEKİ, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1971.
- PEÇEVİ, İBRAHİM, *Tarih-i Peçevi*, c. I-II, İstanbul 1283.
- PENZ, CHARLES, *Les Captifs Français du Maroc au XVII ème siècle (1577-1699)*, Rabat 1954.
- SALİM, ABDÜLAZİZ-YAHYA, CELAL- EN-NAZURÎ, REŞİD, *Târihü'l-Mağribi'l-Kebir*, I-IV, Beyrut 1981.
- SAUVAGET, JEAN, *Momento Chronologique d'Histoire Musulmani- İslâm Dünyası Kısa Kronolojisi* (çvr. Ord. Prof. Suut Kemal Yetkin-Faik Reşit Unat), Ankara 1963.
- ET-TAMGRUTİ, EBÛ'L HASAN ALİ B. MUHAMMED, *En-Nefahâte'l Miskiyya fi's-seferat et-Tourkiyya-Relation d'une Ambassade Marocaine en Turquie 1589-1591* (nşr. Colonel Henry de Castries), Paris 1929.
- ET-TAZİ, ABDÜLHADİ, *el-İlmam bi men vâfaka hükümhü li'l-Mağrib el-istihlalü el-mietü âm*, Rabat 1982.
- , *El-Mu'cez fi târihi'l alâkâti'd düveliyyeti li'l memleketi'l- mağribiyyeti min et-Târihi'l-diplomasiyyi li'l-Mağribi min akdemi'l usûri ile'l- yevmi*, Rabat 1984.

TERRASSE, HENRİ, *Heistoire du Maroc à l'établissement du Protectorat Français*, Casablanca 1950.

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI, *Osmanlı Tarihi*, III/1-2, Ankara 1982.

EL-VEFRANİ, MUHAMMED ES-SAĞİR B. EL-HÂC B. ABDULLAH, *Nüzhëtü'l hâdi bi ahbâri mülûki'l-karni'l hâdi : Histoire de la Pynastie Saadienne au Maroc (1511-1670)* (nşr. O. Houdas), Paris 1988.

VİLAR, PIERRE, *Histoire de l'Espagne*, Paris 1947.

EZ-ZEYYANİ, AHMED B. ALİ B. İBRAHİM, *Et-Tercümanü'l-Mu'rib an düveli'l-Maşrik ve'l Mağrib* (nşr. Roger Le Tourneau), Aix-En-Provence 1977.

EZ-ZİRİKLİ, HAYREDDİN, *El-A'lâm: Kâmûsü Terâcim* (nşr. Züheyr Fethullah), I-VIII, Beyrut 1984.